شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

ئاكتۇل

4

2013

B

بولاق

源泉（布拉克）

ISSN 1005-0876
08>
9 771005 087006

رۇبائىيلار

كىم ئىبىستەسە سەلتەنەت سەخادۇر ئاتا شەرت
كىم ۋەئدىگە ئەيلەسە ۋەفادۇر ئاتا شەرت
كىم فەقر تەلەب قىلسا فەنادۇر ئاتا شەرت
ئاللاغا نېكىم كەلسە رىزادۇر ئاتا شەرت

گۈل زىكرىن ئېشىتورمەنۇ يوق گۈلرىن ئەسەر
بۇ باغ ئېشىكىنىن ئىستەرەم ئانچا گۈزەر
كىم تاپماسا گۈل جەمالىن بەھرە نەزەر
بارىي ئىسرىن يەتسە ۋىماغمىغا خەبەر

نەۋائى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
تەتقىق ئايلىق ژورنىلى

بۇلاق

35 - يىل نەشرى ئومۇمىي 151 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

خه تئنئ تاباش چه کتی کؤکلن مه‌ي بله خوشحال بئده‌ر

هؤسنخه‌ت ئسته‌پ يؤزنه ڤراقتن هه‌مانا ئال بئده‌ر

لئکن ئل ئوستئ ئاياغ برله ئوچؤرگه نده‌ک ئاسپ

خه تئنئشئ خه‌يلي يؤزنئشئ شؤئله سن پامال بئده‌ر

خه‌ت چيقاردي ئول په‌ريے يؤزگه يوقلئم ئگنگه

ڤه‌هنے په‌ردؤربؤکي ئاندن نه‌لئنے فارغ بال بئده‌ر

خه‌ت نه‌مه‌س کيم قلدي هؤسنے کشڤه‌رن زرؤزه‌به‌ر

کيم بؤياکلغ يؤزنے مه‌شق نه‌ڤراقدن تيمسال بئته‌ر

هؤسنخه تدن سه‌بزه پؤش ئولما قفا نارازيے بئدم

کؤرنيهال ئولغايکي ئول کشڤه تني نه‌مدي شال بئته‌ر

هؤسني زاهردن نے هاسل بئي خؤش ئولکيم ببر نه‌فه‌س

شاهدي مه ئني يؤزمدن ئؤزنے فه‌رروخ فال بئته‌ر

تاسه‌ڤادي خه تئنئ کؤرمش نه‌ڤايے زه ئفدن

جسمني کئلک ئاندا مهنه‌ت ئوقلارمدن نال بئته‌ر

بۇلاق

2013 ـ يىللىق 4 ـ سان

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى　　مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

بۇ سانىدا

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

ئىسكەندەرى ئايىنە ..... پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئەلى ئىبنى ئاخۇند ئابدۇلئەزىز تۇرپانىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ، ئىلھام ئابدۇللا

ۋەفائىي شېئىرلىرىدىن ..... ۋەفائىي (24)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھاجى ئابدۇللا مەھمۇد

شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتى

ئۇۋەيسىي شېئىرلىرىدىن ..... جەھان ئاتىن ئۇۋەيسىي (37)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇنەۋۋەرە ھەبىبۇللا نۇر

تىل، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

ئالتۇن توشقان ..... بوغدا ئابدۇللا (51)
قەدىمكى ئۇيغۇر ئايالىرىدا گۈزەللىك قارىشى ..... ئابلىز مۇھەممەت سايرامي (59)

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلارغا ئائىت ئۇچۇرلار ..... تۇرغۇن ئىبراھىم (67)

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىلىرىنىڭ تەخەللۇس قوللىنىش توغرىسىدا ئىزدىنىش ..... ئادىلە قىز مەمەت (73)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

رىۋايەتلەر .....(83)
توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق
ئۇچ ئەۋلىيا (چۆچەك) ..... (101)
توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇقادىر سادىر

※

مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدە: پەردە كەينىدىكى سىرلار
(رەسسام: مەھمۇد فەرشچيان)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: دىلئارام باھاۋىدىن
مۇھەررىرى: مۇتەللىپ ئىسمايىل
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات
خەتتاتلار: قاينام جاپپار

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 2827971
ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@yahoo . cn
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 2827472

پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئەلى ئىبنى ئاخوند ئابدۇلئەزىز تۇرپانىي

ئوتتۇزىنچى باب
ئەپۇ قىلىش ۋە جازا بېرىشنىڭ بايانى

ئەي غەملىك كۆڭلۈمنىڭ سەرۋەرى ۋە نەملىك كۆزۈمنىڭ نۇرى، بىلگىنكى، ئەگەر كىشى گۇناھ سادىر قىلسا، ئۆز ئادالىتىڭ بىلەن ئەرزىگە قۇلاق سېلىپ گۇناھىنى كەچۈرگىن. چۈنكى، ئۇمۇ ئادەم بالىسىدۇر. گۇناھ ئەڭ دەسلەپ ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن سادىر بولغانىدى. ئۇ ھەممىزنىڭ ئاتىسى ئىدى. بىمىت:

ئول كۇن يۇزىدىن بولۇپدۇ كۆڭلۇم فەردى،
ئارمان بىلە يەتتى كۆككە ئاھى سەردى.
بىر ئارفا گۇنەھ كۆرۈپ بۇ قۇلدىن قاچما،
مەن ئادەمۇ باش گۇناھىنى ئادەم تەردى.

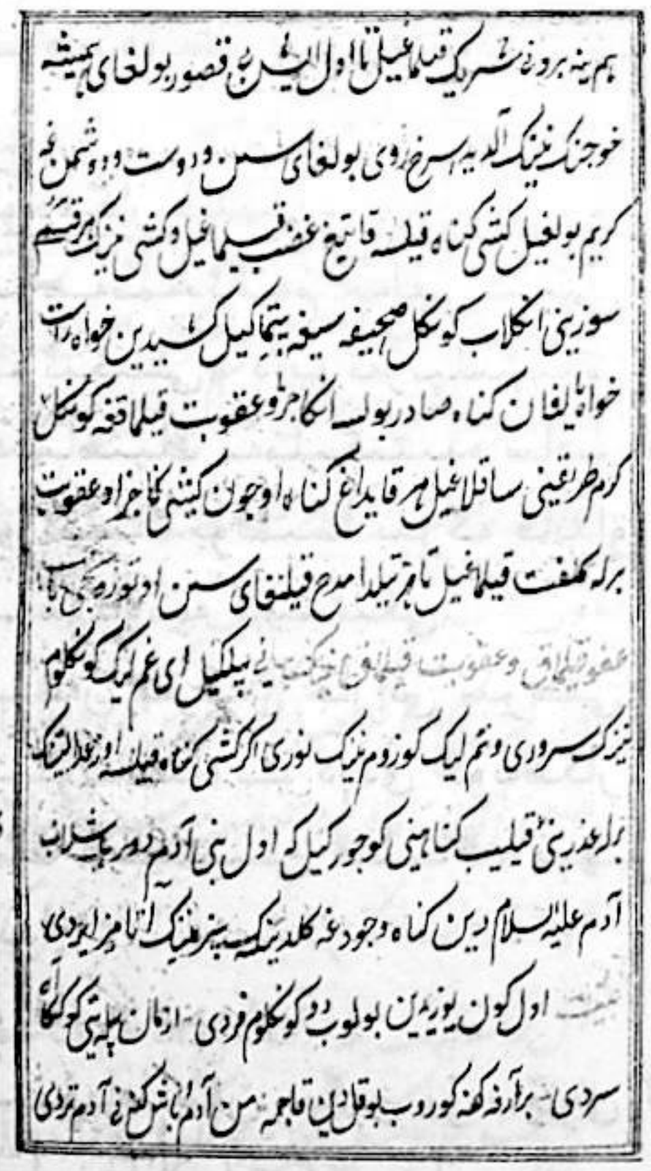
ھەم بىنە بروز شەر يك قىلماغيل تا اول ايلىس لعين قصور بولغاى ھەمىشە
خوجىنك نېنىك آلدىيە سرخ روى بولغاى سىن دوست و دوشمن بىم
كريم بولغيل كشى كناھ قيلسە قاتىغ غضب قىلماغيل وكشى نېنىك ھر قسمى
سوزىنى انكلاب كونكل صحيفە سىغە يتماكيل كىيدين خواھ راست
خواھ يالغان كناھ صادر بولسە انكا جزا وعقوبت قىلماقنە كونكل باغلاماغيل
كرم طريقىنى ساقلاغيل ھر قايدا غ كناھ اوجون كشى كا جزا وعقوبت
برلە كلفت قىلماغيل تا جزىيلا مدح قيلتغاى سىن ادا توزە كى باب
عفو قيلماق وعقوبت قيلماق خبرىدە بيلكيل اى غم لىك كونكلوم
نېنىك سرورى ونىم ليك كوزوم نېنىك نورى اگر كشى كناھ قيلسە اونى غلاماغيل
براعذرىنى قبليب كناھىنى كوجورگيل كە اول بنى آدم دىر بك شتاب قبول
آدم عليە السلام دين كناھ وجود غە كلدى بىك سېز مىنك آتا مىز ايردى
اول كون يۇزىدين بولوب دوكونكلوم فردى ازمان پشيتى كوكاە
سردى برآرفە كنە كوروب بوقول دين قاچمە من آدم باش كنە آدم تردى

خۇدايىتائالانىڭ غەزىپىگە ئۇچرىماي دېسەڭ، كىشىلەرگە سەۋەبسىز ئازار قىلما. بىرەر گەپنى ئاڭلىغان ھامان ئاچچىقلىنىپ كەتمە. كىشىگە جازا بېرىدىغان ۋاقىتتا، ئاچچىقىڭنى بېسىۋېلىشىنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل.

بىراۋ گۇناھىغا توۋا قىلىپ ئۆزرە سۇرىسا، ئەپۇ قىلغىنكى، ئەگەر بەندىنىڭ يۇزىنى گۇناھ غۇبارى قارا قىلمىغان بولسا، ئەپۇ ۋە مەغپىرەت يامغۇرىمۇ ياغمىغان بولاتتى. ئەپۇ ۋە كەرەم تەرىقىنى ئۆزۈڭگە ۋاجىپ بىلسەڭ، ئۇلۇغلۇق پەزىلىتىدىن مەھرۇم قالمايسەن. ئەمما، بىراۋنى ئەپۇ قىلغاندىن كېيىن كايىما. كايىش ــ ئەمەلىيەتتە گۇناھىدىن ئۆتمىگەنگە باراۋەردۇر. ئەگەر كىشى جازاغا

بېشى ئالدىنقى ساندا.

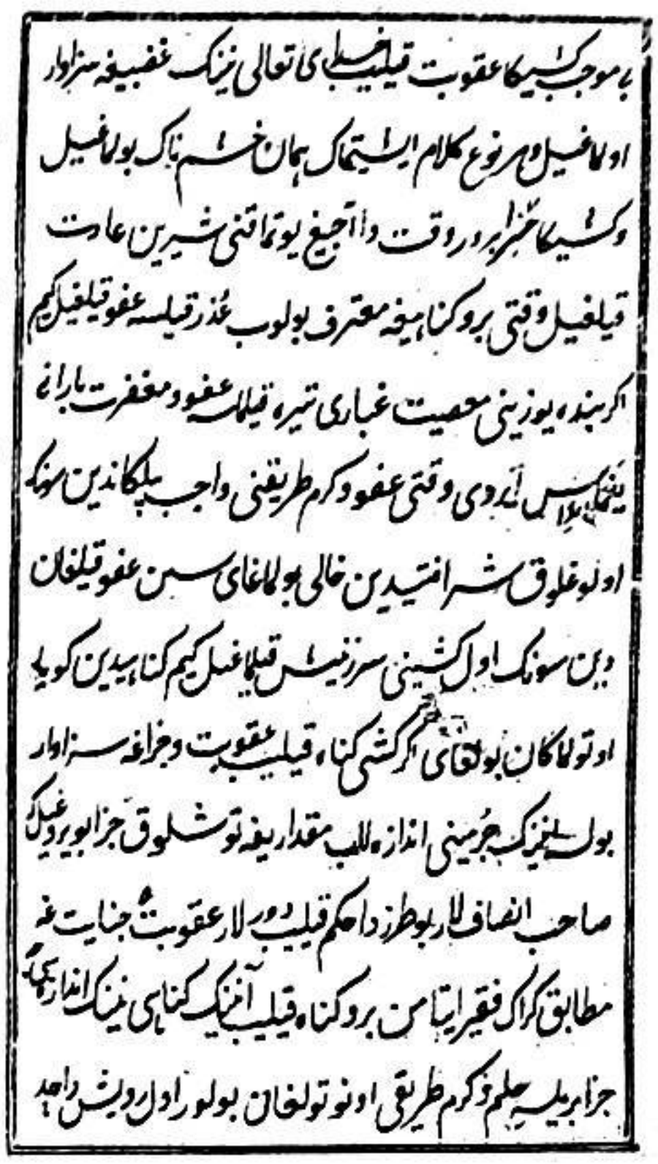
جۇزا

وجزاسورولگاكا

لايىق گۇناھ قىلغان بولسا، جىنايىتىنى ئۆلچەپ كۆرۈپ، جىنايەتىگە تۇشلۇق جازاغا بۇيرۇغىن. ئىنساب ئىگىلىرى بۇ توغرىدا مۇنداق ھۆكۈم قىلىشقان: «جازا جىنايەتكە مۇۋاپىق بولۇشى كېرەك». مەن ئېيتىمەنكى: «بىراۋ گۇناھ قىلسا، ئۇنىڭغا جازاسىغا چۇشلۇق جازا بېرىلسە، شەپقەت ۋە كەرەم تەرىقى ئۇنتۇلغان بولىدۇ. شۇڭا، جازا شۇ تەرىقىدە ئۆلچەنگەي ۋە بېرىلگەيكى، بىرسى گۇناھ ئۆتكۈزسە، شۇ گۇناھنىڭ يېرىمىغا مۇۋاپىق جازا بېرىلسە، سىياسەت رەسمىمۇ، رەھىم ۋە كەرەملىك قانۇنمۇ يۈرگۈزۈلگەن بولىدۇ. رەھىمدىل كىشىلەرگە رەھىمسىزلەرنىڭ ئىشى ياراشمايدۇ. كىشىگە ئۆزرە ئېيتىشقا مەجبۇر قىلىدىغان گۇناھتىن يىراق بول، ئەگەر گۇناھ قىلساڭ، ئۆزرە ئېيتىشتىن نومۇس قىلما.

ھېكايەت: مۇئاۋىيە ــ ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ نىڭ زامانىسىدا بىر قووۇم گۇناھ سادىر قىلغانىدى. ئۇلارغا ئۆلۈم ۋاجىپ بولدى. مۇئاۋىيە ئۇلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. ھۆكۈم ئىجراسى بويىچە ئۆلتۈرمەك ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن نۆۋەتتى كەلگەن بىر گۇناھكارنى كەلتۈردى. ئۇ بىچارە:

ــ ئەي ئەمىر، بىزگە قانداق جازا بەرسەڭ، راۋادۇر. ئەما، خۇدايىتائالانىڭ ھەققىدە بولسىمۇ پەقەتلا بىر ئېغىز ئەرزىنى ئاڭلاپ باقساڭ، ــ دەپ ئىلتىماس قىلدى.

مۇئاۋىيە:

ــ ھەرقانداق سۆزۈڭ بولسا، ئېيتقىن، ــ دەپ ئىجازەت بەردى.

گۇناھكار دېدىكى:

ــ ھەممە ئالەم خەلقى سېنى «ئالىيجانناب ۋە مېھرەتلىك پادىشاھ» دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئەگەر بۇ گۇناھنى باشقا بىر پادىشاھنىڭ مەملىكىتىدە سادىر قىلغان بولساق، ئۇ سەزدەك كەرەملىك بولمىسا بىزگە قانداق مۇئامىلە قىلار؟

ــ مۇئاۋىيە ئېيتتىكى:

ــ مەن بەرگەن جازانى بېرەتتى.

ــ ئۇنداقتا، ــ دېدى گۇناھكار، ــ سەنمۇ شۇ رەھىمسىزلىنىڭ قىلغىنىنى قىلساڭ، مېھرەتلىك شەپقەتنىڭدىن بىزگە نېمە پايدا؟!

مۇئاۋىيە دېدىكى:

ــ مۇبادا سەن دېگەن بۇ سۆزنى ئىلگىرىكىلەر (ئىلگىرى قەتل قىلىنغانلار) دېگەن بولسىيدى، ھەممىسىنى ئەپۇ قىلغان بولاتتىم. ئەمدىلىكتە بولسىمۇ، قالغان گۇناھكارلارنىڭ گۇناھ-

وجزاسورولگاكا

جزاسورماك

لىرىدىن ئۆتتۈم!

بەس، گۇناھكار توۋا قىلىپ گۇناھى ئۈچۈن ئەپۇ قىلىشنى تەلەپ قىلسا، دەرھال ئەپۇ قىل. كەچۈرگىلى بولمايدىغان گۇناھ دەپ، ئەپۇ ـ كەرەم قىلماقتىن توختاپ قالما، كەچۈرگىلى بولمايدىغان گۇناھ بولماس.

موھتاج كىشىنىڭ ساڭا ھاجىتى چۈشسە، شۇ ھاجەتنىڭ بارلىق زىينى دۇنيالىقىڭغا ئازغىنا زىيان يەتكۈزسە، دۇنيا يۈزىدىن ئۆ كـ ـ شىنىڭ سۆزىنى يۈزىگە سېلىپ كۆڭلىنى سۇندۇرما. ھاجەتمەنلىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلماي، ئۇنى نائۈمىد قايتۇرما. ھاجەتمەنلىڭ سېنى مېھىر ـ شەپقەتلىك ئوبدان كىشى دەپ بىلىپ، ساڭا ئەقىدە قىلغىنى ـ نى يالغانغا چىقارما. ئەگەر كىشى سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭنىڭ ياخشىلىقىغا ئىشەنچ بىلەن قارىمىسا، سېنىڭ ئالدىڭغا ھاجەت تىلەپ كەلمەس ئە ـ دى. موھتاج كىشى ئەسىر مەسىلىكتۇر، شۇڭا ئەسىرلەرگە رەھىم ۋاجىپتۇر. چۈنكى، ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرگۈچىلەر ماختاشقا ئەرزىمەيدۇ. ئىككى جاھاننىڭ ئەبەدىيلىك سائادىتى ۋە ساۋابىنى تەڭ كۆرەي دې ـ سەڭ، بۇ توغرىسىدا گۇناھ سادىر قىلىشنى راۋا كۆرمىگەيسەن!

ئەگەر بىراۋغا ھاجىتىڭ چۈشسە، ئالدى بىلەن ئۇ كىشىگە ئوبدان نەزەر سال. مۆجىزىلىك يۈزى ۋە بەخت ـ ئىقبالىلىق رۇخسارىدىن نۇر ۋە سېخىيلار يولباشچىسىغا خاس خىسلەت ئايان بولسا، ئۇنىڭغا ھا ـ جىتىڭنى ئېيت. ئەمما ئاچ قورساق، خاپا، بىچارە ھالدا كىشىگە ھاجىتىڭنى ئېيتما. قولىغا كەلتۈرۈش قىيىن بولغان نەرسىنى سورىما. شۇندىلا تىلىكىڭگە يېتىسەن.

بىراۋغا سۆزۈڭنى دېمەكچى بولساڭ، ئاۋۋال ياخشى ئويلىنىپ، ئوبدان تەپەككۇر يۈرگۈزۈپ سۆزۈڭنى بايان قىل. سۆزۈڭ تاتلىق، ۋەزىنلىك، مەنىسى يېقىشلىق، ياخشى مەزمۇنلۇق بولسۇن. ئەرزىڭنى ئاڭلىغۇچىغا قىسقا ۋە چۈشىنىشلىك بايان قىل. مۇلايىملىق ۋە ھۆرمەت بىلدۈرگىنىڭ، مۇلايىملىق ۋە ھۆرمەت ھاجەت بابىدا ئىك ـ كىنچى ۋاستىچىدۇر. ئەگەر ھاجەتنى ھاجىتىڭدىن چىقالايدىغان كىشىنى بىلىپ ئېيتساڭ، ھاجىتىڭ راۋا بولماي قالمايدۇ، ھېچ ئە ـ شىكتىن قۇرۇق قول يانمايسەن. شېئىر:

يەتمەك تىلەسەڭ كۆڭۈل دىلئارامىڭغا،
غەم يەر كىشىسىز يېتىپ مەھتامىڭغا.
دىلبەر بىلە دىلخاھ مۇرادىڭچە تىرىل،
يەتكۈڭ، بىلىبان تىلەر ئېسەڭ كامىڭغا.

ھەرقانداق بىر كىشىگە ھاجىتىڭ چۈشىدىكەن، ئۆزۈڭنى شۇ

بروغه سوز تقرير قيلىشدا ايخشى ايديته قيليب تكلم تصويرا
تفكرنى كاليغه يتكوروب عبارتينى شيرين وموزون
ومعنى سينى دل نشين خوش مضمون ترتيب بريب
سامع غه عرض ئى مختصر مفهوم قيلغيل لطف وتماق
ايلاكيل كيم لطف ملايمت حاجت بابيدا ايكنجى شفيع دور
اگر حاجت نى بيليب تيلاسانگ هيچ حالدا حاجتينگ روا
بولماى هيچ ايشيگ دين محروم يانماغاى سن البته حاجتينگ
روا بولغوسيدور تيماگ تيلاسانگ كونكل دل ارامينگ غه
غم يركشى سيز بيليب متامينگ غه دلبر بله دلخواه مراد يچه ترپل
يتكونگ پليبان تيلاراسانگ كامينگ غه هر كشى كا حاجتينگ بولسه
اوزنى انكا بنده مثل ليگ پلكيل خداى عزوجل غه هم محتاج
ليغيم دين ئقيلينور اگر حاجت بولماسا عبادت يوزى
طاعت نغرا غيغه قويولماس ايردى وقتى كه حاجت روا

بنده لیک

كىشىنىڭ بەندىسى دەپ بىل. بىز ھاجەتمەنلىكىمىزدىن ئاللانىڭ قۇلىدۇرمىز. ئەگەر بەندە ھاجەتمەن بولمىغان بولسا، ھېچكىممۇ تائەت ـ ئىبادەت تۇپرىقىغا يۈز قويماس ئىدى. ئەگەر ھاجىتىڭ راۋا بولسا، ھاجىتىڭنى راۋا قىلغان كىشىگە شۈكۈر ئېيىت. دەر ـ ھەقىقەت، ھاجىتىدىن چىققان كىشىگە شۈكۈر بەجا كەلتۈرمەيدىغان ئادەم ئاللاتائالانىڭ بەرگەن نېمەتلىرىگىمۇ شۈكۈر قىلمايدۇ. «قۇرئان كەرىم»دە: «شۈكۈر ئېيتقۇچىلارنى خۇدايىتائالا دوست تۇتىدۇ» دېگەن كەلىمە بار. ئەلۋەتتە، ئاۋۋالقى ھاجەتكە شۈكۈر ئېيتىش ئىككىنچى ھاجەتنىڭ راۋا بولمىقىغا ئاساستۇر.

مۇبادا ھاجىتىڭ راۋا بولمىسا، ئۆز بەختىڭدىن كۆر. ھاجىتىڭدىن چىقمىغان كىشى تۇغرۇلۇق باشقىلارغا سۆز ـ چۆچەك قىلىپ يۈرمە. ئەگەر كىشى سۆز ـ چۆچەك قىلىشىڭدىن قورققان بولسا، ھاجىتىڭنى راۋا قىلغان بولاتتى.

بېخىل، پەسكەش كىشىنىڭ ئەس ـ ھوشى جايىدا ۋاقىتتا، ئۇلاردىن بىر نېمە سورىما، بەرمەيدۇ. مەست ۋاقتىدا سورا. چۈنكى، بېخىل، پەسكەش ئادەملەر گەرچە ئەتىسى پۇشايمان قىلسىمۇ، مەست ۋاقتىدا سېخىي بولۇپ كېتىدۇ.

ئومۇمەن، قايسى تەرىقىدە بولسۇن، بېخىل، پەسكەش ئادەملەرگە ھاجەتمەن بولغان كىشى ئۆزىنى بىچارىلەر قاتارىدا سانىسا بولىدۇ. ئېيتىپتۇرلارکى، ئۈچ خىل كىشى بىچارىلەر قاتارىدا سانىلىدۇ:

بىرى، ئۆزى ئاقىل بولسىمۇ، نادانلىقنى قول ئاستىدا بولسا؛

ئىككىنچىسى، ئۆزى كۆچلۈك تۇرۇپ، زەئىپ، ئاجىز رەقىبىدىن يېڭىلسە؛

ئۈچىنچىسى، ئالىيجاناب، سېخىي تۇرۇپ، بېخىل، پەسكەشلەرگە موھتاج بولسا.

ئوقۇپ تەلىم ئالسۇن، ئۆگىنىپ بىلىم ھاسىل قىلسۇن دەپ، كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە تۇرلۇك ئىلىم ۋە ھېكمەتكە ئائىت نەسىھەت ۋە ھۈنەر ـ سەنئەتكە ئائىت ئۆگۈتلەرنى ئىمكانىيىتىمنىڭ يېتىشىچە بايان قىلىپ، بۇ توغرىدا ساڭا نىشان كۆرسىتىپ بېرىشنى ئىراده قىلغانىدىم. كاشكى، پېقىر ئىلىمنىڭ باش ـ ئاخىرىنى كۆپرەك بىلگەن بولسام ئىدىم، ۋايىگە يەتكۈزۈپ چۈشەندۈرگەن ۋە ئۆگەتكەن بولاتتىم. ئەجەل يەتكەنده پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە ئارمانسىز كەتكەن بولاتتىم. لېكىن قانداق قىلاي، ئىلىم ـ ھېكمەت دۆلدۈلى

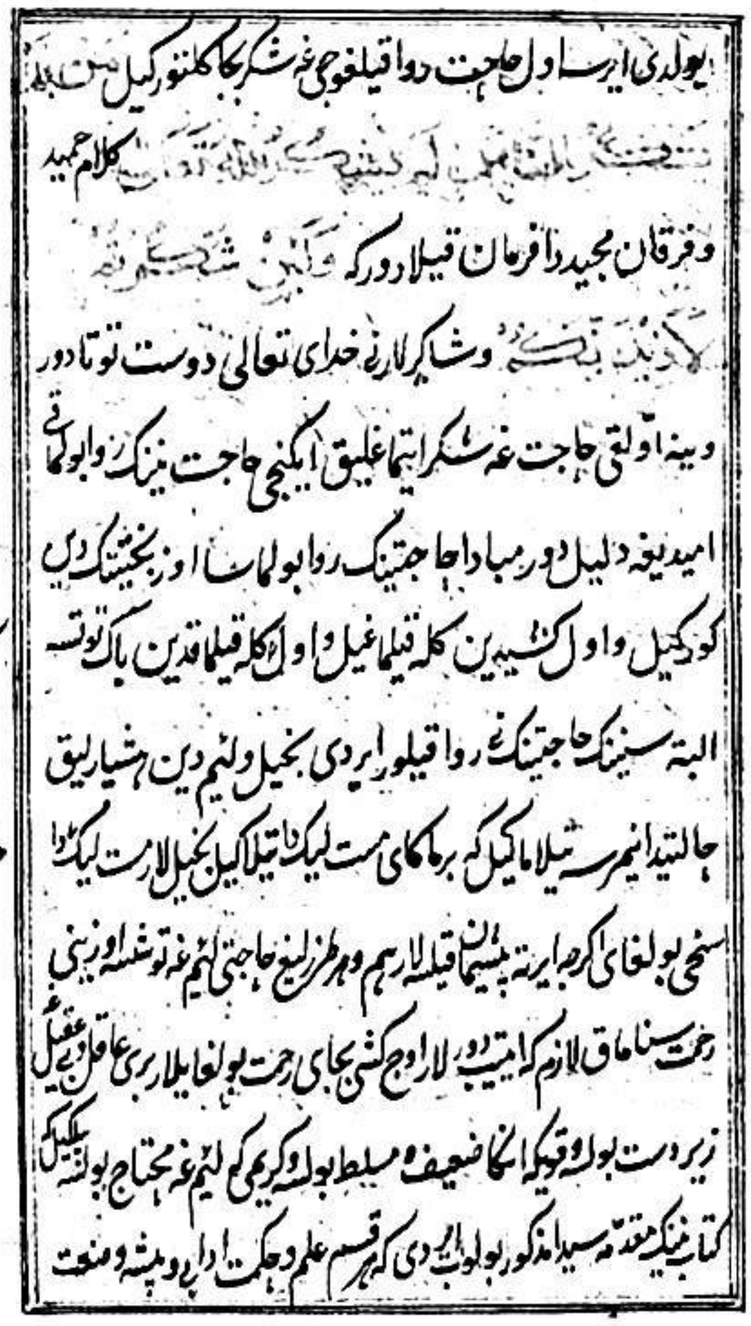
بولدى ايرسا دل حاجت روا قيلغوچى غه شكر بجا كلتورگيل من بنده
وقرآن مجيد دا فرمان قيلادورگه
وشاكرلارنى خداى تعالى دوست توتادور
وبنه اولتى حاجت غه شكر ايتماغليق ايكنجى حاجت نينگ روا بولماقى
اميد يغه دليل دور مبادا حاجتينگ روا بولماسا اوزنگدين كوركيل
كوركيل واول كشيدين كله قيلماغيل واول اكله قيلماقدين باك توتقيل
البته سينگ حاجتينگ روا قيلور ايردى بخيل ولئيم دين هشيار ليق
حالتيدا ايمرسه تيلاماگيل كه برماكاى مست ليك دا تيلاگيل بخيل لارمست ليك دا
سخى بولغاى اگر حاجت ايرته پشيمان قيلماس لارهم وهر طرز لبغ حاجتى لئيم غه توشسه اوزنى
رحمت سناماق لازم كايتيب دور لار اوچ كشى بجاى رحمت بولغايلار بر عاقل بى عقل
زيردست بولسه وقيكه انكا ضعيف مسلط بولسه وكريمى كه لئيم غه محتاج بولسه بلكيل
كتابنيگ مقدمه سيده مذكور بولوب ايردى كه هر قسم علم وحكمت ادارى ومنشه ومنعت

سين

حالتى

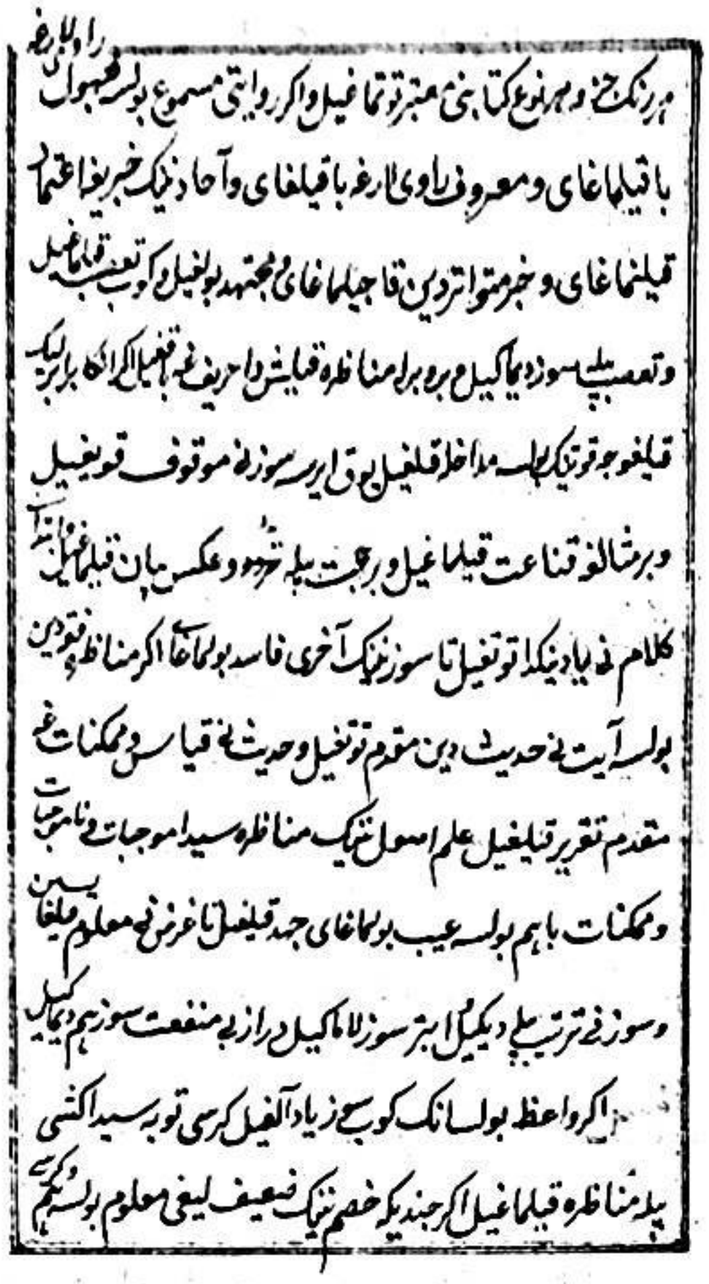

ئالدىدا پىيادىدۇرمەن. بىلىدىغانلىرىم بەكلا ئاز. يەنە كىلىپ بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلارنى تامام بايان قىلغان بىلەنمۇ ئىشىتكۈچى قوبۇل قىلمىسا، كۆپ سۆزدىن نېمە پايدا؟!

ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، ئېچىلىپ تۇرغان غۇنچە، مەندىن كۆڭۈلنى شادلاندۇرىدىغان ۋە روھلاندۇرىدىغان شۇنچە كۆپ نەسىھەت، ئۇگۈت ۋە سۆز ـ ئىبارىلەرنى ئاڭلىغان بولساڭمۇ، بىلىپ تۇرۇپتىمەنكى، ئەمەل قىلىشىڭ ناتايىن. چۈنكى، مەنمۇ ھۆرمەتلىك ئاتامدىن ئاجايىپ تاتلىق پەندۇ نەسىھەتلەرنى، قالتىس يېقىشلىق ئىبارىلەرنى تالاي قېتىم ئاڭلىغان. ئەلۋەتتە، مۇنداق ساپ، يالتىراق گۆھەرنى قولىقىمنىڭ جان تومۇرىغا ئېسىپ، كۆڭلۈمنىڭ چاھار بېغىدىكى قەلب غۇنچىسىنى ئېچىلدۇرمىقىم لازىم ئىدى. ئەمما، قابىلىيەتسىزلىكىم تۈپەيلى[1] مەنمۇ ئىلگىرى ئۆزۈم بىلگەنچە ئۆمۈر ئۆتكۈزۈپ، ئاتامدىن ئاڭلىغان ـ ئۆگەنگەنلىرىمگە ئانچە كۆڭۈل باغلاپ كەتمىگەنىكەنمەن. ئەمدىلىكتە خاھى ئاڭلا، خاھى ئاڭلىما، بىلگەنلىرىمنى قالدۇرماي ساڭا ئېيتتىم. تەبىئىتىمنىڭ ئەينىكىدە ساڭا كۆرسەتتىم. ئۇلۇغلار ئېيتقانكى: «سائادەتمەن كىشى ئاڭلىغاننى قوبۇل قىلىدۇ!»

ئوتتۇز بىرىنچى باب
ئىلىم تەلەپ قىلماق ۋە قازى بولماقنىڭ بايانى

ئەي ئوغۇل، ئەمدى تۇرلۇك ھۇنەر ـ ئىلىم توغرىسىدا بىلگەنلىرىمنى بايان قىلىمەن:

ھۇنەر ـ دۇكاندارلىق، يەنى ئالماق ـ ساتماق بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەس، بەلكى ھەربىر كىشى تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ قولغا كەلتۈرىدىغان ئىلىم ياكى بىرەر كەسىپتۇر. ناۋادا سەن بىرەر ئىلىمنى ئوبدان بىلسەڭ، ئۇنىڭ مېۋىسىنى تېتىيسەن. بىلىمەن، ئۇستازغا ھاجىتى چۈشمەيدىغان ھېچبىر ھۇنەر ۋە ھېچ ئىش يوقتۇر.

ھۇنەرنىڭ تۈرى كۆپتۇر. ھەممىسىنى تەپسىلىي شەرھلىسەك، كىتاب ئۇزىراپ كېتىدۇ، يەتمەكچى بولغان مەقسەتتىن يىراقلاپ كېتىدۇ. لېكىن، بىلگىنكى، ھۇنەرگە تەئەللۇق ئىلىم مۇنداق ئۈچ جەھەتتىن تاشقىرى بولمايدۇ. ئۇلار: تېببابەتچىلىك ئىلمى، مۇنەججىملىك (ئاستىرونومىيە)، ھەندىسە (گېئومېتىرىيە)، شائىرلىق قاتارلىقلارغا ئوخشاش. بۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تەرتىپى باردۇر. ئەگەر سەن بۇلارنىڭ قائىدە ـ تەرتىپلىرىنى بىلمىسەڭ، ئۇ ھالدا ھەرقانچە بىلەرمەن بولساڭمۇ، بۇ ئىلىم ئالدىدا ئەسىرگە ئوخشاپ قالىسەن. مانا بۇ «ھۇنەر» دېيىلىدۇ. بۇ ھۇنەرلەر تولىمۇ مەشھۇر بولغاچقا، ئۇلارنى بىر ـ

① قول يازمىدا مۇشۇ يەردىن باشلاپ ئوتتۇز بىرىنچى بابنىڭ «ھەر رەڭ پۇتۇك ۋە ھەر تۇرلۇك كىتابنى، يەنى كۆرگەنلىكى پۇتۇك ۋە كىتابلارنى مۇتەۋەر بىلمەپ كەتمە» دېگەن جۈملىسىگىچە بولغان ئارىلىقتا بىر ۋاراق يوقالغان. بۇ مەزمۇنلار «سىددىقنامە» ناملىق قول يازما نۇسخىسىدىن تولۇقلاندى.

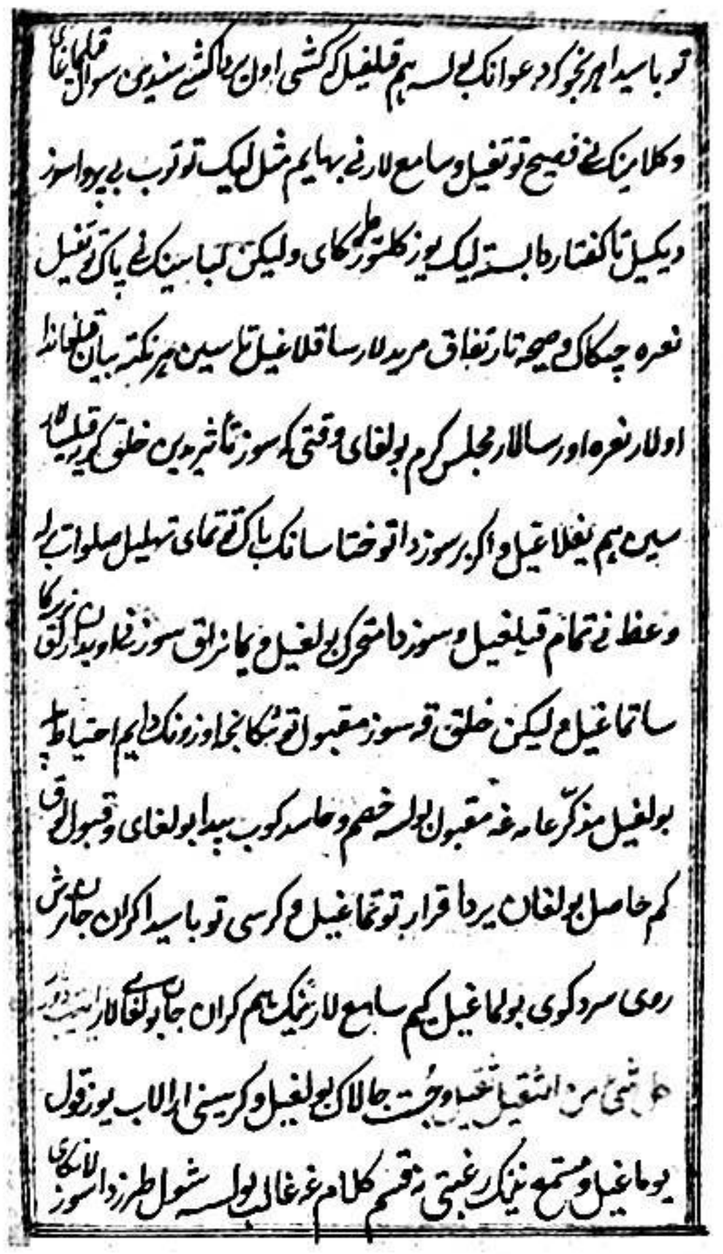

بىرلەپ شەرھلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن، ئەمەلدە كۆپ-
رەك كۆرۈلىدىغانلىرىنىلا بايان قىلىمەن ھەمدە ھەربىرىنىڭ قائىدە-
تەرتىپلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

ھەر ئىشنىڭ مەقسىتى ئىككى خىل ئەھۋالدىن تاشقىرى بول-
ماس: بىرسى، زامانىنىڭ تەقەززاسىدىن مەلۇم بىر ھۇنەرنى ئۆگىنىشكە
ھاجىتىڭ چۈشىدۇ، ھاجەت چۈشكەن ۋاقىتتا ھەربىر ھۇنەرنىڭ
سىرلىرىدىن خەۋەردار بولۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ ھەمدە ئۆگە-
گەن شۇ ھۇنىرنىڭ ۋاقتى كەلگەندە ساقلا ئەسقاتمىدۇ. ھاجىتىڭ چۈش-
مىگەن، يەنى ئەسقاتمىغان تەقدىردىمۇ كاتتىلار ئۈچۈن ھەرقانداق
ئىلمىنىڭ قائىدە - تەرتىپلىرىنى بىلىپ قويۇش ئوبداندۇر. يەنە
بىرسى، ئەگەر دۇنيا تەلەپ قىلساڭ، قازى، مۇپتى ۋە ياكى كاتتا
مەرتىۋىدە بولغىن. ئەمما، بۇلارنىڭ مەنپەئەتى يەنىلا ئىلىم - ھۇ-
نەرگە يەتمەيدۇ. ئىلىم تەلەپ قىلماي تۇرۇپ، دۇنيا ھاسىل بولمايدۇ.

ھۇنەر توغرىسىدا بىلگىنىمچە بايان قىلدىم. ئەگەر ھۇنەر تەلەپ
قىلساڭ، قانائەتچان ۋە پەرھىزكار بولغىن. ئىلىمنى دوست تۇتقۇچى،
مال - دۇنياغا بېرىلمىگۈچى، كىشىنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرگۈچى،
خۇشچاقچاق، ياخشى خۇيلۇق، كەم ئۇيقۇ، سەھەر تۇرىدىغان، كىتابقا ۋە ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن، خۇش
مۇئامىلىلىك ۋە ئالىم، دۇرۇس، چىداملىق، شەرم - ھايالىق، ھۇنەر ۋە ئىلمىنىڭ ھۆرمىتىنى، ئۇستاز-
نىڭ ھەققىنى ساقلىغۇچى بولغايسەن. مەيلىڭ ۋە ئىلتىپاتىڭ ھەر
ۋاقىت كىتابلارغا بولغاي! قەلەم، دەۋەت، قەلەمتىراش، قەلەمدان،
پىچاق ۋە جەدۋەل، جەدۋەل قەلىمى، قەغەز ۋە باشقا لازىملىق نەرسە-
لەر دائىم ئۆزۈڭ بىلەن ھەمراھ بولغاي! ھۇنەر تەلەپ قىلغۇچى
قانداق ئىش بىلەن مەشغۇل بولسۇن، مۇشۇ تەرتىپ - قائىدىلەرنى
ئۆزىگە ئادەت قىلسا، زامانىنىڭ يېگانىسى بولالايدۇ.

بەس، ئەگەر مۇپتى بولساڭ، ئىبادەتتىن ئايرىلما. ئىككى يۈز-
لۈك بولمىغىن. راست سۆزلە. بەدىنىڭنى ۋە كىيىمىڭنى پاك تۇت-
قىن. ھەرقانداق مەسىلىگە قارىتا جاۋابنى ۋاقىتدا بەر. لېكىن،
ھەقىقىتىنى تاپماي تۇرۇپ جاۋاب پۈتمە. كىشىدىن ئاڭلىغىنىڭغا قا-
نائەت قىلما. كىشىنىڭ ئېيتقىنىنى ئاڭلاپلا ھۆكۈم چىقارما. ئە-
شەنچلىك كىشىلەرنىڭ خېتىگە ئىشەنچ بىلەن قارا، ئەما سۆزىگە
ئىشىنىپ كەتمە.

كۆرگەنلىكى پۈتۈك ۋە كىتابلارنى مۆتىۋەر بىلىپ كەتمە. رىۋا-
يىتى ھەرقانچە قايىل قىلارلىق بولسىمۇ، نام - شەرىپى ئېنىق بول-
مىغانلارنىڭ رىۋايىتىگە قۇلاق سالما. ئاتاقلىق ۋە مەشھۇر راۋىيلار-

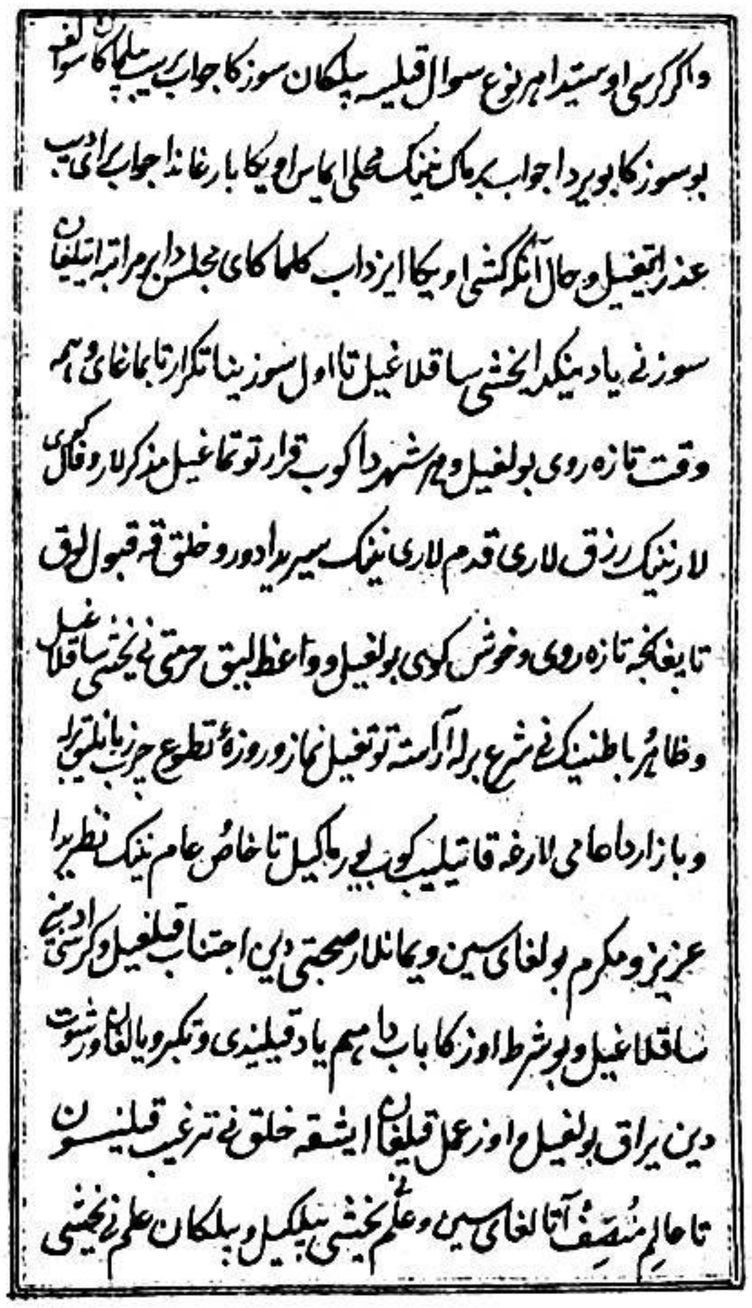

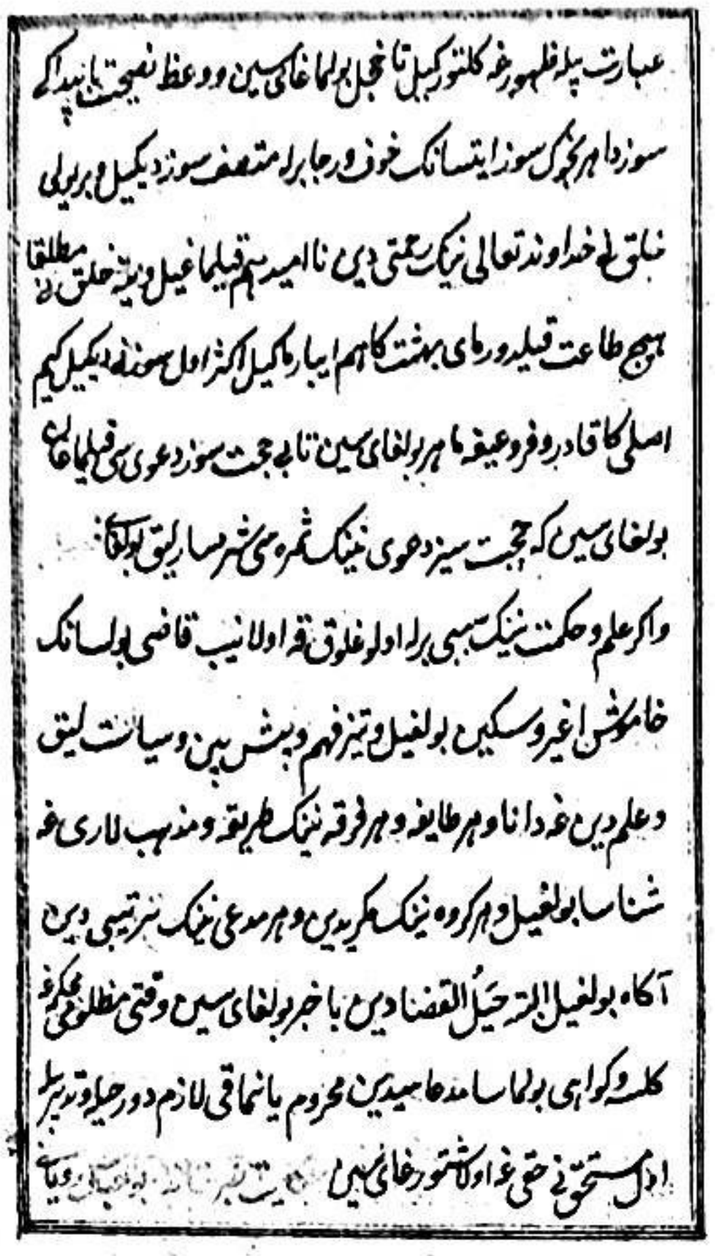
عبارت پیله ظهور غه کلتور کیبل تا نجل بولما غای سین وو عظ نصیحت تا پیدا کی
سوزدا هر بحوکم سوز ایتسا نک خوف و رجا بر له متصف سوزدیکیل و بر یولی
خلق له خداوند تعالی نیک رحمتی دین نا امید بهم قیلما غیل و بیز خلق نی مطلقا
هیچ طاعت قیلیدورمای بهشت کا هم ایبارماکیل اکثر اول سوزنه دیکیل کیم
اصلی کا قادر و قوعیفه ما هر بولغای سین تا بو حجت سوزدعوی سی قیلما غای
بولغای سین که حجت سیز دعوی نینک ثمره سی شرمسار لیق بولکای
و اگر علم و حکمت نینک سببی بر له اولوغلوق قه اولانیب قاضی بولسانگ
خاموشی اغیر و سکین بولغیل و تیز فهم و پیش بین و سیاست لیق
و علم دین غه دانا و هر طایفه و هر فرقه نینک طریقه و مذهب لاری غه
شناسا بولغیل و هر کروه نینک مکریدین و هر مدعی نینک تزتیبی دین
آکاه بولغیل الترجیل القضا دین با خبر بولغای سین و قتی مظلومی محکمه غه
کلسه و کواهی بولماسا مدعا سیدین محروم یا نماقی لازم دور حیله و تدبیر له
ادل مستحق نی حقی غه اولکاشتورغای سین

نمائی سۆزلىرىگە قۇلاق سال، ئەمما بىرلا ئادەمنىڭ خەۋىرىگە ئىشىنىپ كەتمە. يوشۇرۇن گەپ - سۆزلەردىن خەۋەرسىز قالما، يەنى ھادىسە- نىڭ تېگى - تەكتىنى بىلىشكە سەل قارىما. تىرىشچان بول. جاھىل- لىق قىلما، ئەسەبىيلەرچە سۆزلىمە. باشقىلار بىلەن مۇنازىرىلىشىش- كە توغرا كەلسە، قارشى تەرەپكە باققىن. ئەگەر رەقىبىڭگە باراۋەر تۇرالمىغۇدەك قۇۋۋىتىڭ بولسا، ئارىغا كىر؛ بولمىسا، توختاپ قال. بىرلا مىسالغا قانائەت قىلما ۋە بىر ھۆججەتكە تايىنىپ خۇلاسە چە- قىرىش دەۋاسىدا بولما. دەسلەپ ئېيتقان سۆزلىرىڭنى يادىڭدا مەھكەم تۇتقىن، قىلغان سۆزۈڭ ئۆزۈڭارا زىت بولۇپ قالمىسۇن! ئەگەر مۇنا- زىرە قانۇن، دىنىي ئىلىملەر ئۇستىدە بولسا، ئايەتنى ھەدىسىن ئاۋۋال باشلا. قىياس ۋە بارلىق مەۋجۇداتلار توغرىسىدا ئاۋۋال ھەدىس- نى بايان قىل. ئىلمىي ئۇسۇلنىڭ مۇنازىرىسىدە سەۋەب ۋە سەۋەبتىن تاشقىرى ئىشلار ھەمدە مەۋجۇداتلار توغرىسىدا سۆز ئېچىلسا ئەيىب سانالمايدۇ. غەرىزىڭنى تولۇق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىش. سۆزنى تەرتىپ بىلەن دېگىن. پايدىسىز گەپلەرنى قىلما. قۇرۇق گەپنى تولا قىلما.

ئەگەر ۋائىز بولساڭ، كۆپ سۆزنى يادلىغىن. گەرچە رەقىبىڭنىڭ ئاجىزلىقى مەلۇم بولسىمۇ، مۇنبەر ئۈستىدە مۇنازىرە، دەتالاش قىلما. مۇنبەردە ھەرقانداق سۆزۈڭنى راۋان قىلغىنىكى، ئۇ يەردە ھېچ كىشى سەندىن سوئال سوريالمىغاي! ۋەز ئېيتساڭ، سۆزۈڭنى پاساھەتلىك قىل. ئاڭلىغۇچىلارنى سۆز ئىلمىدە ئۆزۈڭدىن تۆۋەن تۇتۇپ، ئەركىن - ئازادە سۆزلە. سۆزلەۋاتقىنىڭ توختاپ قالما. كىيىمىڭنى ھەمىشە پاكىز تۇت. يېنىڭدا دوست تار- تىشىپ بېرىدىغان ئەگەشكۈچىلىرىڭ بولسۇن. سەن ھەر قېتىم بە- رەر ھېكمەتنى بايان قىلغىنىڭدا، ئۇلار دوست تارتىپ، سېنى قوللاپ مەجلىسىڭكە كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرگەي! ۋاقتىكى، مەجلىس ئەھلى سۆزۈڭدىن تەسىرلىنىپ يىغلىسا، سەنمۇ يىغلا. ئەگەر مەلۇم بىر سۆزدە توختاپ قالساڭ، ھودۇقۇپ كەتمەي، مۇۋاپىق تەھلىل ۋە دۇئالار بىلەن نۇتقۇڭنى تامام قىل. سۆزلىگەندە جانلىق بول. ياخشى نەرسىلەرنى تەسۋىرلىگەندە، ناچار، يەنى يېقىمسىز سۆزلەرنى ئىش- لەتمە. لېكىن، خەلق سۆزۈڭنى ياقتۇرۇپ ئاڭلىغانسېرى تېخىمۇ ئېھتىياتچان بول. چۈنكى، نۇتقۇڭنى ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغانلار كۆپەي- گەنسېرى دۇشمەنلىرىڭمۇ، ھەسەت قىلغۇچىلارمۇ كۆپىيىپ بارىدۇ. ئەمما، نۇتقۇڭنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمىگەن جايلاردا ئۇزاق تۇرما. مۇنبەردە بەكلا ئېغىر - بېسىق، تەمكىن بولۇۋالما، قاپىقىڭ ھەم تۇرۇلۇپ قالمىسۇن، بولمىسا ئاڭلىغۇچىلارنىڭ كەيپىياتى كۆتۈرۈل- مەي قالىدۇ. ئىمكان بار چەبدەس بول، لېكىن قولۇڭ جىم تۇرسۇن،

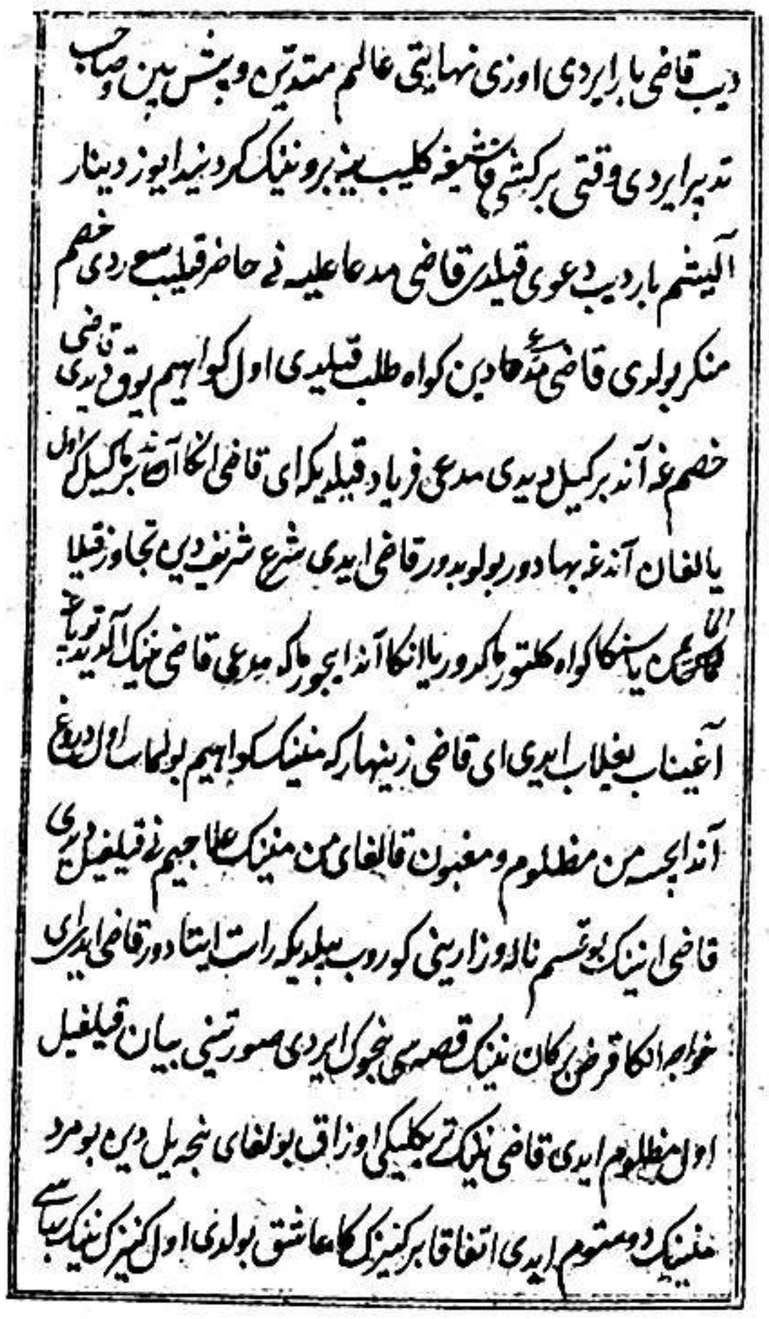
دیب قاضی با ایردی اوزی نهایتی عالم متدین و پیش بین و صاحب
تدبیر ایردی وقتی بر کشی قاشیغه کلیب بیز برو نینک کردنیدا یوز دینار
آلیشیم باردیب دعوی قیلدیر قاضی مدعا علیه نی حاضر قیلیب سوردی خصم
منکر بولدی قاضی مدعا دین کواه طلب قیلدی اول کواهیم یوق دیدی قاضی
خصم غه آند بر کیل دیدی مدعی فریاد قیلدیکه ای قاضی انکا آند بر ماکیل کرک اول
یالغان آند غه بها دور بولوبدور قاضی ایدی شرع شریف دین تجاوز قیلما
کاهی من یاسنکا کواه کلتور ماکدور یا انکا آند ایجور ماکه مدعی قاضی نینک آلدیدا
آغیناب یغلاب ایدی ای قاضی زینهار که منینک کواهیم بولماسا اول دروغ
آندایچسه من مظلوم و مغبون قالغای من منینک علاجیم نه قیلغیل دیدی
قاضی اینیک بو تعسم نادوزارینی کوروب بیلدیکه راست ایتا دور قاضی ایدی ای
خواجه انکا قرض بر کان منینک قصه سی نی خوب ایردی صورتینی بیان قیلغیل
اول مظلوم ایدی قاضی نیکتر بکلیکی اوزاق بولغای بنجه یل دین بو مرد
منینک دوستوم ایدی اتفاقا بر کنیزک کا عاشق بولدی اول کنیزک نینک صاحبی

ئەيلەكى

يوزالىك دينار ايدى اول درمندنينك ايكيسى آلتيك دينار دين زياده
زردين كوتاه ايدى اول كنيزك كا مالك بولماقغه هيچ چاره تاپالماى
شب و روز زار زار يغلار ايدى بركونى تماشا اوجون ايكو صحراغه جنيب
سير قيلىب يورويب بر مرغزار يدا زمانى اولتوروق بوبرادر كنيزك ذكر ينى
آغاز قيلىب نازليق برله كريه قيلدى آنى بوحالدا كوروب رحيم كلديكه يكرمه
اوچ يلدين بري فقير منينك دوستوم ايدى ايديم اى برادر ايكينكيدا زريوق
بوكنيزك منينك تمام بهاسى فقيرداهم موجود ايماس درحال كشى فريادينكغه
يتماس اما منينك قولوم دا باري يوز دينار اوزاق سيللار دكوب رياضت
لار برله حاصل قيلغان دينايم نى سنكا براى انكا قولونكدا كنى توشوب
اول ماه روى نى آليب برآى اينك سبله مراد حاصل قيلىب ساتغيل
دينايم نى يانوروب بركيل اول فقير دين بوسوزنى انكلاب حيرانغلاب
يقليب توشوب سوكندلار ياد قيلديكه اول كنيزك نى آليب برآى دين
كين يندساتيب زينكنى يانوروب براى ديب كوب مبالغه قيلدى

يەنى قولۇڭنى شىلتىما. ئائىلىغۇچىلار قايسى مەسىلىگە بەكـ-
رەك قىزىقسا، شۇ مەسىلە ئۈستىدە سۆزلە. ئەگەر مۇنبەرئۈس-
تىدە ئوخشىمىغان سوئاللار سورالسا، بىلگىنىڭگە جاۋاب بەر.
بىلمىسەڭ، بۇ سوئالغا بۇ يەردە جاۋاب بەرسەك، ئانچە مۇۋاپىق
ئەمەس، جاۋابىنى ئۆيگە بارغاندا ئائىلائىلار، دەپ ئۆزرە ئېيتقىن.
سوئال سورىغان كىشى جاۋابىنى ئائىلايمەن دەپ، ئاتايىتەن ئۆ-
يۇڭگىچە ئىزدەپ كېلىپ يۈرمەيدۇ.

مەجلىستە بىر قېتىم ئېيتىلغان سۆزنى يادىڭدا ياخشى ساق-
لىغىن. ئۇ سۆز قايتا تەكرارلانمىغاي. ھەرقاچان ئوچۇق چىراي
بول. ھەرقانداق بىر شەھەردە ئۇزاق تۇرۇپ قالما. ۋەزخانلار ۋە پال-
چىلارنىڭ رىزىقلىرى كۆپ ماڭماق بىلەن ھاسىل بولىدۇ.

خەلق سۆزۈڭنى قانچە ياقتۇرۇپ ئاڭلىسا، شۇنچە خۇش
چىراي ۋە خۇش سۆزلۈك بولغىن. ۋائىزلىقنىڭ ھۆرمىتىنى
ياخشى ساقلا. ئىچىڭ بىلەن تېشىڭنى توغرىلىق بىلەن بەزە.
ناماز ئۆتمەك، روزا تۇتماققا ئوخشاش تەرتىپلەرنى تولۇق ئادا
قىلىشقا تىرىش. بازاردا ئاۋامغا قوشۇلۇپ كۆپ يۈرمە، خاس-
ئامنىڭ نەزىرىدە ئەزىز ۋە مۆكەررەم بولغايسەن.

ھەرقاچان يامانلار سۆھبىتىدىن يىراق تۇر. مۇنبەرنىڭ ئەدەپ-قائىدىلىرىنى ساقلا. بۇ شەرت-
تەرتىپلەر يۇقىرىدىكى بابلاردىمۇ دېيىلگەنىدى. تەكەببۇرلۇق، يالغانچىلىق ۋە پاراخورلۇقتىن يىراق بول-
غىن. خەلقنى ئۆزۈڭ ئەمەل قىلغان ئىشقا تەرغىب قىل، كىشىلەر
نەزىرىدە سەممىي ئالىم ئاتالغايسەن.

ئىلمىنى ياخشى ئۆگەن ۋە ئۆگەنگەن بىلىمىڭنى ياخشى سۆز-
ئىبارىلەر ئارقىلىق كىشىلەرگە يەتكۈز. شۇندىلا خىجىلچىلىقتا قال-
مايسەن. ۋەز - نەسىھەت بابىدا ھەرقانداق سۆزنى ئېيتساڭ، كىشى-
لەرنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرىدىغان، قەلبىنى ئۇمىد - ئىشەنچكە تولدۇ-
رىدىغان سۆزلەرنى دېگىن. خەلقنى بىر يولىلا خۇدايىتائالانىڭ رەھ-
مىتىدىن ئۈمىدسىزلەندۈرمە، خەلقنى ھېچ تائەت - ئىبادەت قىل-
دۇرماي تۇرۇپمۇ مۇتلەق جەننەت ئەھلى قىلىۋەتمە. ۋەز ئېيتقاندا
كۆپرەك ئەسلىنى بىلدۈرگىن، ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان سۆزلەرنى
دېگىن. ھۆججەتسىز، ئاساسسىز دەتالاش قىلمىغىن. دەلىلسىز، ئا-
ساسسىز دەتالاش كىشىنى ھامان ئۇياتقا قالدۇرىدۇ.

ئەگەر ئىلىم ۋە ھېكمەتنىڭ سەۋەبى بىلەن مەرتىۋىگە ئېرىشىپ
قازى بولساڭ، ھەرقاچان ئاز سۆزلۈك، ئېغىر - بېسىق بول. زېرەك
ۋە پاراسەتلىك، تەدبىرلىك، دىنىي ئىلىملەرگە پۇختا بول، ھەر تا-
ئىپە ۋە ھەر پىرقىنىڭ ئادەت ۋە مەزھەپلىرىنى پىششىق بىل. ھەر

فقير اول زرنى انكا بردىم اول بردا يېز ايكينچى تنكا ايدا سيدا تنكرى تعالى دين
اوزكا هيچ كمرسه موجود ايماس ايدى ايمدى تورت آى بولدى بوكنيزكنى
سانغالى طاقتى بارونه منينك دينارىمنى بركالى رغبتى قاضى ايدى
اول وقتى كه بوكشيكا آلتون بردينك بوكن جاى ايدى اول كشى ايدى
بر درخت تنك تو بيدا ايردى قاضى ايدى واكر درخت تو بى برنى وجهدين
كواهيم يوق دى سيدى اول خصم نه ايدى بويردا اولتورغيل اول مدعى نى
ايدى برشان خاطر بولماى اول درخت تو بيكا باريب اولى ايكى ركعت
نمازاوتاكيل آنين پيغمبر عليه السلام غه درود يباركيل پس ايغيل
قاضى سيدى چيرلايه ورباريب منينك كواه لغيم نى بركيل اول خصم تبسم
قيلدى قاضى كورماس كا سالدى مدعى ايدى قورقامن كه فرمان تو تماغاى
قاضى ايدى مصيبتروم نى ايلتكيل ايغيل كه بومهر قاضى دورايتادور كه كلكيل كواه
ليق بركيل اول مرد مهر نى آلدى روان بولدى اول خصم قاضى بنينك آلديدا اولتوردى
وقاضى اوزكا حكم لارغه مشغول بولدى وبوكشيكا باقمادى تا مدت مديدين

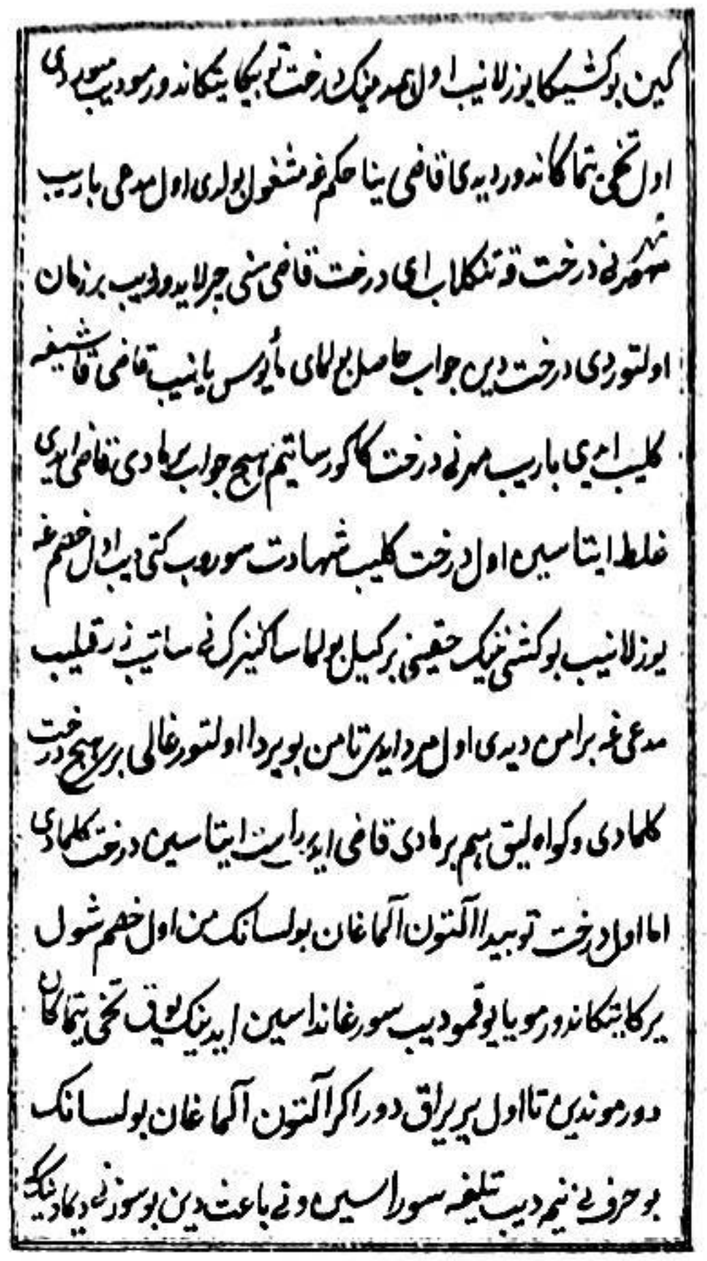

گۈزەللىك مىكرىدىن ھەمىشە ئاگاھ بول. كۆتۈلمىگەن بالا ـ قازانىلى ئالدىنى ئالالايسەن. زۇلۇمغا ئۇچرىغان بىرەرسى مەھكىمىگە دەردىنى ئېيتىپ كەلسە، ھەقلىق بولسىلا، گۈزەللىكىڭ بولمىغان تەقدىردىمۇ، قايتۇرۇۋەتمەي، چارە ـ تەدبىر بىلەن ئۇنى ھەققىغە ئۇلاشتۇرغايسەن.

ھېكايەت: تەبەرستاندا ئەبۇلئابباس رويانى دەپ بىر قازى بار بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى ئالىم ۋە تەقۋادار، يىراقنى كۆرەر ۋە تەدبىرلىك كىشى ئىدى. بىر چاغدا، بىر كىشى قېشىغا كېلىپ ئۇنىڭغا بىراۋدا يۈز دىنار ئېلىشىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ دەۋا قىلدى. قازى جاۋابكارنى ھازىر قىلىپ سورىغانىدى، جاۋابكار تېنىۋالدى. قازى دەۋاگەردىن گۇۋاھچى تەلەپ قىلدى. دەۋاگەر گۇۋاھچىسىنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتتى. قازى جاۋابكارنى قەسەم قىلىشقا بۇيرۇدى. بۇ چاغدا دەۋاگەر پەرياد قىلىپ:

ـــ ئەي قازى، ئۇنى قەسەم قىلىشقا بۇيرۇمىغىن، ئۇ يالغان قەسەم قىلىشقا ماھىر، ـــ دېدى.

قازى ئېيتتىكى:

ـــ شەرىئەتنىڭ مۇبارەك قائىدىلىرىگە مۇخالىپ ئىش قىلالمايمەن. يا سەن گۇۋاھچى تاپسەن ياكى ئۇ قەسەم قىلىدۇ.

دەۋاگەر قازىنىڭ ئالدىدا توپىغا ئېغىناپ، يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتتى:

ـــ ئەي قازى، مېنىڭ راستلا گۇۋاھچىم يوقتۇر. ناۋادا ئۇ يالغان قەسەم قىلسا، ماڭا ئۇۋال بولىدۇ، مەن زىيان تارتىمەن. مېنىڭ ئىلاجىمنى قىلغىن.

قازى ئۇنىڭ ناله ـ زارىنى ئاڭلاپ راست ئېيتىۋاتقانلىقىغا ئىقتىن بىلدى.

قازى ئېيتتى:

ـــ ئەي خاجە، ئۇ كىشىگە قەرز بەرگىنىڭنىڭ جەريانى قانداق؟ جەرياننىڭ بايان قىل!

دەۋاگەر ئېيتتىكى:

ـــ قازى جانابلىرىنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولغاي! كۆپ يىللاردىن بېرى بۇ كىشى بىلەن دوست ئىدىم. كۆتۈلمەگەندە، بۇ كىشى بىر كېنىزەككە ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. ئۇ كېنىزەكنىڭ باھاسى يۈز ئەللىك دىنار ئىكەن. بۇ دەردىنىڭ ئىلكىدە ئەللىك دىناردىن زىيادە ئالتۇنى يوق ئىكەن. ئۇ كېنىزەككە ئېرىشىشكە ھېچ چارە تاپالمايمەن، پىراق ئازابىدا كېچە ـ كۈندۈز زار ـ زار يىغلايتتى.

بىر كۈنى تاماشا ئۈچۈن ئىككىمىز سەھرا غا چىقىپ سەيىر قىلىپ يۈرۈپ، بىر چىمەنلىكتە دەم ئېلىپ بىر

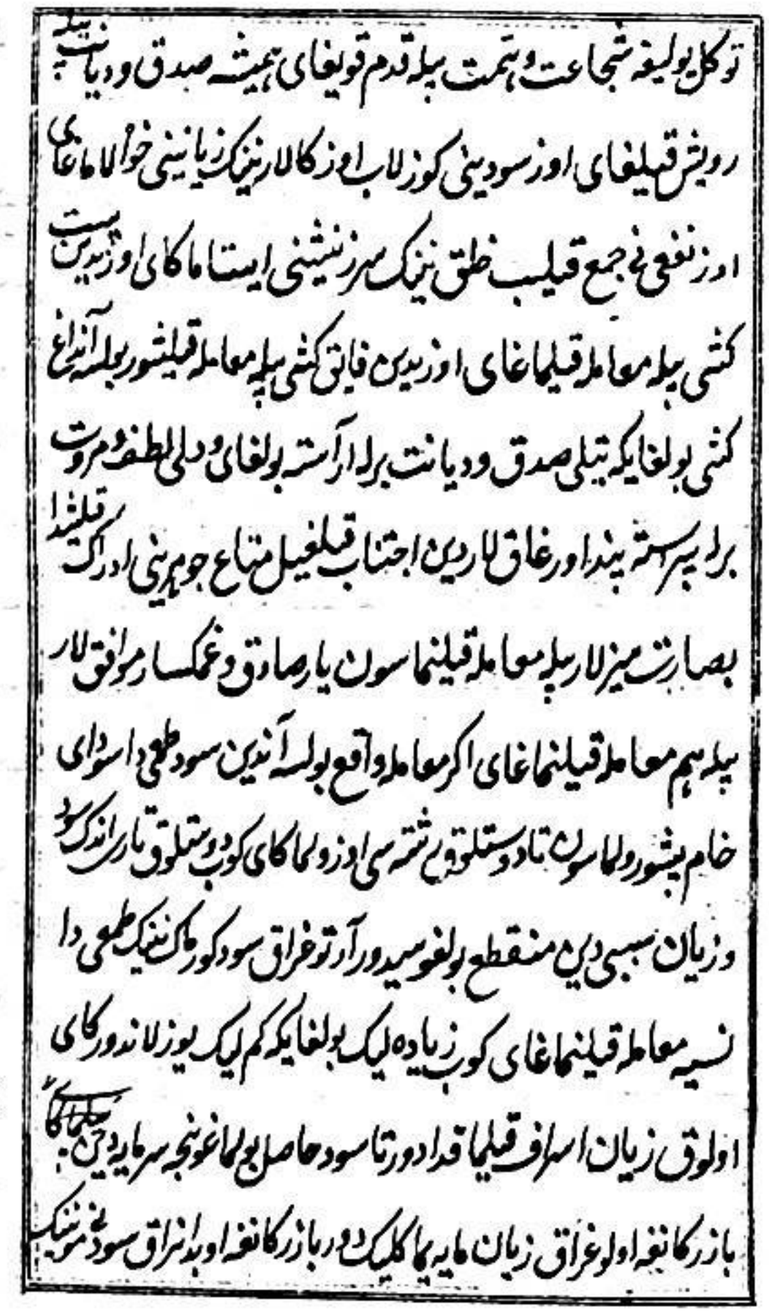

صرف قىلىنماغاي

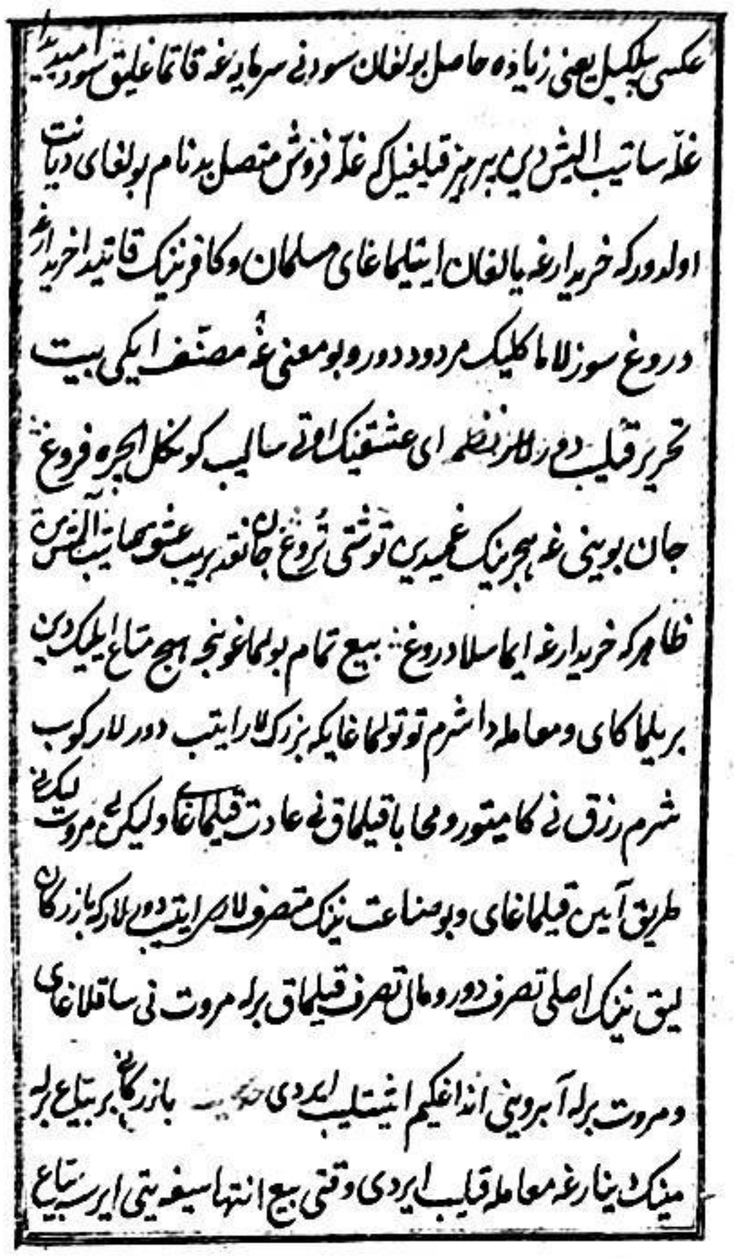
عكسى بىلكىيل يعنى زيادە حاصل بولغان سودنى سرمايەغە قاتماغليق سودا ئەيدۇر.
غلە ساتيب ئالىشدىن بىر-بىر قىليغىل كى غلە فروش متصل بدنام بولغاى ديانت
اولدۇر كە خريدار غە يالغان ايتيلماغاى مسلمان وكافرنيڭ قاتيدا خريدار غە
دروغ سوزلاماكلىك مردود دور وبو معنى غە مصنف ايكى بيت
تحرير قيلىب دور للار نظم اى عشقينگ اولتەسالىب كونگل اچرە فروغ
جان بوينى غە ھجرنيڭ غميدين توشتى تروغ جانقەدىر يب عشوەسايتىب آلتىن تروغ
ظاھر كە خريدار غە ايماسلا دروغ: بيع تمام بولماغونچە ھيچ متاع ايليگ دين
بريلماكاى ومعاملە داشرم تو تولماغايكە بزرگ للار ايتيب دور للار كوب
شرم رزق نى كاميتور ومحاباقيلماق نى عادت قيلماغاى ليكن مروت ليكن
طريق آيين قيلماغاى وبو صناعت نينگ متصرف للارى ايتيب دور للار كە بازركان
ليق نينگ اصلى تصرف دور ومال تصرف قيلماق برلە مروت نى ساقلاماغاى
ومروت برلە آبرويني انداغليم اتيتليب ايردى حديث بازركانى بر بتياع برلە
مينگ دينار غە معاملە قيلىب ايردى وقتى بيع انتھا سيغە يتى ايرسە متاع

پەس ئولتۇرغاندۇق، بۇ بۇرادەر كېنىزەك توغرىسىدا سۆز ئېچىپ يىغلىدى. ئۇنى بۇ ھالدا كۆرۈپ ئۇنىڭغا رەھىم كەلدى. ئۇ مېنىڭ يىگىرمە ئۇچ يىللىق دوستۇم ئىدى. شۇڭا، دوستلۇق يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا: «ئەي بۇرادەر، ئىلگىدە بۇ كېنىزەكنىڭ باھاسىغا چىقىش قىلغۇدەك پۇلۇڭمۇ يوق ئىكەن. مەندىمۇ ئۇنچە كۆپ پۇل يوق. باشقىلارمۇ دەماللىقا سېلىنىڭ دەردىگە يېتىپ بولالمايدۇ. ئەمما، مېنىڭ قولۇمدا پەقەت يۈز دىنارلا بار. ئۇنى ئۇزاق يىللاردىن بېرى كۆپ رىيازەت چېكىپ يىغقانىدىم. شۇ دىنارىمنى ساڭا بېرىپ تۇراي، ئۇنىڭغا قولۇڭدىكىنى قوشۇپ، ئۇ ئاي يۈزلۈكنى ئېلىپ، بىر ئاي ئۇنىڭ بىلەن مۇراد-دىگىنى ھاسىل قىل. ئاندىن ئۇنى سېتىۋېتىپ دىنارىمنى ياندۇرۇپ بەرگىن» دېگەنىدىم، ئۇ بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ يىغلاپ، يىغلىپ - قوپۇپ، يېلىنىپ: «ئۇ كېنىزەكنى ئېلىپ بىر ئايدىن كېيىن سېتىۋېتىپ، ئالتۇنلىرىڭنى ياندۇرۇپ بېرىمەن» دەپ كۆپ قەسەملەر قىلدى. ئالتۇننى ئۇنىڭغا بەردىم. ئۇ يەردە، ئەتراپىمىزدا تەخىرىتائالادىن باشقا ھېچ كىم مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. مانا ئەمدى تۆت ئاي بولدى، يا كېنىزەكنى سېتىشقا تاقىتى يوق، يا دىنارلىرىمنى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەيلى يوق.

قازى سوردى:

— ئەينى ۋاقىتتا ئالتۇننى بۇ كىشىگە قانداق جايدا بەرگەنىدىڭ؟

دەۋاگەر ئېيتتى:

— بىر دەرەخنىڭ تۈۋىدە بەرگەنىدىم.

قازى ئېيتتىكى:

— دەرەخنىڭ تۈۋىدە بەرگەن بولساڭ، نېمە ۋەجىدىن گۇۋاھىم يوق دەيسەن؟! جاۋابكار بۇ يەردە ئولتۇرۇپ تۇرسۇن، سەن قىلچە تەشۋىشلەنمەي شۇ دەرەخنىڭ تۈۋىگە بېرىپ، ئاۋۋال ئىككى رەكئەت ناماز ئوقۇتە، ئاندىن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا دۇرۇد ئېيىت. بەس، ئاندىن دەرەخكە: «قازى سېنى چاقىرىۋاتىدۇ، بېرىپ مەن ئۈچۈن گۇۋاھلىق بەرگىن» دېگىن.

جاۋابكار مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى. قازى كۆرمەسكە سالدى.

دەۋاگەر دېدىكى:

— دەرەخنىڭ پەرمانىغا بويسۇنماسلىقىدىن ئەنسىرەيمەن.

قازى ئېيتتى:

— مۆھۈرۈمنى ئېلىپ بارغىن ۋە دەرەخكە: «بۇ مۆھۈر قازىدۇر،

برلە بازركان نينگ ارا سيدا بر قيراط آلتون داخلاف واقع بولدى بتياع
ايدى مينگ كرد نيمدا سينگ بر دينار آلتونونگ باقى دور وبو بازركان ايدى
وبر دينار وبر قيراط ھم باقى دور وبو مقاولە دا بامدادين تا پيشين غيچە
بو متعاقيدين نينگ ارا سيدا مجادلە واقع بولدى عاقبت بياع دلتنگ
بولوب بازركان غە بر دينار غە بر قيراط قاتيب بردى اول كشى آلتون نى
آلدى كتى بياع نينگ شاگردى آرقا سيدين باريب ايدى مينگ شاگردانم نى
بركيل تا جرا ول جملە آلتونني اول بياع نينگ شاگردى غە بردى شاگرد
آلتونني ايلىب ياندى بياع شاگردينە ايدى اى بيچارە منى بامدادين
تا پيشين غچە بر قيراط زرا وجون عمروم دين بيزار قيلغان محمك طمع
دين نيمە طمع قيلىب آرقا سيدين بار دينگ اول سنگا نيمە بر سون
اول او غول زرنى اوستا دينە كورساتتى بياع بو ايشنى كوروب
تعجب غە قالىب ايدى سبحان الله بو او غول صاحب جمال ياش
باوجودى ياشى ھم كچيك بو مرد مو ندا غ بخيل ليغى برلە بونوع دينار

باغ

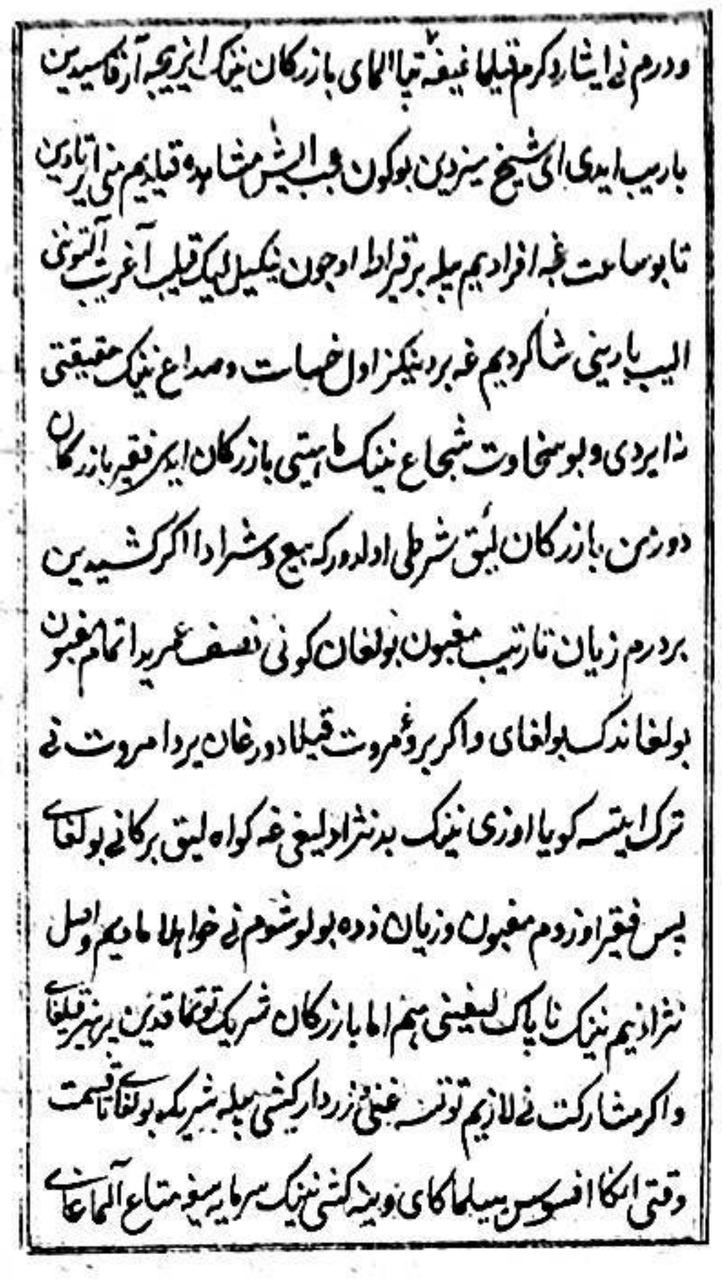

ئۇ ساڭا ،كەلگىن، گۈزاھلىق بەرگىن دەيدۇ، دېگىن».

دەۋاگەر مۆھۈرنى ئېلىپ يولغا راۋان بولدى. جاۋابكار قازىنىڭ ئالدىدا ئولتۇردى. قازى جاۋابكارغا قاراپمۇ قويماي، باشقا دەۋا ـ دەستۇرلارنى سوراش بىلەن مەشغۇل بولدى.

قازى بىر ھازادىن كېيىن ئۇ كىشىگە قاراپ:

ـــ دوستۇڭ دەرەخ تۈۋىگە يېتىپ بارغانمىدۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

جاۋابكار شۇ ئان:

ـــ ئۇ تېخى يېتىپ بارمىدى، ـــ دېدى.

قازى يەنە دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىغا مەشغۇل بولدى.

دەۋاگەر بېرىپ مۆھۈرنى دەرەخكە تەڭلەپ: «ئەي دەرەخ، قازى سېنى چاقىرىۋاتىدۇ» دەپ، دەرەخ تۈۋىدە ئۇزاق ئولتۇردى. دەرەختىن ھېچ جاۋاب ئاڭلانمىدى. ئۇ مەيۈسلىنىپ قازىنىڭ قېشىغا قايتىپ كەلدى ۋە:

ـــ بېرىپ مۆھۈرنى دەرەخكە كۆرسەتتىم، ئەمما ھېچ جاۋاب بەرمىدى، ـــ دېدى.

ـــ يالغان ئېيتتىڭ، ئۇ دەرەخ كېلىپ گۈزاھلىق بېرىپ كەتتى، ـــ دېدى قازى ۋە جاۋابكارغا قاراپ:

ـــ بۇ كىشىنىڭ ھەققىنى بېرىۋەتكىن، بولمىسا، كېيىنزەكنى سېتىپ ئالتۇن قىلىپ دەۋاگەرگە بېرىمەن، ـــ دېدى.

ـــ مەن بۇ يەردە ئولتۇرغاندىن بېرى، ـ دېدى جاۋابكار، ـــ ھېچبىر دەرەخ كېلىپ گۈزاھلىق بەرمىدى.

ـــ راست دەيسەن، ـــ دېدى قازى، ـــ دەرەخ كەلمىدى، ئەمما مەن سەندىن: «دوستۇڭ شۇ يەرگە، يەنى دەرەخ تۈۋىگە يېتىپ بارغانمىدۇ؟» دەپ سورىغىنىمدا، سەن: «ياق، تېخى يېتىپ بارالمىدى، ئۇ يەر بىلەن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى خېلىلا يىراق» دەپ جاۋاب بەردىڭ. ئەگەر سەن ئالتۇننى ئالمىغان بولساڭ، نېمە دەپ بۇنداق جاۋاب بېرىسەن ۋە: «ئۇ كىشى نېمە سەۋەبتىن[1] نەگە ۋە قايسى دەرەخ تۈۋىگە بارىدۇ؟» دېگەن گەپنى قىلمايسەن؟ ناۋادا سېنىڭ ھەق بولسا، بۇنداق جاۋابنى بەرمىگەن بولاتتىڭ، ئۇ ھالدا سەن ئۇتقان بولاتتىڭ، ئەپسۇس، ئۇتتۇردۇڭ!

جاۋابكار گۇناھىنى بوينىغا ئالدى.

قازى جاۋابكاردىن ئالتۇننى تاپتۇرۇپ ئېلىپ ئىگىسىگە بەردى.

بەس، ھەممە ئىشنى كىتاب بويىچە بىر تەرەپ قىلىمەن، دېمىگىن. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھېكايەتتىكىگە ئوخشاش

تۇرلۇك تەدبىر ئارقىلىق مەسىلىنىڭ ھەقىقىتىگە يېتىشىنىڭ چارىسىنى ئىزدەيدۇ. ئەمما، قازىخانىدا چىرايىڭنى سۇرلۇك تۇت، كۆلمەي تۇز ئولتۇر.

ھۆرمەت تاپاي دېسەڭ، ئېغىر - بېسىق بول. كەمرەك سۆزلىگىن. ئەمما، دەۋالاشقۇچىلارنىڭ سۆزلىرىنى ئائىلاش ۋە سوراش جەريانىدا، ئەلۋەتتە، زېرىكمە ۋە تېرىكمە. سەۋرچان بول. ناۋادا بىرەر مۇرەككەپ ياكى مۇشكۇل دەۋا ئىشلىرىغا دۇچ كەلسەڭ، ئۆز رايىڭ بويىچە بىر تەرەپ قىلىشتىن ساقلان. ئىمكان بار مۇپتىلار بىلەن كېڭىشىپ، ئۆز قاراشلىرىڭنى چۈشەندۈر. ھەمىشە راست سۆزلەشنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل. بۇ ھەقتە بىر مۇنچە مەسىلە سۆزلىدىم. تەجرىبىلىرىڭنى كۆڭلۈڭدە بىل. شەرئىتەكە مۇخالىپ تەرەپكە ھۆكۈم قىلما. چۈنكى، بۇنداق ھۆكۈم راۋا ئەمەستۇر.

ئومۇمەن، قازى بولغان كىشى پاك، دۇنيا — پۇل - مالغا بېرىلىمەيدىغان، دىنىي قانۇن ھەققىدىكى بىلىملەرنى پىششىق بىلىدىغان بولۇشى كېرەك.

قازى بولغان كىشى ئاچ قورساق، ئۇسسۇز ۋە ھامامدىن يېڭىلا چىققان ۋاقىتتا، غەم - قايغۇلۇق، تەشۋىشلىك، خاپا چاغلىرىدا ۋاقتىنچە دەۋا - دەستۇر ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولماسلىقى لازىم.

قازىنىڭ خىزمەتكارلىرىمۇ ئەرز - داد ئېيتقۇچىلارنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ۋە تۇرلۇك ھال - ئەھۋالىنى پۇختا ھەم تەپسىلىي ئىگىلەپ، قازىغا ئەينەن ئىنكاس قىلىدىغان بولۇشى شەرت. چۈنكى، قازىنىڭ ۋەزىپىسى بىر - بىرلەپ تەپتىش قىلىش ئەمەس، بەلكى ئىگىلىگەن ئەھۋالغا قاراپ ھۆكۈم قىلىشتۇر. شۇڭا، قازى بولغان كىشى سۆزنى قىسقا قىلىپ، ھەربىر مەسىلىنى گۇۋاھچى ئارقىلىق دەللىلىگەي ياكى ئەرز - داد ئېيتقۇچىلارنى ۋاقتىدا قەسەم قىلدۇرۇپ تەجرىبىسىگە تايىنىپ تەپتىش ۋە تەھقىق قىلغايكى، ھەرگىزمۇ سەۋەنلىك سادىر قىلمىغاي ھەمدە قىلچە يۇز قارىمىغاي!

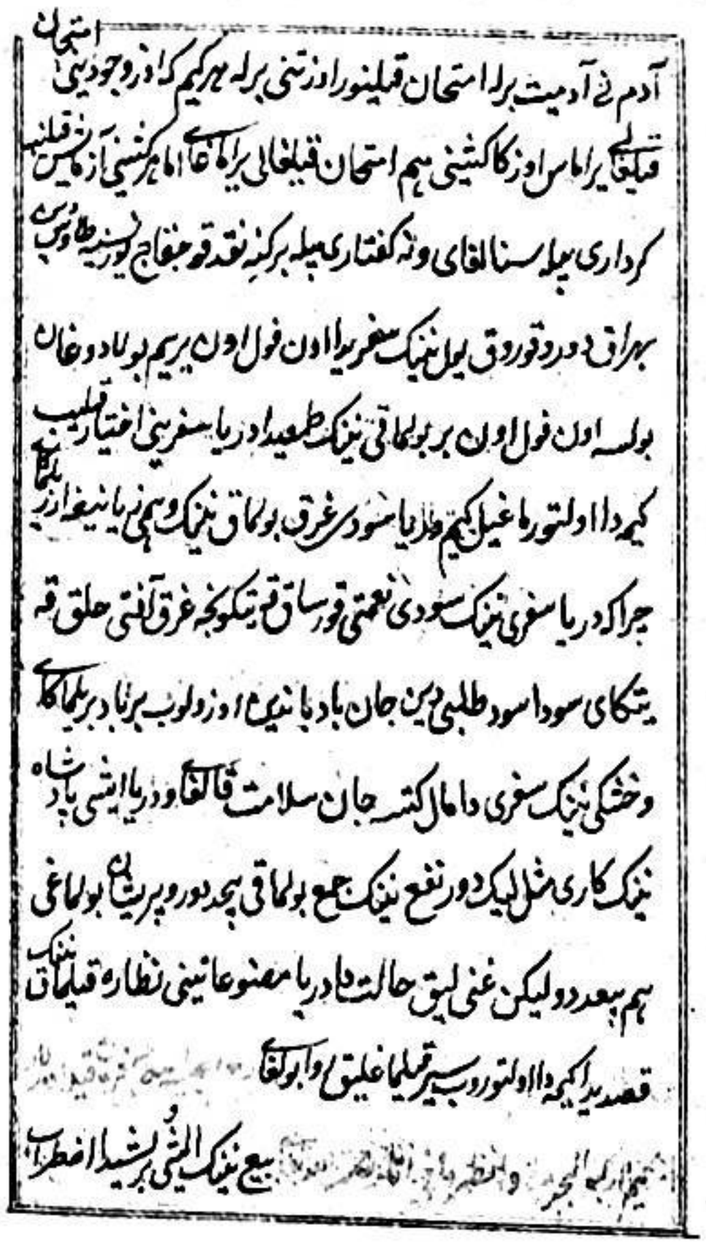

قازى بولغان كىشى ھەرقانداق ئادەمگە باراۋەر مۇئامىلىدە بولغاي! چىقارغان ھۆكۈمىنى ھەرگىزمۇ بۇزمىغاي ۋە ھۆكۈمنى پۇختا ھەم مەھكەم قىلغاي!

قازى ھۆججەت، ۋەسىقە، يارلىق، پەرمان قاتارلىقلارنى ھەرگىز ئۆزى يازمىغاي. زۆرۈرىيەت بولۇپ قالسا، يازغاي، ئەمما ئۆز خېتىنى ئەزىز تۇتقاي ۋە ئۆز سۆزىنى ئىناۋەتكە ئالدۇرغاي!

ھېسابات

ئەي ئوغۇل، ھۇنەرلەرنىڭ ئوبدىنىنى ئىلىم ۋە تەقۋادارلىق دەپ بىل. ناۋادا ئىلىم ھۇنەرلىرىگە ھەۋىسىڭ بولمىسا، ئۇ ھالدا تىجارەت يولىنى ئۇزۇڭگە لازىم تۇت ۋە ئۇنىڭدىن مەنپەئەت كۆر. ئەمما، تىجارەتتە ھەرقانداق نەرسىنى ھالال يول بىلەن قولۇڭغا كەلتۈر. ھالال يول بىلەن بېيىسالىڭ، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ھۆرمەت تاپىسەن. ئەمما، بۇ يولدىمۇ سەۋەنلىك سادىر قىلما!

ئوتتۇز ئىككىنچى باب
تىجارەت قىلماقنىڭ بايانى

ئەي ئوغۇل، بىلگىنكى، سودىگەرچىلىكنى ھۇنەر دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقىتىگە قارىسا، سودىگەرلەرنىڭ قائىدە ـ يوسۇن، ئادەتلىرى دائىر بىسىدە يەنىلا ھۇنەر ھېسابلىنىدۇ. دانالار ئېيتقانكى: «سودىگەرلىكنىڭ ئەسلىي نادانلىقتۇر، شاخچىلىرى ئەقىلگە تەۋەدۇر، يەنى سودىگەرلىكنىڭ يىلتىزى نادانلىقتا، شاخچىلىرى ئەقىلگە تۇتاشقان. ناۋادا شۇ ‹نادان›لار بولمىغان بولسا، جاھان خاراب بولغان بولاتتى».

بۇ سۆزنىڭ مەنىسى شۇكى، سودا بىلەن مەشغۇل بولغان ھەر بىر كىشى بىر مىسقال پۇلنى ئارتۇق تېپىش تەمەسىدە مەشرىقتىن مەغرىبكىچە يۇرۇپ، تاغ، باياۋان ۋە دەريالاردا جانلىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ، خەتەرگە تەۋەككۇل قىلمىغان بولسا، ئوغرى، قاراقچى، شىر، يولۋاسلاردىن، يوللارنىڭ تىنچسىزلىقىدىن قورققان بولسا، مەشرىقتىكى نازۇ نېمەتلەر مەغرىبكە ۋە مەغرىبتىكى نازۇ نېمەتلەر مەشرىققە يەتمەس ئىدى. مەلۇمكى، جاھاننىڭ ئاۋاتلىقى پەقەت نازۇ نېمەت بىلەندۇر. شۇڭا، بۇنداق ئىشلارنى سودىگەردىن بۆلەك كىشى قىلالمايدۇ. پەقەت سودىگەرلەرلا بۇنداق خەتەرلىك ئىشقا تەۋەككۇل قىلىدۇ. چۈنكى، پايدا ئېلىش ئىستىكىدە سودىگەرنىڭ ئەقىل كۆزى ھەرقانداق خەتەرنى كۆرمەس بولۇپ قالىدۇ.

سودىگەرچىلىكنىڭ يوللىرى ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرسى، مۇئامىلە قىلماق، يەنى ئۆز يۇرتىدا ئېلىم ـ بېرىم بىلەن مەشغۇل بولماق؛ يەنە بىرسى، مۇساپىر بولماق، يەنى يۇرت ئاتلاپ سودا ئىشى بىلەن شۇغۇللانماق.

مۇئامىلە قىلماق ــ زەردارلار، يەنى قول ئىلكىدە بار پۇلدار، بايلارنىڭ تىجارەت يولىدۇر. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يۇقىرى باھادا سېتىپ كۆپ پايدا ئېلىش تەمەسىدە مالنى كاسات، يەنى ئەرزان ۋاقتىدا كۆپلەپ ئېلىپ بېسىپ قويىدۇ. مۇنداق قىلىش تولىمۇ خەتەرلىك،

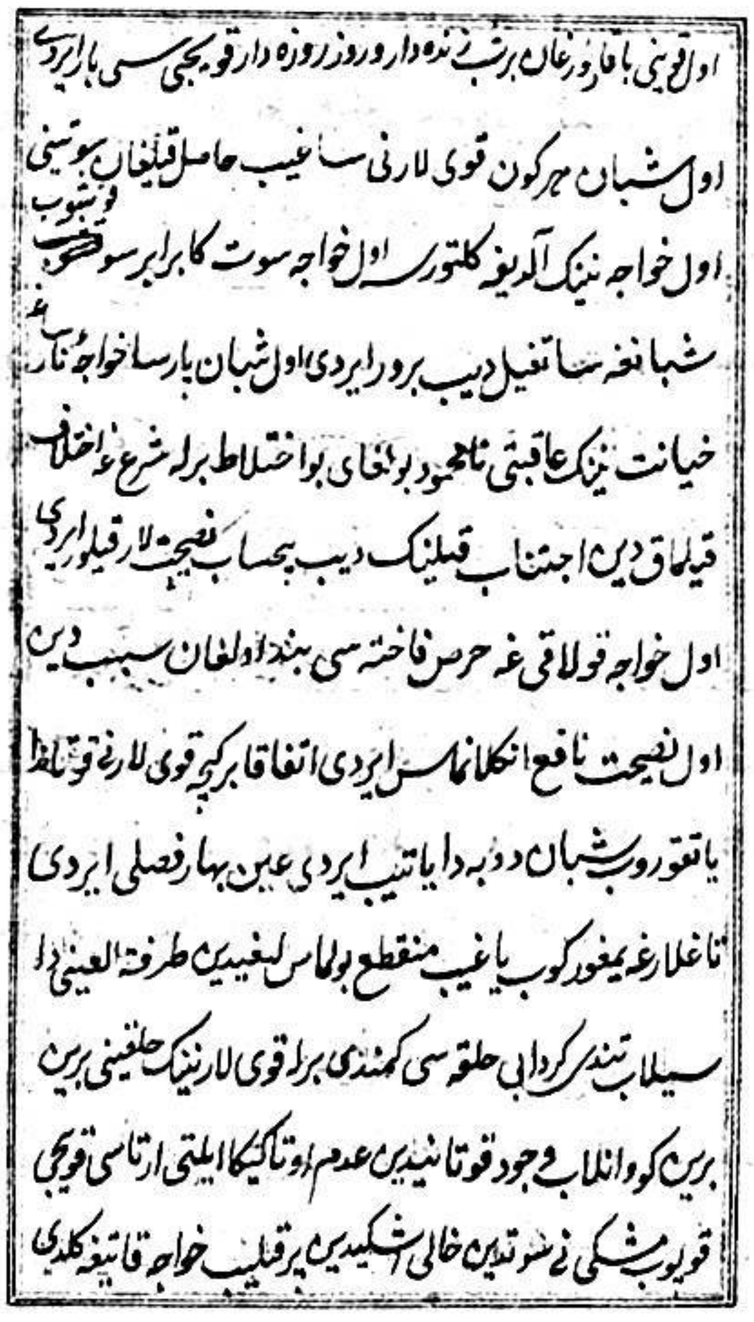

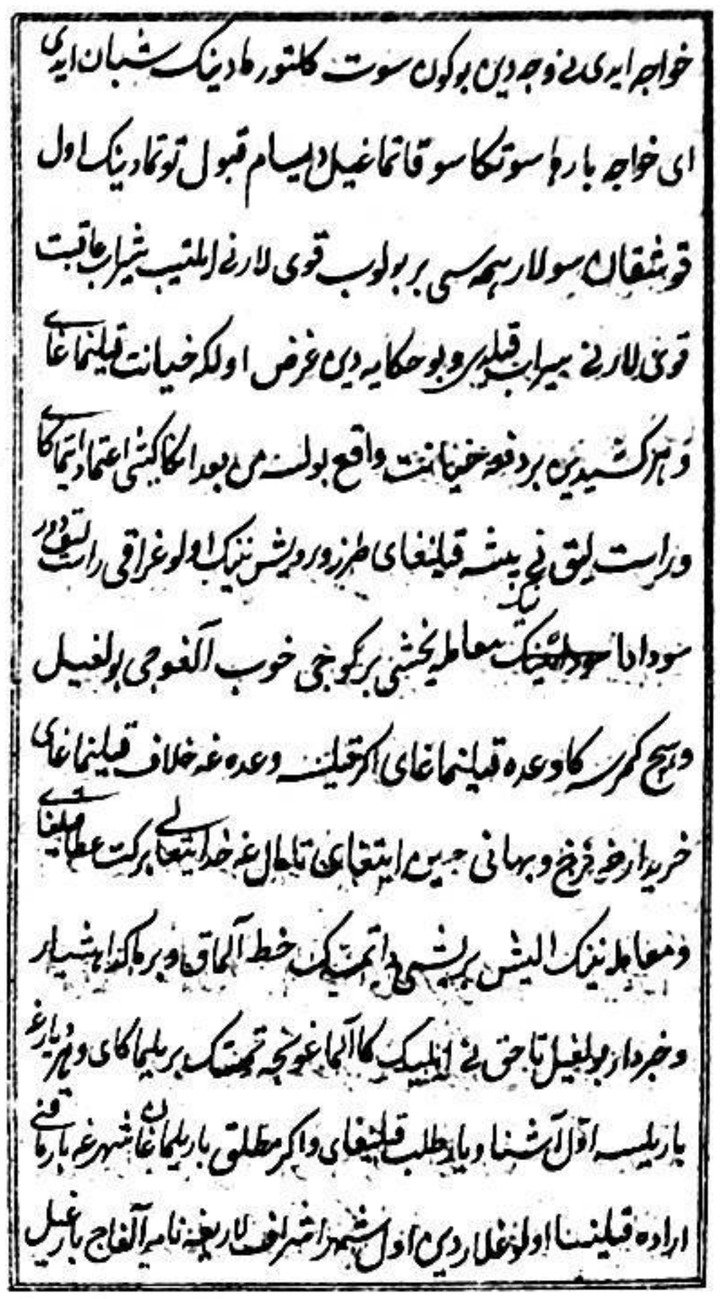

يەنى تەۋەككۈلچىلىكتۇر. ئەمما، يىراقنى ئويلايدىغان ــ يىراقنى كۆ-
رىدىغان كىشىلەر ئۇنداق قىلمايدۇ، يەنى ئەرزان ئېلىپ قىممەت سە-
تىش تەمەسىدە مال ئېلىپ بېسىپ قويمايدۇ. ئەمما، سودىگەرچىلىك-
نىڭ يولى شۇكى، تىجارەت يولىغا كىرگەن كىشى پايدا ئېلىش ئۈچۈن
ھەر ئىككى ئەھۋالدا، يەنى مۇئامىلىدىمۇ، مۇساپىر چىلىقتىمۇ يۈرەك-
لىك ۋە جەسۇر بولغاي، تەۋەككۈل يولىغا قەيسەرلىك ۋە سەۋىلىك
بىلەن قەدەم قويغاي، ھەمىشە راستچىللىق ۋە دىيانەتنى ئۆزىگە ئادەت
قىلغاي؛ ئۆزىنىڭ پايدىسىنى كۆزلەپ ئۆزگىلەرنى زىيانغا ئۇچراتمە-
غاي؛ ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن خەلقنە مالامەت، ئازار يەتكۈزمىگەي؛ ئۆزى-
دىن پەس، يەنى تۆۋەن كىشى بىلەن مۇئامىلە قىلمىغاي. ئۆزىدىن يۇ-
قىرى كىشى بىلەن مۇئامىلە قىلىش توغرا كەلسە، راستچىل، دىيانەت-
لىك، تىلى بىلەن دىلى بىردەك، سىخىي كىشى بولغاي.

چىرماقچى، يەنى قويمىچىلاردىن يىراق تۇر. مال تونۇمايدىغان
نادانلار بىلەنمۇ مۇئامىلە قىلما. سادىق دوست، يېقىن - يورۇقلار بە-
لەنمۇ مۇئامىلە قىلما. ئەگەر مۇئامىلە قىلىش توغرا كەلسە، سودە-
دىن، يەنى پايدا ئېلىش تەمەسىدىن كۆڭۈل ئۈز، شۇنداقلا دوستلۇق
رىشتىسى ئۈزۈلمەيدۇ. كۆپ ھاللاردا دوستلۇق تارى كىچىككىنە پايدا
ياكى زىيان سەۋەبلىك ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ.

تىجارەت ئىشىدا ئارتۇقراق پايدا كۆرمەكنىڭ تەمەسىدە نېسى مۇئامىلە قىلمىغاي. كۆپ پايدا تەمە-
سىدىن كۆپىنچە زىيان كېلىپ چىقىدۇ.

زىياننىڭ ئەڭ چوڭى ئىسراپچىلىقتۇر. بىرسى، تىجارەتتە پاي-
دىغا ئېرىشمەي تۇرۇپ دەسمايىنى سەرپ قىلما. سودىگەرلەر ئۈچۈن
ئەڭ زور زىيان ــ دەسمايىنى خەجلىمەكتۇر؛ ئەكسىچە، ئەڭ زور
پايدا ـ تاپقان پايدىسىنى سەرمايىسىغا قوشۇپ، دەسمايىسىنى كۆ-
پەيتمەكتۇر. يەنە بىرسى، پايدا ئېلىش ئۈمىدىدە ئاشلىق سېتىۋې-
لىشتىن پەرھىز قىل، چۈنكى ئاشلىق ساتقۇچىلار ھەمىشە يامان
ئاتلىق بولۇپ قالىدۇ.

سودىدا دىيانەتلىك بولاي دېسەڭ، خېرىدارغا يالغان ئېيتما. ئې-
لىم ـ سېتىمدا خېرىدارغا يالغان سۆزلىگەننى ھەممە كىشى يامان
كۆرىدۇ. بۇ ھەقتىكى مەنىلەرنى پېقىر مۇنۇ ئىككى بەيىتقا يىغىن-
چاقلىدىم. نەزم:

ئەي، ئىشقىڭ ئوتى سالىپ كۆڭۈل ئىچرە فۇرۇغ،
جان بويىنىغا ھەجرىڭ غەمىدىن تۇشتى تۇرۇغ.
جان نەقد بېرىپ ئىشق ساتىپ ئالمىشمەن،

يومنيه زلبعت دين خاصل قليبت پيلكان بولغاى وبو طرزدا وقايت اوتكاز
ليك دائم گناه بولغاى ونه بدنام ليق كه اوى اولوغى نينك لازمدر
بدنام ليق دورونقتى تجارت كاكه خدا ليق دين خلل فلا بو پوله دخل
زياده بولوشى نينك تدبيرينى قيلغيل اگر دخل نى زياده متصور بولماسا
خرجينى كم صرف قيلغيل تا دخل نى زياده قيلغان نينك حكميه اولغاى اگر
بازركان ليق صنعتى اتفاق توشماى برعلم شريفنى اراده قيلسا علم
شريعت دين عالمه طب علمى دين علمى دين مرغوبراق هيچ علم موجود بولماغاى
اول سرور عالم وسيد بنى ادم صلى الله عليه وسلم فرمان قيلا دور كيم علم
علمان علم الابدان وعلم الاديان ديب دور لار اوندا اوچونچى بايسه
علم طب طلب قيلماق نينك بيناسيدا اى نوردده اگر طبيب بولماغلق لازم
كلسه البته علم طب نينك علميه سى نينك قسملارى نينك دعليه سى نينك نوعلارى
نينك اصلينى كما ينبغى تانوماق لابد مردور آگاه بولونغايكيم انسان نينك
وجودينى اهر نيمه ركيم موجود دور يا طبيعت دور ويا طبيعت دين خارج دور وطبيعى

* قيلماق

* بيلماك نى

زاهىركى، خەبىدارغا ئايماسلا دۇرۇغ.

سودىدا پۇتۇشمەي تۇرۇپ ماتالىرىنى ئىلكىدىن چىقار- ما. مۇئامىلىدە ئارتۇقچە تارتىنچاقلىق قىلما. ئۇلۇغلار: «ئار- تۇقچە تارتىنچاقلىق رىزقىنى كەمەيتمۇيتىدۇ» دېگەن. بەك چوڭچىلىقنىمۇ ئۇزۇڭگە ئادەت قىلمۇالما، ئىنسابسىزلىقنىمۇ لازىم تۇتما. بۇ ھۇنەرنىڭ پېشۇالىرى: «سودىگەرچىلىكنىڭ ئەسلىي مال - دۇنيا يىغىشتۇر، شۇڭا سودىگەرلەر مال - دۇنيا يىغىش ئارقىلىق سېخىيلىقنى، سېخىيلىق بىلەن ئابرۇينى ساقلىغاي» دېگەن، يەنى مال - دۇنيا يىغىش — جەمئىي قىلغان مالنى ساقلاشقا، يەنى پايدا يارىتىشقا؛ سېخىيلىق — سېخىيلىق يولى بىلەن ئىززەت ۋە ھۆرمەتنى ساقلاشقا ئېيتىلغان.

ھېكايەت: بىر سودىگەر بىر سېتىقچى بىلەن مىڭ دىنارلىق مۇئامىلە قىلغانىدى. سودا كېلىشىلدى، سېتىقچى بىلەن سو- دىگەر ئالغان - بەرگىنىنى ھېساب - كىتاب قىلىش جەريانىدا بىر قېرات ئالتۇندا كېلىشەلمىدى.

سېتىقچى:

— مېنىڭ گەدىنىمدە سېنىڭ بىر دىنار ئالتۇنۇڭ باقي قالدى، — دېسە، سودىگەر:

— سېنىڭ گەدىنىڭدە بىر دىنار بىر قېرات ئالتۇنۇم باقي قالدى، — دەيتتى.

سودىگەر بىلەن سېتىقچى مۇشۇ تەرىقىدە بامداتتىن تا پېشىنغىچە دەتالاش قىلىشتى. ئاقىۋەت سې- تىقچى تەڭقىسلىقتا بىر دىنارغا يەنە بىر قېرات ئالتۇننى قوشۇپ سودىگەرگە بەردى. سودىگەر ئالتۇننى ئېلىپلا كەتتى.

سېتىقچىنىڭ بىر شاگىرتى بار ئىدى. ئۇ سودىگەرنىڭ ئارقىسىدىن بېرىپ:

— مېنىڭ شاگىرتلىق ھەققىمنى بەرگىن، — دېدى. سودىگەر بايىقى ئالتۇننىڭ ھەممىسىنى سې- تىقچىنىڭ شاگىرتىغا بەردى. شاگىرت ئالتۇننى ئېلىپ سېتىقچىنىڭ قېشىغا كەلدى. سېتىقچى شاگىر- تىغا:

— ئەي بىچارە، بىر قېرات ئالتۇن ئۈچۈن بامداتتىن تا پېشىنغىچە دەتالاش قىلىپ، مېنى ئۆمرۈمدىن بىزار قىلغان ئۇ سالجا تەبىئەتنىڭ ئارقىسىدىن نېمە تەمە قىلىپ باردىڭ؟ ئۇ ساڭا نېمىمۇ بەرسۇن؟! — دې- دى. ئۇ ئوغۇل ئالتۇننى ئۇستازىغا كۆرسەتتى. سېتىقچى بۇ ئىشنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ: «سۇبھانالا، بۇ ئوغۇل ساھىبجامال ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە يېشىمۇ كىچىك تۇرسا، بۇ كىشى شۇقەدەر بېخىل تۇرۇپ مۇنچە دىنار ۋە دىرھەمنى بۇنىڭغا نېمە ئۈچۈن بېرىۋەتكەندۇ؟» دەپ، بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى تاپالماي، ئىز بويلاپ سودىگەرنى تېپىپ سورىدى:

— ئەي شەيخ، سىزدىن بۇگۈن ئاجايىپ بىر ئىشنى كۆردۈمكى، ئەتىگەندىن تاكى كەچكىچە يەڭگىل- لىك قىلىپ، بىر قېرات ئالتۇن ئۈچۈن كۆڭلۈمنى ئاغرىتقانىدىڭىز. مانا ئەمدى مەندىن ئالغان ئالتۇننىڭ بارىنى شاگىرتىمغا بېرىپسىز. شۇ دەتالاشنىڭ ھەقىقىتى ۋە بۇ ساخاۋەتنىڭ ماھىيىتى نېمىكىن؟

سودىگەر ئېيتتى:

ــ مەن سودىگەر. سودىگەرچىلىكىنىڭ شەرتى ئالماق ۋە ساتماقتۇر. ئەگەر سودىگەر سودىدا كىشىدىن بىر دىرھەم چاغلىق زىيان تارتىپ ئالدانسا، ئۇ سودىگەر ئۇچۇن يېرىم ئۆمرىدە ئالدىنىش بىلەن ئۆتكەنگە باراۋەردۇر؛ ناۋادا بىراۋغا سېخىيلىق قىلمىدىغان چاغدا سېخىيلىق قىلمىسا، ئۆزىنىڭ ئەسل ـ نەسەبىنىڭ ناپاكلىقىغا گۇۋاھلىق بەرگەنلىكى بىلەن باراۋەردۇر. بەس، مەن ئالدىنىپ قېلىشىنى ۋە زىيان تارتىشنى خالىمىدىم، ئەسل ـ نەسەبىمنىڭ ناپاك بولۇپ قېلىشىنىمۇ خالىمىدىم. شۇڭا، ئالتۇنلىرىمنى سىزدىن ھەقلىق يوسۇندا قايتۇرۇۋالدىم. ئەمما، سېخىيلىق يۇزىسىدىن شاگىرتىڭىزغا بېرىۋەتتىم.

ئەمما، سودىگەر بولغان كىشى شېرىكلىشىپ سودا قىلماقتىن پەرھىز قىلغاي. ئەگەر شېرىكلىشىپ سودا قىلماق لازىم بولسا، باي، پۇلدار كىشى بىلەن شېرىك بولغاي. زىيان كۆرۈلگەن ۋاقىتلاردىمۇ ھېچ پۇشايمان يېيىلمىگەي. يەنە كىشىنىڭ سەرمايىسىغا رەخت ئالمىغاي. شۇنىڭدەك چوڭ ـ كىچىك ئىلمى شاگىتىڭمۇ نەرسىلەر، دەماللىققا كارغا كەلمەيدىغان، ئاسان بۇزۇلۇپ كېتىدىغان بۇيۇملار ئۈچۈنمۇ مەبلەغ سالمىغاي. بەختىمنى سىنايمەن دەپ ئازغىنا دەسمايە بىلەن تىجارەتكە قەدەم قويمىغاي.

ئەگەر بىرەر كىشى: «پالانى شەھەرگە يەتكۈزۈپ بەر» دەپ نامە بەرسە، ئاۋۋال نامەنى ئوقۇپ (مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولۇپ) ئاندىن قوبول قىلغاي. مۇبادا نامەدە كىشىگە بالا ۋە زىيان يەتكۈزىدىغان گەپ ـ سۆزلەر پۈتۈلگەن بولسا، ياخشىسى قوبۇل قىلمىغاي.

ھەر كىشى ھەرقانداق شەھەرگە بارسا، خۇش خەۋەر ۋە قۇتلۇقلاش، تەبرىكلەش سۆزلىرىنى يەتكۈزگەي. يامان خەۋەرلەرنى يەتكۈزمىگەي. بولۇپمۇ ئۆلۈم خەۋەرلىرىنى ئېلىپ بارمىغاي.

يولداشسىز، تەنھا سەپەر قىلمىغاي. كارۋان سارايدا كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ياتقاي. رەخت ـ ماتالىرىنى كىشىلەرنىڭ رەخت ـ ماتالىرىنىڭ ئارىسىدا قويغاي.

سەپەردە ئۇستىبەشى پۇزۇر، ساۋۇت ـ دۇبۇلغىلىق، تەقۋادار ۋە تۆمۈرچىلەردەك كىيىنگەنلەرنىڭ يېنىدا تۇرمىغاي ھەم ئۇنداقلارغا مۇتلەق قېتىلمىغاي. چۈنكى، قاراقچى ئاۋۋال شۇنداق كىيىنگەنلەرگە قەست قىلىشىدۇ. ئەگەر پىيادە بولسا، ئاتلىقلارغا ھەمراھ بولمىغاي. ناتونۇش كىشىلەردىن يول سورىمىغاي. نۇرغۇن ناپاك ۋە بىئەدەپ كىشىلەر بارکى، ئۇلار خاتا يولنى كۆرسىتىپ قويۇپ، ئىزىڭنى بويلاپ كېلىپ مال ـ ماتالىرىڭنىڭ پېيىغا چۈشىدۇ.

ئەگەر سەپەر ئۇستىدە كىشى ئۇچراپ قالسا، ئوچۇق چىراي بىلەن سالام قىلغىن. ئەمما، ئۆزۈڭنى ئۇنىڭغا مۇساپىر ۋە بىچارە كۆرسەتمە.

ھەمراھلىرىڭ ۋە قاراۋۇللارغا خىيانەت قىلما، بەلكى شېرىن سۆز ۋە ئىلتىپاتلىرىڭنى ئۇلاردىن قىلچە ئايىما. ئوزۇق ـ تۈلۈكسىز يولغا چىقما. يازدا قىشلىق كىيىمنى، قىشتا يازلىق كىيىمنى ئالماي سەپەرگە ئاتلانما. مۇساپە ھەرقانچە يېقىن بولسىمۇ كىراكەشكە ئازار بەرمە، كۆڭلىنى رەنجىتمە، بەلكى ھەر ئىشتا ئۇنىڭ كۆڭلىنى خۇش تۇتقىن.

بىرەر جايغا چۈشكەندە، ئاۋۋال ئىشەنچلىك ۋە دىيانەتلىك سودىگەرنى ئۆزۈڭگە ئۇلپەت قىل. سۆھبەت قىلساڭ، بىرسىگە، مەرد كىشى بىلەن؛ ئىككىنچىسىگە، تەدبىرلىك كىشى بىلەن؛ ئۈچىنچىسىگە، سېخىي، باي، ھەق ئىش قىلىدىغان، يەنى كىشىنىڭ ھەققىگە خىيانەت قىلمايدىغان، كۆپنى كۆرگەن، كىشىلەرگە يول كۆرسىتەلەيدىغان كىشى بىلەن سۆھبەت قىل.

ئەلۋەتتە، ئۆزۈڭدە ھەرقاچان جاپاغىمۇ، راھەتكىمۇ تەڭ قارىيالايدىغان، ئىسسىق ـ سوغۇققا، ئاچلىق ـ

ئۇسسۇزلۇققا چىدىيالايدىغان ئادەتنى يېتىلدۇر. سەپەرنىڭ مۇشەققەتلىك كۈنلىرىدە يۈز بېرىدىغان رەنج - مۇشەققەتكە، تۇرلۇك دىشۋارچىلىقلارغا ئاسان تاقابىل تۇرالايسەن. قولۇڭدىن كېلىدىغان ئىشنى باشقىلارغا ھاۋالە قىلما. شۇ ئىش تۇپەيلى باشقىلارغىمۇ ئىشىنىپ كەتمە. بىلگىنكى، بۇ دۇنيا ئازدۇرغۇچى دۇنيادۇر. ئەمما، سودىگەرچىلىكنىڭ سەرمايىسى راستچىللىق ۋە دىيانەتتۇر. شۇڭا، ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا مۇلايىم ۋە پۈختا بول، راست سۆزلۈكنى ئادەت قىل. ۋاقتىدا ئېلىپ، ۋاقتىدا سات. ئەگەر قۇدرەتىڭ يەتسە، نېسى ئېلىم - بېرىم قىلما. ئۆلىما ۋە مەرتىۋىلىك ئادەملەر بىلەنمۇ مۇئامىلە قىلما، سودا تۇپەيلى ئارىدا كۆڭۈل ئاغرىقى بولۇپ قالمىغاي. كۇتۇلمىگەن ئەھۋالدا ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلىپ قالساڭ، شۇلارنىڭ ئارزۇسىدىكى باھاغا بەرگىن. يېڭىدىن باي بولغان، يوقسۇل ياكى سەرمايىسى ئاز كىشىلەر بىلەن، شۇنىڭدەك قازىنىڭ خاس ۋەكىلى، كىشىنىڭ قۇلى ۋە ئايال - ئۇششاقلىرى بىلەنمۇ ھەرگىز مۇئامىلە قىلما. چۈنكى، بۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلغان ھەرقانداق كىشى باش ئاغرىقى ۋە نادامەتتىن خالي بولالمايدۇ. تونۇشمايدىغان ياكى سىناپ كۆرمىگەن كىشىگىمۇ ئىشىنىپ كەتمە. بىر قېتىم سىنالغان كىشىنى قايتا سىناپ يۈرمە. سىنالغان كىشى بىلەن سىنالمىغان كىشىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمە. ھەرقانداق بىر كىشىگە ئىشەنمەسلىك ئۇزاق زامان سىنالغاندىن كېيىن مەلۇم بولىدۇ. «سىنالمىغان ئادەمدىن سىنالغان شەيتان ياخشىدۇر» دېگەن مەسەل بار. دېمەك، ئادەمنى ئادەمچىلىك مەيدانىدا تۇرۇپ سىنا. ئۆز تېنى ئارقىلىق ۋۇجۇدىنى سىنىغىلى بولمايدۇ، شۇنداقلا باشقىلارنىمۇ سىنىغىلى بولمايدۇ. ئەمما، ھەرقانداق بىر كىشىنى سىنىماقچى بولساڭ، ئۇنى مەلۇم ئىش بىلەن سىنا، ھەرگىزمۇ گەپ - سۆز ئارقىلىق سىنىغۇچى بولما.

«يۈز توز چاغلىق نېسىيدىن بىر قۇشقاچ چاغلىق نەق سودا ئوبداندۇر». ئون پۇل ئون بىر بولىدىغان دېگىز سەپىرىدىن ئون پۇل ئون يېرىم بولىدىغان قورۇقلۇق سەپىرىنى ئەلا بىل. چۈنكى، دېگىز سەپىرىدە تاپقان پايدالىق، غەرق بولماقنىڭ ۋەھىمىسىدىن كېلىدىغان زىيانغا ئەرزىمەيدۇ. دېيىلىدۇكى: «دېگىز سەپىرىنىڭ پايدا نىمىتى قورساققا يەتكۈچە، غەرق ئاپىتى بوغۇزغا يېتىدۇ». شۇڭا، سودا سەۋەبلىك ئېرىشمەكچى بولغان پايدالىق، ھېچقاچاندا جانغا خەۋپ كەلتۈرمىگەي! قۇرۇقلۇق سەپىرىدە مېلىنىڭ زىيانغا ئۇچرىغان تەقدىردىمۇ جېنىڭ ئامان قالىدۇ. ئەمما، دەريا ئىشى گويا پادىشاھنىڭ ئىشىنى قىلغانغا ئوخشاشتۇر: يا بىراقلا نۇرغۇن نەپكە ئېرىشىسەن، يا بىراقلا خانۇەيران بولىسەن. لېكىن، پۇل - مېلىڭ بولسا، يەنى قۇدرىتىڭ يەتسە، دېگىزنىڭ ئاجايىبات ۋە غارايىباتلىرىنى كۆرۈپ تاماشا قىلماق مەقسىتىدە، كېمىگە ئولتۇرۇپ سەير قىلماقمۇ راۋادۇر. رەسۇل ئەلەيھىسسالام: «دەريا - دېگىزلاردا سەپەر قىلغۇلار، بىرەر قېتىم بولسىمۇ ئاللاتائالانىڭ قۇدرىتىنى كۆرۈڭلار!» دېگەن.

سودا ئىشىدا، يەنى ئالماق - ساتماقتا ئالدىراقسانلىق قىلما. ھەربىر سودىنى ئويلىشىپ قىل. سودا ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئويلىشىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. كارى - باركىنى ناتونۇشلارنىڭ قولىغا تاشلاپ قويما. دانالار ئېيتقانكى: «ئەلنىڭ ئىلكى بىلەن يۈك يۈكلىمەك، خەلقنىڭ ئايىغى بىلەن تىكەن سۈپۈرگەنگە ئوخشاشتۇر».

سودا ئىشىدا پايدا بىلەن زىيانىنى ۋاقتىدا ھېساب - كىتاب قىلىپ، ئۆز قەلبىڭ بىلەن خاتىرىلە ھەم ھېسابات دەپتىرىنى ياخشى ساقلا، سەۋەنلىك ۋە گۇماندىن خالي بولىسەن. خىزمەتكارلىرىڭدىن سوداڭنىڭ نەتىجىسى ۋە ھېسابىنى ھەمىشە سۈرۈشتۇرۇپ تۇر. ھەرقانداق نەرسىنىڭ دېرىكىنى قىلماي تۇرۇپ ھۆججەت بەرگۈچى بولما. ناۋادا شېرىكلىرىڭدىن بىرەرسى: «پالانى رەخت سودا ئۈچۈن ئايرىپ قويۇلغان

رەختىنىڭ ئارىسىدا بارمۇ؟» دەپ سورىسا، كۆڭلۈڭدە ھېسابات دەپتىرىدە سېتىلغان ياكى سېتىلمىغانلىقى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، «بار ياكى يوق» دەپ جاۋاب بەرسەڭ بولىدۇ. مال ئىگىسى، يەنى غوجايىن بولماقنىڭ پايدا ـ زىيىنىنى ئوبدان مۆلچەرلە. ئالماق ـ ساتماق، كىرىم ـ چىقىم ئىشلىرىڭ ياشتىن ـ ئا-خىر ئېنىق بولغاي. خەلقە خىيانەت قىلماقتىن پەرھىز قىل. كىشىگە خىيانەت قىلغانلىق، ئۆزىگە خى-يانەت قىلغانلىقتۇر.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، بۇرۇنقى زامانىدا ناھايىتى باي بىر كىشى ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ نەچچە قوتان قويى ھەم بۇ قويلارنى باقىدىغان، يىل بويى روزىنى كەم قىلمايدىغان بىر قويچىسى بار ئىكەن. ئۇ پادىچى ھەر كۈنى قويلارنى سېغىپ، سۈتىنى غوجايىنىغا ئەكىلىپ بېرىدىكەن. غوجايىن بولسا سۈتكە تەڭ-باراۋەر سۇ قوشۇپ: «سېتىپ كەلگىن» دەپ پادىچىغا بېرىدىكەن. تەقۋادار پادىچى بۇ ئىش تۇپەيلى نائىنساب غوجايىنىغا: «خىيانەتنىڭ ئاقىۋىتى خەيرلىك بولماس. سۈتكە سۇ ئارىلاشتۇرغىنىڭىز شەرىئەتكىمۇ مۇخا-لىپتۇر. بۇنداق ناتوغرا قىلمىشنى دەرھال توختىتىڭ» دەپ قانچە قېتىملاپ نەسىھەت قىلسىمۇ، غوجايىن پايدىغا بولغان ھېرىسمەنلىكى سەۋەبلىك، قۇلقىنى يوپۇرۇۋېلىپ، قويچىنىڭ نەسىھەتلىرىگە زادىلا ئې-ھتىبار قىلمايدىكەن.

باھار پەسلى ئىكەن. بىر كېچىسى پادىچى قويلارنى قوتانغا سولاپ قويۇپ، ئۆزى ئېگىز بىر جايغا چىقىپ ياتقانىكەن. تاغدا قارا يامغۇر ياغقانلىقتىن، توساتتىن شىددەتلىك سەل، يەنى كەلكۇن كېلىپ، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئارىلىقتا قوتاندىكى قويلارنىڭ ھەممىسىنى ئېقىتىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى قويچى ئورنىدىن تۇرۇپ، كۆڭلى يېرىم بولۇپ، قۇرۇق تۇلۇمنى كۆتۈرگىنىچە غوجىسىنىڭ قېشىغا كەپتۇ. غوجايىن قويچىدىن:

ــ بۈگۈن نېمە سەۋەبتىن سۈت ئېلىپ كەلمىدىڭ؟ ــ دەپ سورىغانىكەن، پادىچى:

ــ ئەي غوجام، بىرنەچچە قېتىم سۈتكە سۇ قاتمىغىن دېسەم، نەسىھەتىمنى قوبۇل تۇتمىدىڭ. مانا ئەمدى سۈتكە قوشقان شۇ سۇلارنىڭ ھەممىسى بىر بولۇپ سەلگە ئايلىنىپ قويلارنى يۇتۇپ كەتتى، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇ ھېكايىنى بايان قىلىشتىن مەقسىتىم شۇكى، خىيانەت قىلماسلىققا ئۇندەش. ھەرقانداق كىشى خىيانەت قىلمىدىكەن، ھېچ كىشى ئۇنىڭغا ئۆمۈرۋايەت ئىشەنمەيدۇ. شۇڭا، راستچىللىقنى ئادەت قىل. چا-رە ـ تەدبىر ۋە قائىدە ـ يوسۇنىنىڭ ئۇلۇغراقى راستچىللىقتۇر.

سودىدا دائىم خۇش مۇئامىلىلىك بول. ئەمما، سودا ئىشلىرىدا ھېچ كىشىگە ئالدىن ۋەدە قىلما. ئە-گەر ۋەدە قىلساڭ، ۋەدەڭگە خىلاپلىق قىلما. خېرىدارغا نەرخىنى راست ئېيت، مالىنىڭغا خۇدايىتائالا بە-رىكەت ئاتا قىلغاي!

ئېلىم ـ بېرىمغا ئالاقىدار مۇئامىلىدە ھۆججەت ئالماق ۋە بەرمەكتە ھوشيار بول. ھۆججەت مەزمۇ-نىدىن تولۇق خەۋەر تاپ. ھەقنى، يەنى سېتىلغان مال ـ ماتالىرىڭنىڭ ھەققىنى، قەرز بەرگەن ياكى نېسى قالغان پۇلنى ئىلكىڭگە ئالماي تۇرۇپ ھۆججەت بەرگۈچى بولما.

ھەر دېيارغا بارساڭ، ئاۋۋال دوست، يار ـ بۇرادەرلىرىڭنى ئىزدە. ئەگەر پەقەتلا بېرىپ باقمىغان شە-ھەرگە بارماقنى ئىرادە قىلساڭ، ئۇلۇغلاردىن سەن بارماقچى بولغان شەھەرنىڭ كاتتىلىرىغا قارىتا خەت ئالغاچ بارغىن. شۇلارنىڭ تەرىپى ئارقىلىق ئەل ئىچىدە مەشھۇر بولغايسەن.

خالايىق بىلەن چېقىشىپ ئۆت. جاھىل، ئەخمەق، ھۇرۇن، ئىش بىلمەيدىغان، بەڭباش ۋە بىنامازلار بىلەن بىللە سەپەر قىلمىغىن. ئېيتىپتۇرلاركى: «ئاۋۋال ھەمراھ تاپ، ئاندىن سەپەر قىل.» ناۋادا بىرەر

كىشى سېنى «ئىشەنچلىك» بىلىپ، سالغا ئىشەنچ باغلىسا، سەنمۇ ئۇنىڭغا قارىتا گۇمانىي قاراشتا بولما، يەنى ئۇنىڭ ئىشەنچىنى يەردە قويما.

بىرەر نەرسە ئالماقچى بولساڭ، ئاۋۋال ياخشى كۆرۈپ، ئاندىن ئال. كۆرمەي تۇرۇپ ئالما. رەخت ـ ماتالىرىنى ساتماقچى بولساڭ، ئۇنىڭ نەرخىنى ئوبدان توختات. گەپ ـ سۆزدىن خالىي بولاي دېسەڭ، سودا ـ سېتىقنى شەرت بىلەن قىلما. غوجايىنلىقنىڭ تەرز ۋە تەرىقىنى ئوبدان ساقلا، يەنى روزغارىڭنى ياخشى قوغدا. سودىگەرچىلىكتىكى ئەڭ كاتتا ماھارەت ـــ غوجايىنلىق، يەنى مال ـ بىسات ئىگىسى، شېرىكلەر پېشۋاسى ۋە ئائىلە باشلىقى بولماقلىقتۇر. ئەلۋەتتە، ئۆي ئەسۋابلىرىنى، يەنى ئۆيگە لازىملىق جابدۇقلارنى ئەرزان ۋاقىتتا ئال. پەيتىنى تېپىپ بىر يىللىق خىراجەتكە يېتەرلىك دەسمايەڭگە ئىككى ھەسسە، يەنى ئىككى يىل خىراجەت قىلغۇدەك نەرسە سېتىۋال ھەمدە ئۇشبۇ ئەشيانىڭ نەرخىدىن، يەنى بازار ئەھۋالىدىن ھەمىشە خەۋەردار بولۇپ تۇرغىن. باھاسى ئۆرلىگەن ۋاقىتتا يېرىمىنى سېتىۋەت. شۇ يىللىق خىراجىتىڭ ـــ يېمەك ـ ئىچمىكىڭ بىكارغا قالمىدۇ. بۇنداق ھايات كەچۈرۈش ھېچقاچاندا يامان ئاتاققا سەۋەب بولمايدۇ، گۇناھمۇ ھېسابلانمايدۇ. ۋاھالەنكى، ئائىلە باشلىقى ئۇچۇن يامان نام ـ ئاتاققا قالماقنىڭ سەۋەبى ـــ بارغا قاراپ ئولتۇرۇش، ئۆي تۇتۇشنىڭ يوللىرىنى بىلمەسلىكتۇر. تىجارەتتە ئائىلە روزغارى سەۋەبلىك زىيان كۆرۈلسە، دەرھال زىيانىنى ئاشۇرۇۋەتمەسلىكنىڭ تەدبىرىنى قىل. ئەگەر دەماللىققا زىيانىنى ئازايتىش ئىمكانىيىتى بولمىسا، خىراجەتنى كەمرەك سەرپ قىل، زۆرۈر بولمىغان چىقىملارنى قىسقارت. ئەگەر سودىگەرلىك، يەنى تىجارەت ئىشى مۇۋاپىق كەلمەي، بىرەر ئىلمى شەرىپنى ئۆگەنمەكنى ئىرادە قىلساڭ، تېبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگەن. چۇنكى، شەرىئەت ئىلمىدىن قالسىلا تېبابەتچىلىك ئىلمىدىن مەرغۇپراق ھېچ ئىلىم مەۋجۇت ئەمەستۇر. ئالەمنىڭ يولباشچىسى، ئادەم پەرزەنتىنىڭ سەركىسى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم مۇنداق دېگەن: «ئىلىم ئىككى قىسىمدۇر: بىرسى، بەدەن، يەنى تېبابەت ئىلمى؛ يەنە بىرسى، دىنىي ئىلىم».

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئابلىمىت ئەھەت شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا، ئىلھام ئابدۇللا پوسكام ناھىيەلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە)

ۋەفائي شېئىرلىرىدىن

نەشرگە تەييارلىغۇچى: هاجى ئابدۇللا مەھمۇد

مۇھەررىردىن: شائىر ۋەفائىينىڭ بۇ نەزمىي ئەسىرىنىڭ قول يازمىسى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسىنىڭ مۇدىر ۋىراچى، تونۇلغان ئۇيغۇر تېبابەت مۇتەخەسسىسى هاجى ئابدۇللا مەھمۇدنىڭ ئائىلىسىدە ساقلانغان. قول يازما جەمئىي 11 ۋاراق (22 بەت)، بۇ قول يازمىنىڭ فورماتى20 × 13.5 سانتىمېتىر بولۇپ، بەزى بەتلىرىگە 13 × 2 مىسرا، بەزى بەتلىرىگە 14 × 2 مىسرا، يەنە بەزى بەتلىرىگە 15 × 2 مىسرادىن شېئىر كۆچۈرۈلگەن. قول يازمىنىڭ باش قىسمى يوقالغان ۋە باشتىكى تۆت ۋاراقنىڭ ئوستى قىسمى پەرسۇدە بولغان، قول يازمىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا قول يازمىنى كۆچۈرگۈچى كاتىب، كۆچۈرۈلگەن ۋاقىت ۋە ئورۇن خاتىرىلەنگەن. بۇ ئۆچۈرغا قارىغاندا، بۇ قول يازما ھىجرىيە 1335 ـ (مىلادىيە 1916 ـ يىلى) يىلى جامادىيەل ـ ئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئالتىنچى كۈنى تۇردىنىياز هاجىم دېگەن كىشى تەرىپىدىن گۇما ناھىيەسىنىڭ كىلياك يېزىسىدا كۆچۈرگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يەنە بىر ئۆچۈردا ئابلانخان ئوغلى نىيازمۇھەممەد ئاخۇنۇمنىڭ 11 يېشىدا مۇسا هاجىمدىن ساۋاق ئېلىپ بۇ پەندنامىنى تۆگەتكەنلىكى يېزىپ قويۇلغان ۋە ئاخىرىغا بۇ خەتنىڭ ھىجرىيە 1343 ـ يىلى رەجەب ئېيىدا يېزىلغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. بۇنىڭدىن بۇ كىتابنىڭ مەدرىسەلەردە دەرسلىك قىلىنغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

ۋەفائي تەخەللۇسلۇق بۇ شائىرنىڭ تەرجىمەھالىغا ئائىت مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ۋەفائي تەخەللۇسلۇق بىر قانچە شائىر ئۆتكەنلىكى مەلۇم، ئەمما بۇ ئاپتورنىڭ قايسى ۋەفائي ئىكەنلىكى هازىرچە مەلۇم بولمىدى، بۇ هەقتە داۋاملىق ئىزدىنىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ۋەفائىينىڭ بۇ شېئىرلىرى تىلىنىڭ راۋانلىقى، مەزمۇنىنىڭ چۈشىنىشلىك، بەدىئي سەنئىتىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكى بىلەن مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. بۇ شېئىرلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە شائىرنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشقا بولغان ئۆزىگە خاس پۈزىتسىيەسى ۋە قىممەت قارىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇ ئەسەردە بىزنىڭ ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك ئىلغار تەرەققىيپەرۋەر قاراشلار بار، تەنقىد قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بەزى دىنىي مىستىك خاھىشلارمۇ مەۋجۇت، شۇڭا بۇ ئەسەرگە نىسبەتەن تەنقىدىي پۈزىتسىيەدە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشىمىز، شاكىلىنى قويۇپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز زۆرۈر. مەدەنىيەت مىراسلىرىغا تەنقىدي ۋارىسلىق قىلىش بىزنىڭ قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىكى تۈپ پىرىنسىپىمىز.

①.....

كۆردىلەر ئول گۈزەلكى پۈر دەردۇ غەم،

.....

بولدى ئول سائەت جۇھۇدى خەشمگىن،

.....

قول ـ فۇتىنى باغلادى زەنجىر ئىلە،

تا بۇ كۈن .....

ئۆزنى زەنجىر ئىچرە ھەم بەندە كۆرۈپ،

يىغلادى تەكرى قاشىنغا ئاھ ئۇرۇپ.

تارتىپ ئاھىستە ئانى خان چىققۇچە،

تا تىرىكدۇرمەن گەدا جان چىقغۇچە.

ئول زەمان چىقتى يۈگۈرۈپ تاشقارى،

بارغاي ئول مەقسۇدىن ئىستەپ ھەر سارى.

پا بەرەھنە، سەر بەرەھنە، جامە چاك،

يولغا كىردى، ئاھ ئۇردى دەردناك.

قايدا ئەردى، يا مۇھەممەد، دەپ نىدا،

يوق ئىدى ئاغزىدا ئۆزگە ھېچ سەنا.

.....

..... بارىي ئەردى زەئفەران.

.....

ھېچ ھەمراھ يوق ئانىڭا بۇ دەشت ئارا.

.....

كارۋان ئەھلى ئانىڭا قىلدى نەزەر.

.....

يا مۇھەممەد، دەپ دەمادەم قىچقىرۇر.

.....

رەھم ئېتىپ ئەل بارچە سۆيدى باشىغە.

.....سۇئال،

نېگە بولدۇڭ سەن زەئىفى خەستە ھال.

..... ئانچە دەرد،

يا مۇھەممەد، دەپ يۈرۈرسەن روھى زەرد.

.....ئاھ ئۇرۇپ قىلغان فىغان،

ئايدى: ئەي ياران ئەزىزى مەھربان.

نې سورارسەن مەن يەتىمنىڭ ھالىنى،

دەردۇ غەملىك مۇفتەلا ئەتۇارىنى.

ئۇشبۇ خەلق ئىچرە مۇھەممەد قايسىڭىز؟

كىمدۇرۇر قايدا مەكانى، ئايتىڭىز.

ئاشىق ئولدۇم كۆركى ئول گۈلزارىغە،

شەمئ ياڭلىغ ئارەزى رۇخسارىغە.

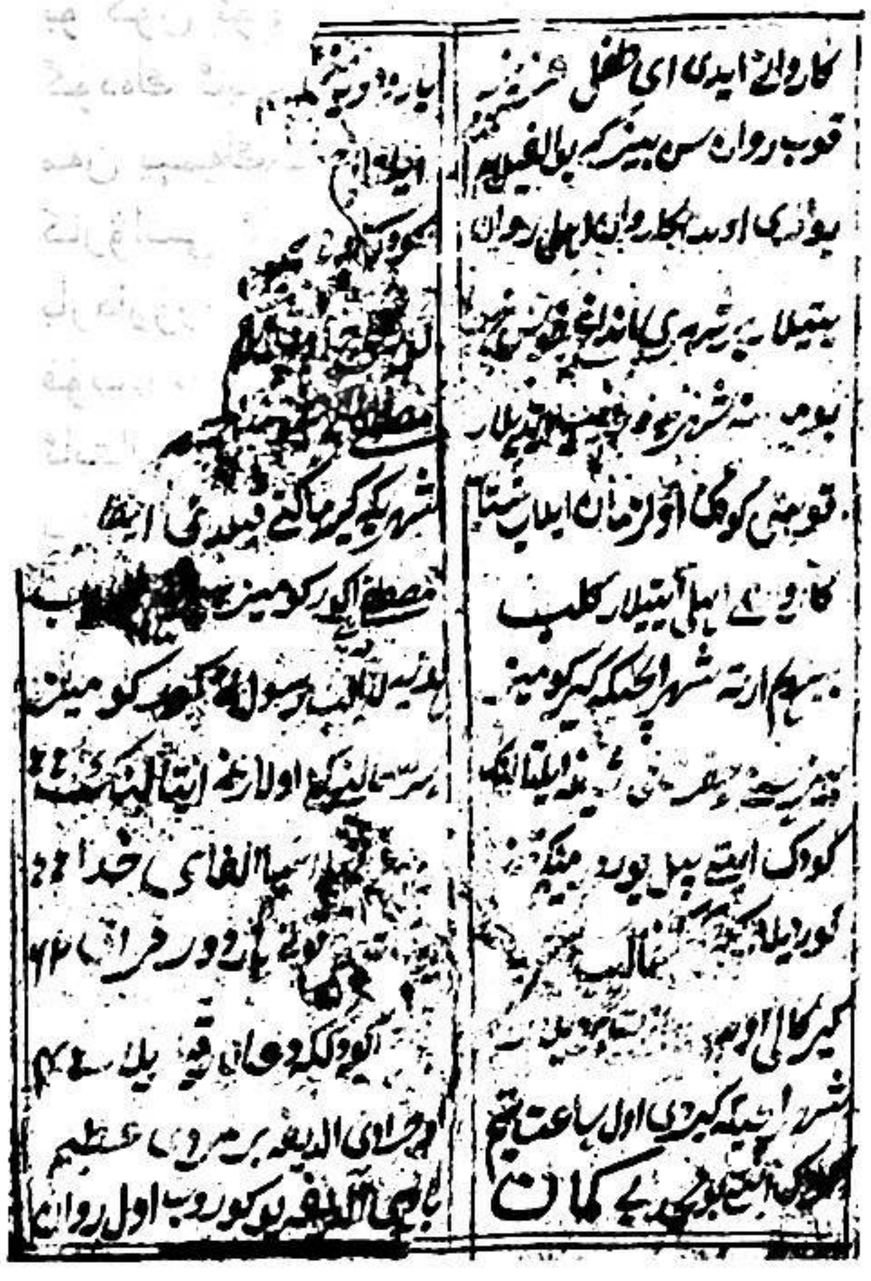

كۆپ چېكىت قويۇلغان ئورۇنلار قول يازمىدا يىرتىلىپ پەرسۇدە بولغان.

قىلدى كارۋان ئەھلى فەرياد ھەر بىرى،
يىغلادى ئول لەھزەدە دۆۋ پەرى.
بەئد ئەزان كەلتۈردىلەر ئابۇ تەئام،
بۇ كۈن ئۈچ كۈندۇر، قىلىپدۇرمەن ھەرام.
گۈدەك ئايتتىكىم: ئالىڭىزلار ناری،
مەن يېمەك ـ ئىچمەك ھەرام ئەتتىم بارىي.
كارۋانىي ئايدى: ئەي تىفلى ئەزىز،
باردارۇرمىز .....
قۇپ رەۋانۇ بىزگە بولغىن ھەمقەدەم.
ئايتالى .....
بولدى ئول دەم كارۋان ئەھلى رەۋان،
گۈدەك ئولدىلار .....
يەتتىلەر بىر شەھرى ئانداق خۇش ھەۋا.
كۆرگەچ ـ ئوق ئەل .....
بۇ مەدىنە شەھرىدۇر، دەپ ئايدىلار.
مۇستەفانى شۇمدا دەپ .....
قوپتى گۈدەك ئول زەمان ئەيلەپ شىتاب،
شەھرىگە كىرمەكنى قىلدى ئىزتىراب.
كارۋانىي ئەھلى ئايتتىلار كېلىپ:
مۇستەفانى كۆرگەمىز بىز ھەم بارىپ.

بىز ھەم ئەرتە شەھر ئىچىگە كىرگۈمىز،
ھەدىيەلەر ئالىپ رەسۇلنى كۆرگۈمىز.
بىز سېنى ھەزرەت قاشىغا ئېلتەلىك،
سىررى ھالىڭنى ئۇلارغا ئايتالىك.
گۈدەك ئايتتى: بىل، يۇرۇرمەنكىم قەزا،
گىرىيەمىزغە ھەم نەزەر سالغاي خۇدا.
كۆردىلەر گۈدەككە غالىب ئىشتىياق،
يوق تەنىدە قۇۋۋەتى، باردۇر فىراق.
كىرگەلى ئۇندا ئىجازەت بەردىلەر،
ھەم بۇ گۈدەككە دۇئالار قىلدىلەر.
شەھر ئىچىگە كىردى ئول سائەت يەتتىم،
ئۇچرادى ئالدىغا بىر مەردى ئەزىم.
گۈدەك ئايتتى: بۇ مۇھەممەد بىگۈمان،
باردى ئالدىغا يۈگۈرۈپ ئول رەۋان.
..... بەردى سەلام،
ھەم ئەلەيك ئالدى ئوشۇل مەردى كەلان.
..... ئەسھابىغا،
مۇستەفانىڭ مۇئتەبەر ئەھبابىغا.
..... رۇخسارىغا،
بىلدىكىم ئاشىق نەبى دىدارىغا.
..... ئەقلۇ ھۇش،

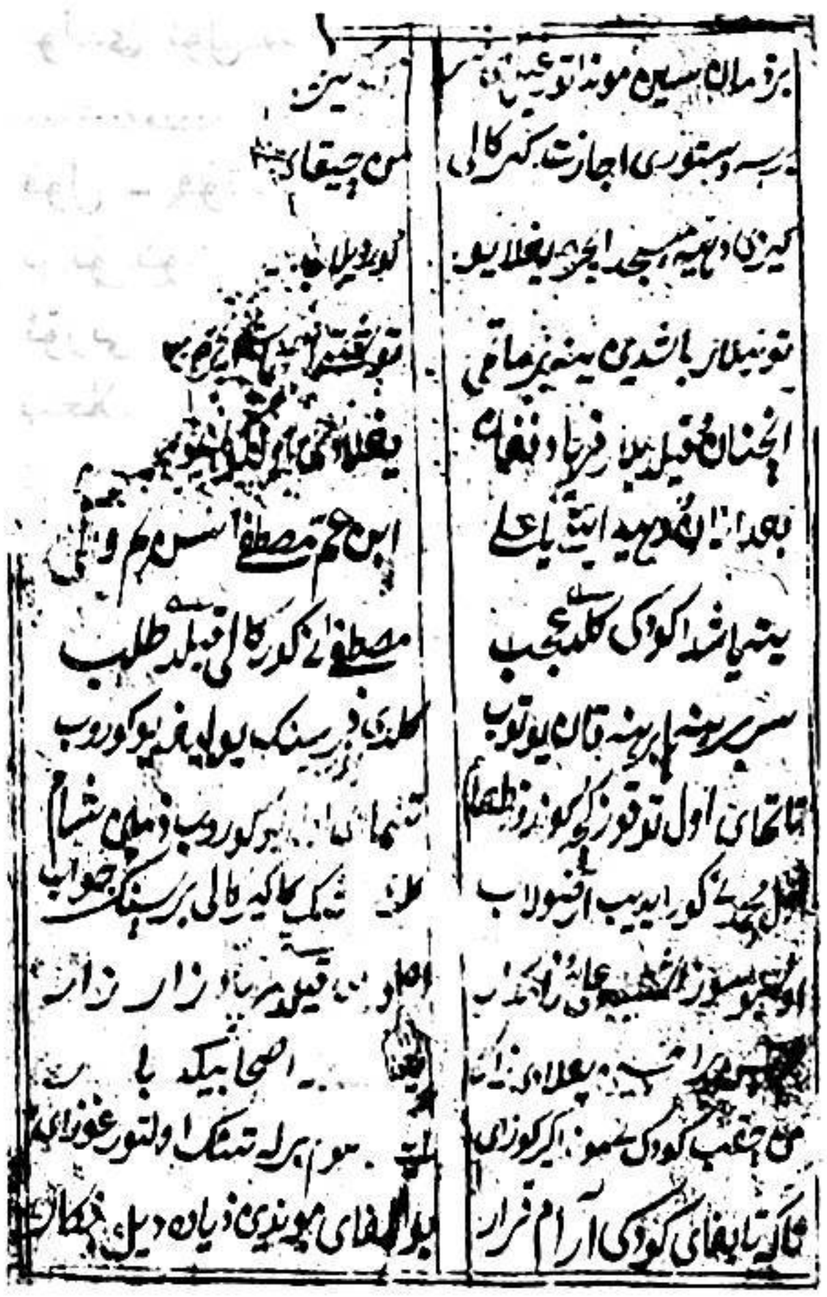

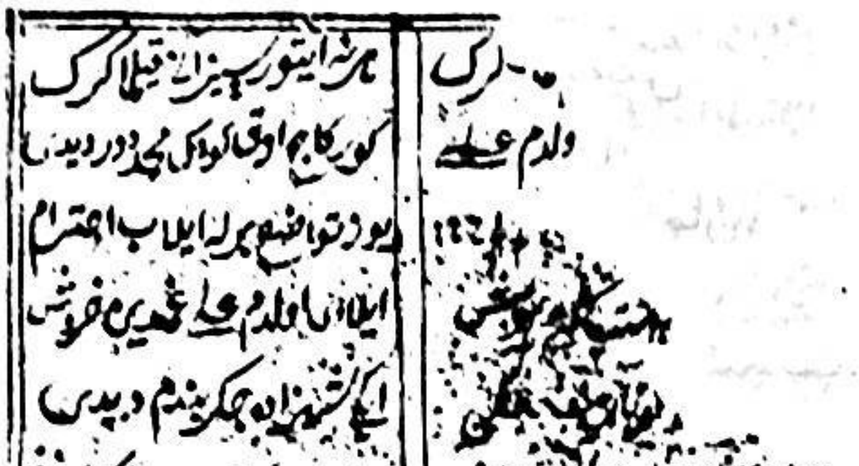

تۇتتى ئەفغان بىرلە يەر يۈزىن خۇرۇش.
..... بەرۇيى ئاشنا
ئايدى ئەي پەيغەمبەرى بائىقتىدا.
كۆرمەگۈنچە كېچە ـ كۈندۈز تىنمادىم،
ئىشقىڭىزدا ئاب ـ تەئاملار تارتمادىم.
دەھىيە ئول سائەت جىگەردىن تارتتى ئاھ،
دۇددىن ئول دەم جەھان بولدى سىياھ.
چۈنكى يوق ئەردى رەسۇل ئول كۈن ھەيات،
ئەردى مۇندىن ئىلگەرى ئۇچ كۈن ۋەفات.
ئايدى: دەھىيە يوق دېسەم ئول دەردناك،
قىلغۇدەك گۇدەك ئۆزىن ھەر دەم ھەلاك.
ئايدى: ئەي گۇدەك، مۇھەممەد مەن ئەمەس،
مەن ئاڭا ئوخشارغا ھېچ لايىق ئەمەس.
پادشاھ ئول، بىز ئۇنىڭ چاكەرلەرى،
بىز ئىشكدەكى كەمىنە قۇللارى.
كەل سېنى ئېلتەي ئانىڭ دەرگاھىغا،
يىقتاي ئالىپ ئانىڭكى پايىغا.
قۇفتى ئىلكىدىن تۇتۇپ ئول دەم يەنە،
باردىلار ھەزرەت قاشىگە ئول يەنە.
كەلدى مۇھەممەد ئىشىكىگە يېتىپ،

دەھىيە ئايدى ئۇشبۇ گۇدەككە باقىپ:
بىر زەمانىي مۇندا تۇرغىل، ئەي فىسەر،
مەن كىرىپ .....
بەرسە دەستۇرى ئىجازەت كىرگەلى،
مەن چىقاي ئاندىن .....
كىردى دەھىيە مەسجىد ئىچرە يىغلايۇ،
كۆردىلەر .....
تۇتتىلار باشىدىن يەنە بىر ماتەمىي،
تۇشتى ئەسھاب ئىچرە .....
ئانچۇنانۇ قىلدىلار فەرياد ـ فىغان،
يىغلادى ئول كۈن زەمىنۇ ھەم زەمان.
بەئد ئەزانۇ دەھىيە ئايتتى: يا ئەلى،
ئىبنى ئەممى مۇستەفاسەن ھەم ۋەلي.
يەتتە ياشىدا گۇدەك كەلدى ئەجەب،
مۇستەفانى كۆرگەلى قىلدى تەلەب.
سەر بەرەھنە، پا بەرەھنە، قان يۇتۇپ،
كەلدى يۈز فەرسەڭ يولىغا يۇگۈرۇپ.
تاتماي ئول توققۇز كېچە ـ كۈندۈز تەئام،
تىنمادى ئول يۇگۈرۇپ زەمىنى شام.
ئول مۇھەممەدنى كۆرەي دەپ ئارزۇلاپ،
كەلدى ئىشىككە كىرگەلى، بەرسەڭ جەۋاب.
ئۇشبۇ سۆز ئېشتىپ ئەلىيۇ نامدار،
ئاھ ئۇردى قىلدى فەرياد زار ـ زار.
ھەم ھەسەن بىرلە ھۇسەين يىغلادى زار،
يىغلادىلار بارچە ئەسھابىيكى بار.
مەن چىقىپ گۇدەكنى مۇندا كىرگۈزەي،
ئىككى مەئسۇم بىرلە تەڭ ئولتۇرغۇزاي.
تاكى تافقاي گۇدەك ئارامۇ قەرار،

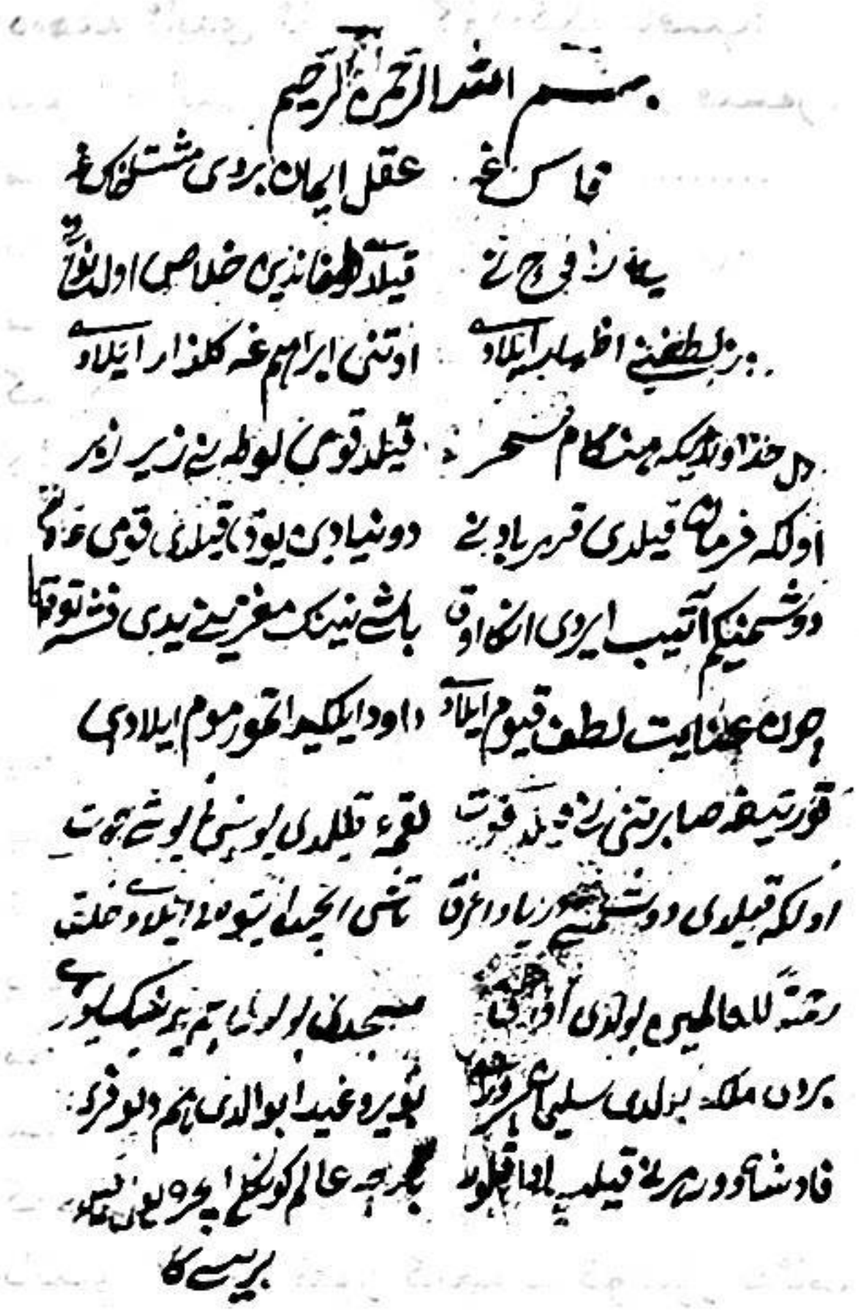

بولماغاي مۇندىن زىيادە دىل فىگار.
..... قىلماق كېرەك،
ھەرنە ئايتۇرسىز ئانى قىلماق كېرەك.
..... ئول دەم ئەلى،
كۆرگەچ - ئوق گۇدەك مۇھەممەددۇر دېدى.
..... نىك نام،
يۈز تەۋازۇئ بىرلە ئەيلەپ ئىھتىرام.
..... ئېشىتىپ كەتتى ھۇش،
ئەيلەدى ئول دەم ئەلى غەمدىن خوروش.
..... كۆتەرىپ ئەلى،
ئىككى شەھزادە جىگەر بەندەم دېدى.
قوللارىن سالىپ ھەمايىل بويىنىغا،
ئۆتكەرىپ ھەم ئۆزلەرىنىڭ ئورنىغا.
مۇرتەزا گۇدەكنى فەرزەندىم دېدى،
ئىككى ئوغلۇمدەك جىگەر بەندىم دېدى.
قىلمادى گۇدەك بۇ سۆزگە ئىلتىفات،
تاپمادى كۆڭلى ئانىڭ غەمدىن نەجات.
گۇدەك ئايتتى: ئەي مۇھىببانى ئەزىز،
بولماسا جانانە جانىنى نېتكۈڭىز.
مەن مۇھەممەدنىڭ جەمالىن كۆرمەيىن،
بۇ تىرىگلىكدە نېمە ئىش ئېتەيىن.
دېدىيۇ بىر ئاھ ئۇردى ناگەھان،
ئايىتتى ئىمانۇ ئوشۇل دەم بەردى جان.
يەتتى جانانىغە ئول جاندىن كېچىپ،
بولدى سىيراب ئول شەرابى ۋەسل ئىچىپ.
تاپتى مەقسۇدىنى ئول تىفلى ھەزىن،
بولدى جەننەتدە رەسۇلغا ھەمقەرىن.
گۇدەكى نابالىغدىن دىن جۇدا،
كۆر ئانىڭ ئىشقىدا قىلدى جان فىدا.
سەن ئەگەرچە ئاقىلى ھۇشيارسەن،
ھەم مۇسۇلمانلىق بىلە .....
نېگە غافىلسەن ئانىڭكى زىكرىدىن.
يوقدۇرۇر كۆڭلۈڭ .....
ئىككى دۇنيادا رەسۇل ئۇممەد دېدى،
بارچەدىن كېچىپ .....
بەلكى مىئراجى خۇدانىڭ قۇربىدە،
ئاندە ھەم ئەردىيۇ ئۇممەت فىكرىدە.
ئول سېنىڭ يادىڭدا ئەردى رۇز - شەب،
سەن ھەم ئانى رۇزۇ شەب قىلغىل تەلەب.
سەن دۇرۇد ئايغىل ئاڭا ھەر سۇبھۇ شام،
ئىككى ئالەمدە ئىشىڭ تاپقاي نىزام.

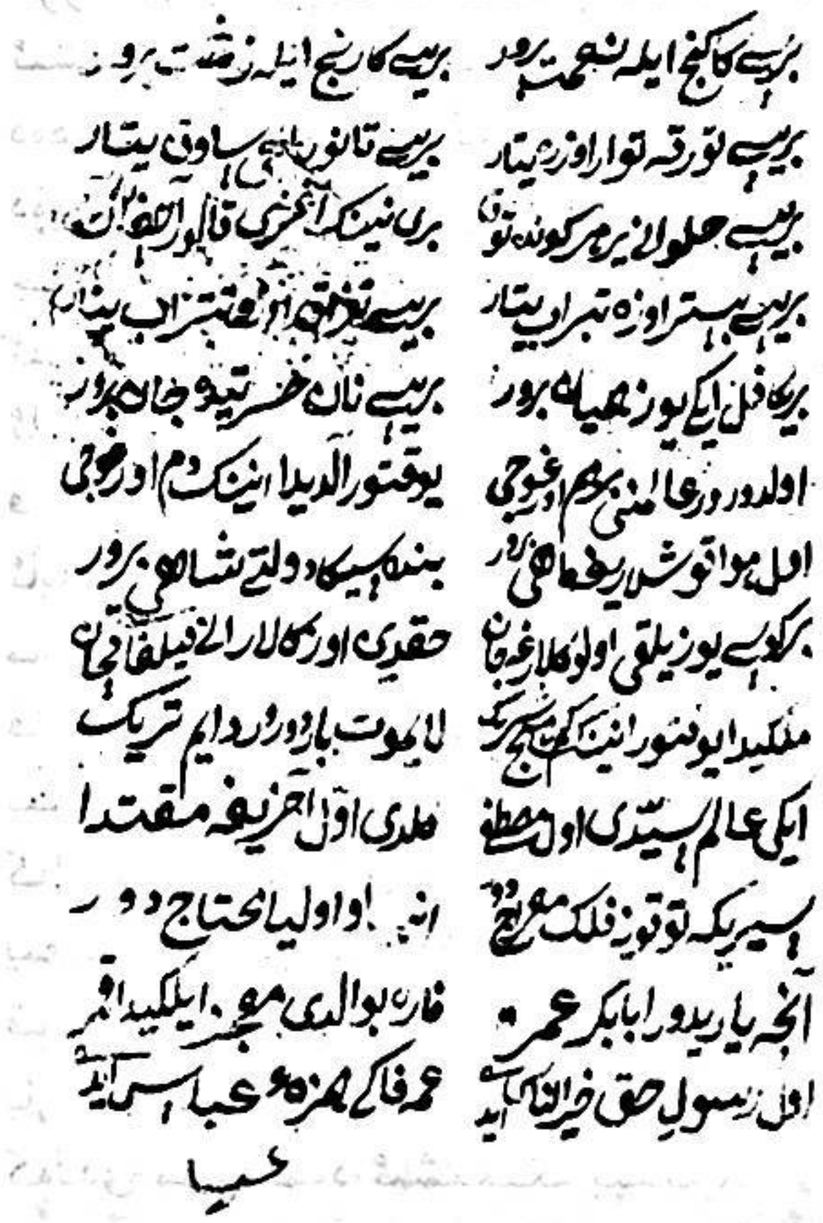

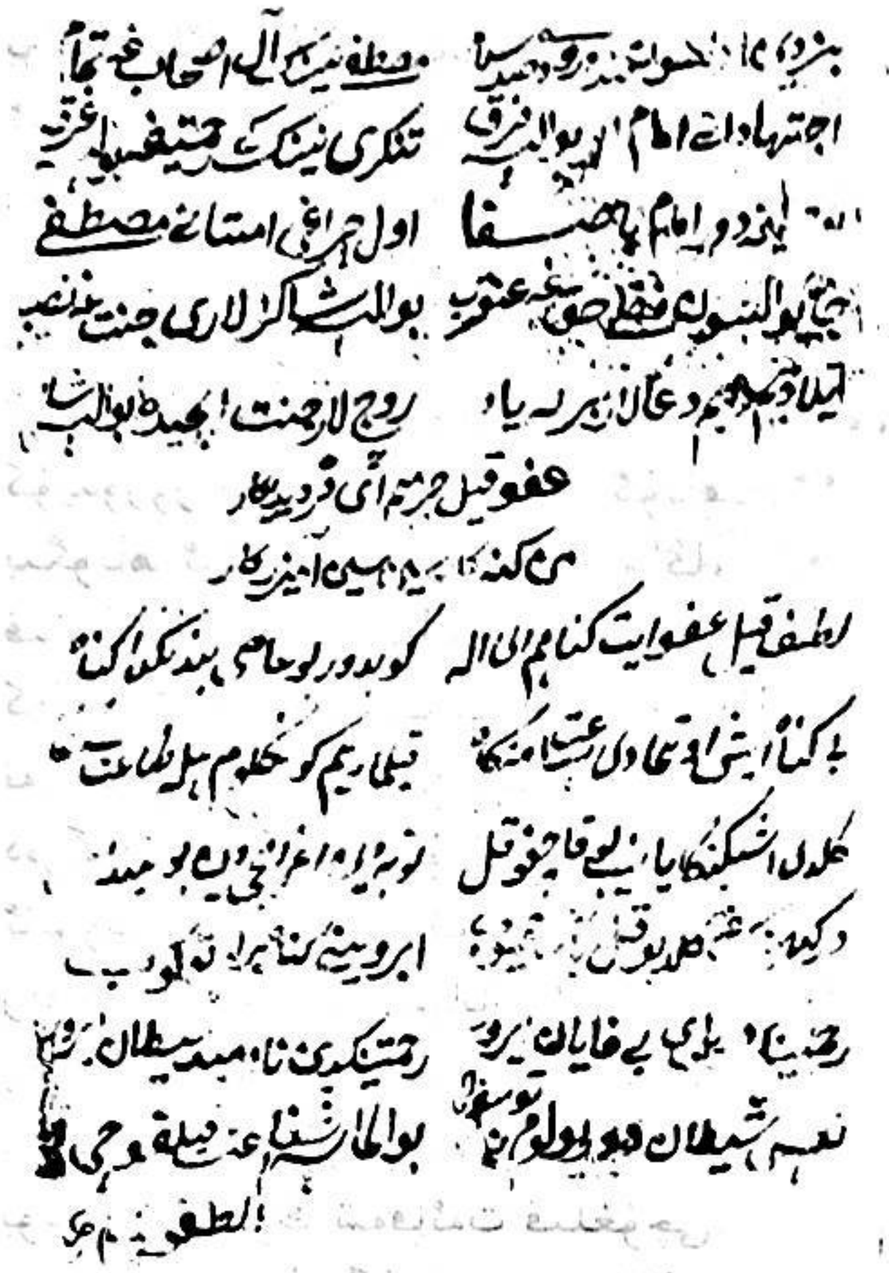

تەمەت تەمام بىئەۋنۇل ـ مەلىكىل ۋەھھاب سىنە 1334، شۇبۇ تارىختۇرۇر.

بسمىللاھىر ـ رەھمانىر ـ رەھىم

..... پاكغا،
ئەقلۇ ئىمان بەردى مۇشتى خاكغا.
..... رۇھنى،
قىلدى تۇفاندىن خەلاس ئول نۇھنى.
..... ئۆز لۇتفىنى ئىزھار ئەيلەدى،
ئوتنى ئىبراھىمغا گۈلزار ئەيلەدى.
ئول خۇداۋەندىيكى ھەنگامى سەھەر،
قىلدى قەۋمى لۇتنى زىرۇ زەبەر.
ئولكى فەرمان قىلدى قەھرى بادنى،
دۇنيادىن يوق قىلدى قەۋمى ئادنى.
دۇشمەنىيكسم ئاتىپ ئەردى ئاڭا ئوق،
باشىنىڭ مەغزىنى يەدى فەششە توق.
چۇن ئىنايەت لۇتفۇ قەيىۇم ئەيلەدى،
داۋۇد ئىلكىدە تەمۇر مۇم ئەيلەدى.
قۇرتىغە سابىر تەنىنى قىلدى قۇت،
لۇقمەئى قىلدى يۇنۇسنى يۇتتى ھۇت.

ئولكى قىلدى دۇشمەنى دەريادا غەرق،
تاش ئىچىدە تىيۇەنى ئەيلەدى خەلق.
رەھمەتەن لىل ئالەمىن بولدى ئۆزى،
مەسجىدى بولدى ھەمە يەرنىڭ يۈزى.
بەردى مۇلك بولدى سۇلەيمان پەرۋەرى،
بۇيرۇغىدا بولدى ھەم دىيۇ پەرى.
فادشادۇر ھەرنە قىلسا ئول قىلۇر،
بارچە ئالەم كۆڭلى ئىچرە يوق قىلۇر.
بىرسىگە گەنجى ئىلە نېئمەت بېرۇر،
بىرسىگە رەنج ئىلە زەخمەت بېرۇر.
بىرسى تورقا ـ تاۋار ئۇزرە ياتار،
بىرسى تانۇر ئىچى ساۋۇق ياتار.
بىرسى ھەلۋانى يەر ھەر كۇندە توق،
بىرنىڭ ئاغزى قالۇر ئاچغانچە ـ ئوق.
بىرسى بىستەر ئۇزە تەۋرەپ ياتار،
بىرسى تۇفراق ئۇزە تىترەپ ياتار.
بىرىگە فۇل ئىككى يۇز ھەمىان بېرۇر،
بىرسى نان ھەسرەتىدە جان بېرۇر.
ئولدۇرۇر ئالەمنى بەرھەم ئۇرغۇچى،
يوقدۇر ئالدىدا ئانىڭ دەم ئۇرغۇچى.
ئول ھەۋا قۇشلارىغا ماھىي بېرۇر،

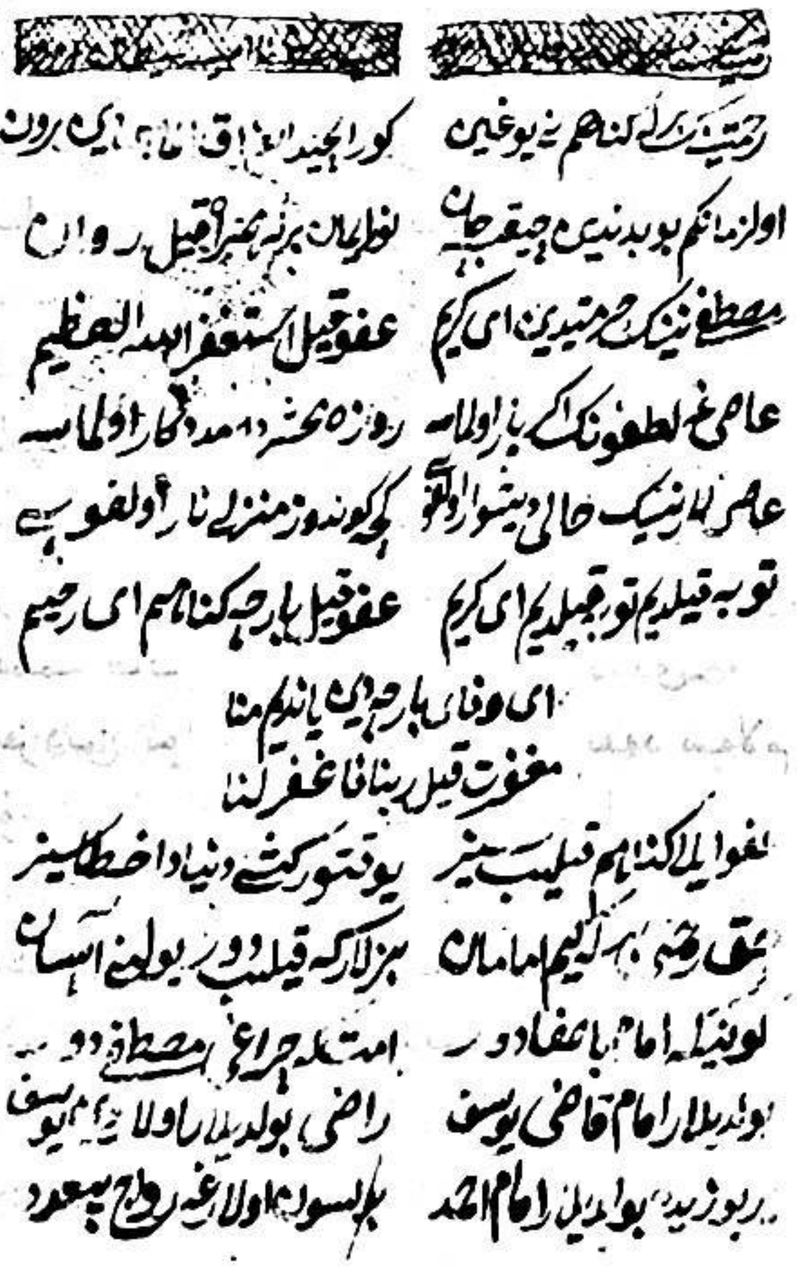

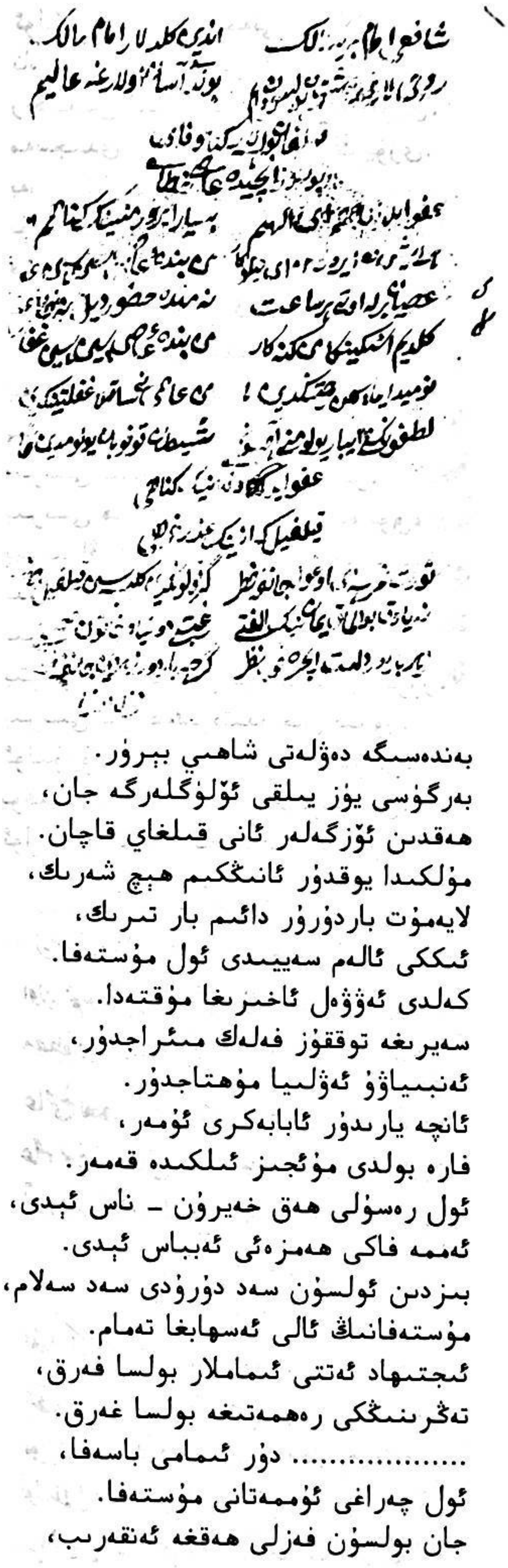

به‌نده‌سىگه ده‌ۋله‌تى شاهىي بېرۇر.
به‌رگۈسى يۈز يىلقى ئۆلۈگله‌رگه جان،
هه‌قدىن ئۆزگه‌لەر ئانى قىلغاي قاچان.
مۇلكىدا يوقدۇر ئانىڭكىم هېچ شه‌رىك،
لايه‌مۇت باردۇرۇر دائىم بار تىرىك،
ئىككى ئالەم سه‌يىدى ئول مۇسته‌فا.
كه‌لدى ئه‌ۋۋەل ئاخىرىغا مۇقته‌دا.
سه‌يرىغه توققۇز فه‌لەك مىئراجدۇر،
ئه‌نبىياۋۇ ئه‌ۋلىيا مۇهتاجدۇر.
ئانچه يارىدۇر ئاباباكرى ئۈمه‌ر،
فاره بولدى مۇئجىز ئىلكىده قه‌مه‌ر.
ئول ره‌سۇلى هه‌ق خه‌يرۇن - ناس ئىدى،
ئه‌مه‌ فاكى هه‌مزه‌ئى ئه‌بباس ئىدى.
بىزدىن ئولسۇن سه‌د دۇرۇدى سه‌د سه‌لام،
مۇسته‌فانىڭ ئالى ئه‌سهابىغا ته‌مام.
ئىجتىهاد ئه‌تتى ئىمامىلار بولسا فه‌رق،
ته‌خرىنىڭكى ره‌همه‌تىغه بولسا غه‌رق.
..... دۇر ئىمامى باسه‌فا،
ئول چه‌راغى ئۈمه‌تانى مۇسته‌فا.
جان بولسۇن فه‌زلى هه‌قغه ئه‌نقه‌رىب،

بولسا شاگىردلارى جه‌ننه‌تغه نه‌سىب.
ئه‌يله‌دىم دائىم دۇئالار بىرله ياد،
رۇهلار جه‌ننه‌ت ئىچىده بولسا شاد.
ئه‌فۇ قىل جۇرمۇمنى، ئەي فه‌رۋه‌ردىگار،
مه‌ن گۇنه‌هكار، سه‌نسه‌نۇ ئامۇرزگار.
لۇتف قىل، ئه‌فۇ ئه‌ت گۇناهىم، ئەي ئىلاه،
كۆپدۇرۇر بۇ ئاسىي به‌نده‌ڭده گۇناه.
بىگۇناه ئىش ئۆتمه‌دى سائه‌ت ماڭا،
قىلمادىم كۆڭلۇم بىله تائه‌ت ساڭا.
كه‌لدى ئىشكىڭگه يانىپ بۇ قاچغۇ قۇل،
ته‌ۋبه‌دىن ئاغرامچىدىن بويىندا غۇل.
ده‌رگه‌هىڭغه كه‌لدى بۇ قۇل باش قويۇپ،
ئابرويىنى گۇناه بىرله تۆكۈپ.
ره‌همه‌تىڭ ده‌ريايى بىپايان ئىرۇر،
ره‌همه‌تىڭدىن نائۇمىد شه‌يتان ئىرۇر.
نه‌فسى شه‌يتاندۇر يولۇمنى توسقۇچى،
بولماسا لۇتفۇڭ شه‌فائه‌ت قىلغۇچى.
ره‌همه‌تىڭ بىرله گۇناهىمنى يۇغۇن،
گۇر ئىچىده تۇفراغ ئولماسدىن بۇرۇن.
ئول زه‌مانكىم بۇ به‌ده‌ندىن چىقسا جان،

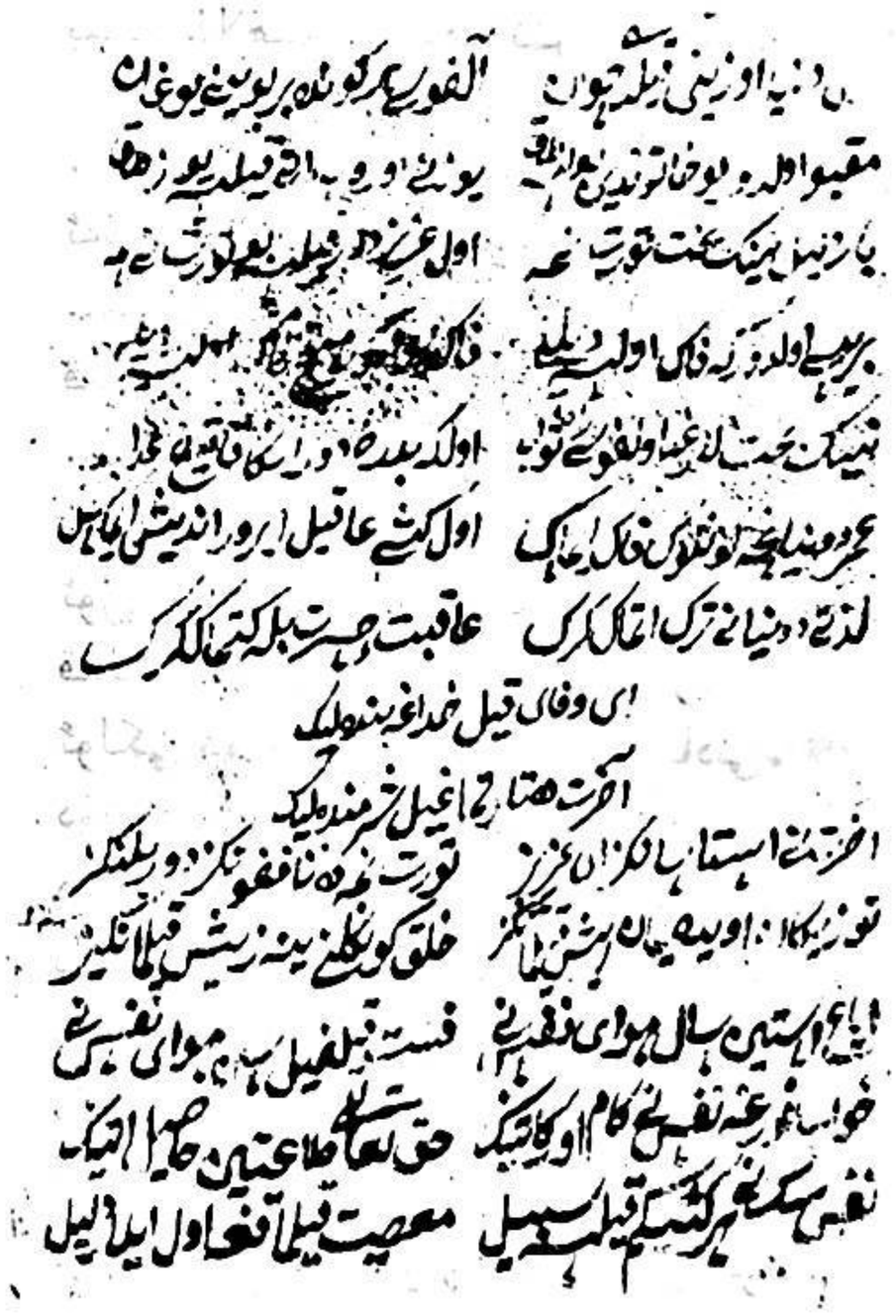

نۇرى ئىمان بىرلە ھەمراھ قىل رەۋان.
مۇستەفانىڭ ھۇرمەتىدىن، ئەي كەرىم،
ئەفۇ قىل، ئەستەغفىرۇللاھەل ـ ئەزىم.
ئاسىيغا لۇتفۇڭ ئەگەر يار ئولماسا،
رۇزى مەھشەردە مەدەتگار ئولماسا.
ئاسىيلارنىڭ ھالى دىشۋار ئولغۇسى،
كېچە ـ كۇندۇز مەنزىلى نار ئولغۇسى.
تەۋبە قىلدىم، تەۋبە قىلدىم، ئەي كەرىم،
ئەفۇ قىل بارچە گۇناھىم، ئەي رەھىم.
ئەي ۋەفائىي بارچەدىن ياندىم مانا،
مەغفىرەت قىل، رەببەنا، فەغفىرلەنا.

* *

ئەفۇ ئەيلە گۇناھىم، قىلىپسىز
يوقدۇر كىشى دۇنيادا خەتاسىز.
ھەق رەھمەتى بىرلەكىم ئىمامان،
بىزلەركى قىلىپدۇر يولىنى ئاسان.
كەۋنىيگە ئىمامى باسەفادۇر،
ئۇممەتكە چەراغى مۇستەفادۇر.
بولدىلار ئىمام، قازى يۇسۇف،
رازى بولدىلار ئۇلاردىن يۇسۇف.
يەر يۇزىدە بولدىلار ئىمام ئەھمەد،
بولسۇن ئۇلارغا رەۋاج بىشەدەد.
شافىئىي ئىمام بىر سالىك،
ئاندىن كەلدىلەر ئىمام مالىك.
رۇھىلارى ھەشتدە بولسۇن دائىم،
بولدى ئاسان ئۇلارغا ئالىم.
قىلغان بولسالار گۇناھ ۋەفائىي،
بۇ سۇز ئىچىدە ئاسىي خەتائى.

* *

ئەفۇ ئەيلە گۇناھىم، ئەي ئىلاھىم،
بىسيار ئىرۇر مېنىڭ گۇناھىم.
ھەر ئىشدا ئىرۇرسەن، ئەي نىكۇ كار،
مەن بەندە ئاسىي، سەنسەن غەففار.
ئىسيان بىرلە ئۆتتى ھەر سائەت،
نە مەندە ھۇزۇرى دىل، نە تائەت.
كەلدىم ئىشىكىگە مەن گۇنەھكار،
مەن بەندەئى ئاسىي، سەنسەن غەففار.

نەۋمىد ئەمەسمەن رەھمەتكىدىن،
مەن ئاسىينى ساقلا غەفلەتكىدىن.
لۇتفۇڭنى ئىبەر يولۇمنى ئاچسۇن،
شەيتان قوفۇبان يولۇمدىن قاچسۇن.
ئەفۇ ئەيلە ۋەفائىينىڭ گۇناهى،
قىلغىلكى ئانىڭ ئۇزرخاهى.

*　　*

تۆرت نېمەرسە، ئەي ئوغۇل، جانغا خەتەر،
گەر قولۇڭدىن كەلسە سەن قىلغىل ھەزەر.
نە ياۋۇق بولماق يامانىڭ ئۇلفەتى،
رىغبەتى دۇنياۋۇ خاتۇن سۇھبەتى.
زەھر باردۇر دەۋلەت ئىچرە خۇب نەزەر،
گەرچە باردۇر زەھردىن جانغا خەتەر.
زالى دۇنيا ئۆزىنى قىلدى جەۋان،
ئالغۇسى ھەر كۇندە بىر بوينى يوغان.
مەقبۇل ئولدۇر بۇ خاتۇندىن بولسا تاق،
يۇزنى ئەۋرۇپ ئانى قىلسا يۇز تەلاق.
بار دەللى نىڭ بەختى تۆرت نېمە،
ئول ئەزىزدۇر قىلسا بۇ تۆرتنى ھەمە.
بىرسى ئولدۇركى فاك ئولسا دىلى،
فاك يوقدۇر ھېچ ناك ئولسا دىلى.
نىك بەختلەرغە ئولغۇسى راھى تەۋاب،
ئولكى بەندەدۇر ئاڭا قاتتىغ ئەزاب.
ئۇمر دۇنيا نەچچە كۇنلۇك فاك ئەمەس،
ئول كىشى ئاقىل ئېرۇر، ئەندىش يېمەس.
لەززەتى دۇنيانى تەرك ئەتمەك كېرەك،
ئاقىبەت ھەسرەت بىلە كەتمەك كېرەك.
ئەي ۋەفائي، قىل خۇداغا بەندەلىك،
ئاخىرەتدە تارتماغىل شەرمەندەلىك.

*　　*

ئاخىرەتنى ئىستەسەڭىز، ئەي ئەزىز،
تۆرت نېمەرسە تافغۇڭىزدۇر بىلىڭىز.
تۇز يىگەن ئۆيدە يامان ئىش قىلماڭىز،
خەلق كۆڭلىنى يەنە زىش قىلماڭىز.
ئاياغ ئاستىن سال ھەۋايى نەفسنى،
فەست قىلغىل سەن ھەۋايى نەفسنى.
خابۇ خورغا نەفسنى كام ئۆرگەتمەك،

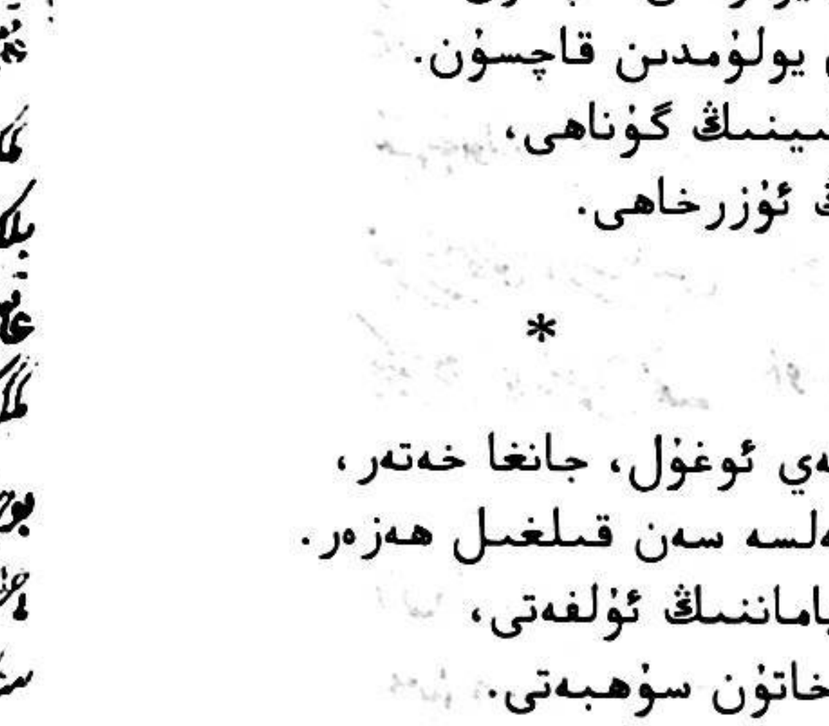

ئۇ ئەزىزدۇر قىلسا بۇ تۆرتنى ھەمە.

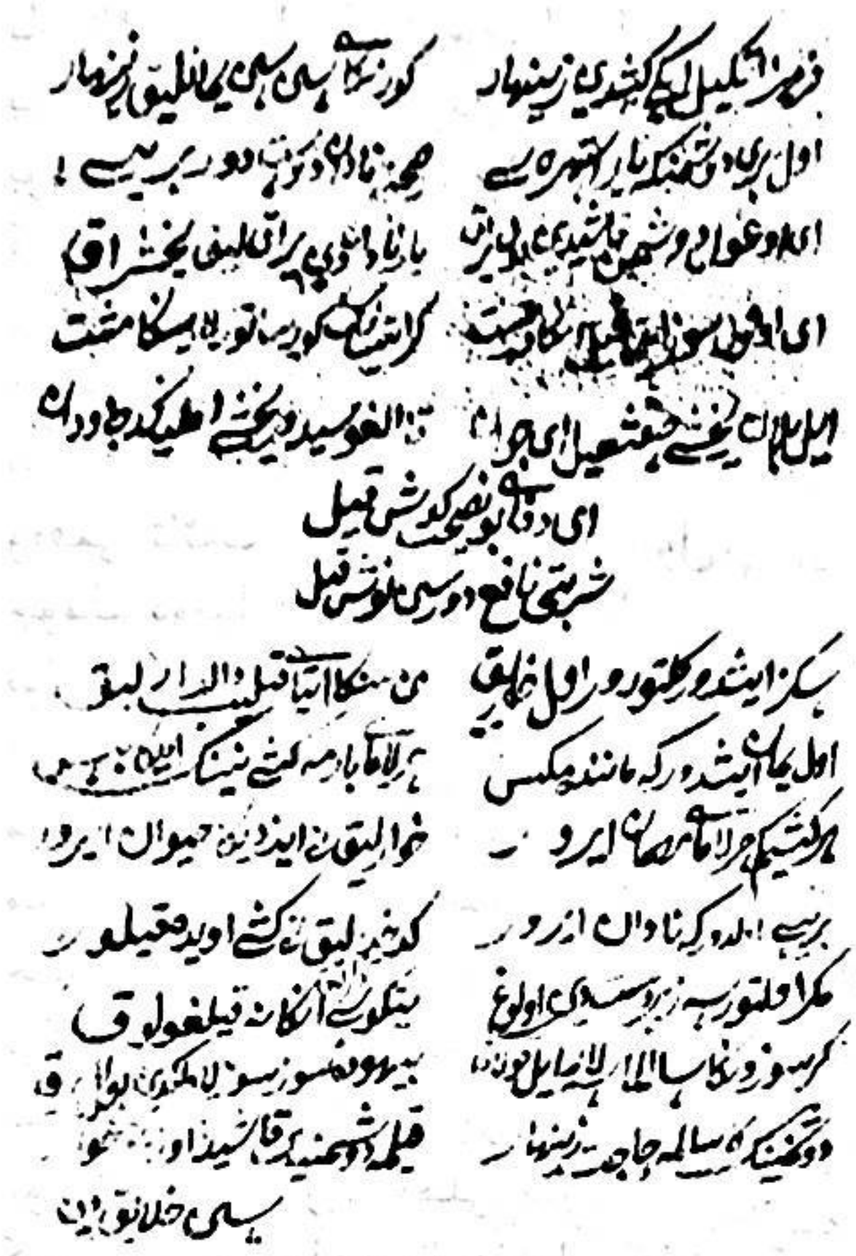

هەقتەئلا تائەتىن ھاسىل ئىتىلگ.
نەفسى سەگنى ھەر كىشى قىلسا سەبىل،
مەئسىيەت قىلماقغا ئول ئەيلەر دەلىل.
نان بىلەن تائەت قارىن فۇر قىلماغىل،
مىسلى خەر ئۆزۈڭنى ئاخۇر قىلماغىل.
بولماسا رۇزى تەئامنى كام يېگىل،
تەخرىگە بەئدەز تەئام شۇكر ئەيلەگىل.
نېگە ئۇخلارسەن كېچە تاڭ ئاتقۇچە،
بىر چەراغ ياندۇر گورۇڭدا ياتغۇچە.
ئىستەمە ھەر سۇرەتى زىبانى سەن،
ھەم لىباسى، ئەتلەسى دىبانى سەن.
خىرقەئى فەشمىنەنى بەردۇش قىل،
نامرادلىق شەربەتىنى نۇش قىل.
دەرۇش ئەللەر بىرلە بولغىل ھەمنىشىن،
قىلماغىل غەيبەت ئۇلار يازۇ قىشىن.
نەفسىنگ كىم باشىغا قويماسا فاي،
تافماغۇڭدۇر يول بەدەرگاھى خۇداي.
تۆرت نېمە ئىشارى بەدبەختلىق ئېرۇر،
كاھلىيۇ جاھلىيۇ سەخت ئېرۇر.
بىكەسىيۇ ناكەسى بولدى بۇ تۆرت،

بۇ نەسىھەت ئالماغانغا تۇشەر ئوت.
ھەر كىشى دائىم ئىبادەتدە ئېرۇر،
بىشەك ئول تاڭلا سەئادەتدە ئېرۇر.
كىمكى راھەت ئىشكىن باغلار تەمام،
جايى ئول جەننەت ئىشكىن ۋەسسەلام.
غەيرى ھەقدىن ئۆزگەنى كىمكى تىلەر،
يوقدۇرۇر گۇمراھلىق ئاندىن بەتەر.
ئەي بەرادەر، تەركى غەيرى يار قىل،
سەن ئۆزۈڭ شايىستەئى دەرگاھ قىل.
نەفسى سەگ تەركى ھەۋادا فەست بولۇر،
قىلماساڭ نەفسىڭ سېنىڭ ناكەس بولۇر.
ھەر كىشىكىم تەكيە بەر زايىئ قىلۇر،
دۇنيادا بىر لۇقمەغە قانىئ قىلۇر.
نەفسنى ئۆلتۇرسە بۇ ئۇچ نېمەدە،
مەن ساڭا ئايتاي قۇلاق تۇت ھەممەدە.
خەنجەرى خامۇش ئېدى شەمشىر نەفەس،
تەركى لەززەت بولسا تەنها بولسا بەس.
ھەر كىشىدە بولماسا بۇ ئۇچ نېمە،
ئۆلتۇرۇرمەن نەفسنى ھەرگىز دېمە.
مالى دۇنيا نابكارلارغا ئېرۇر،

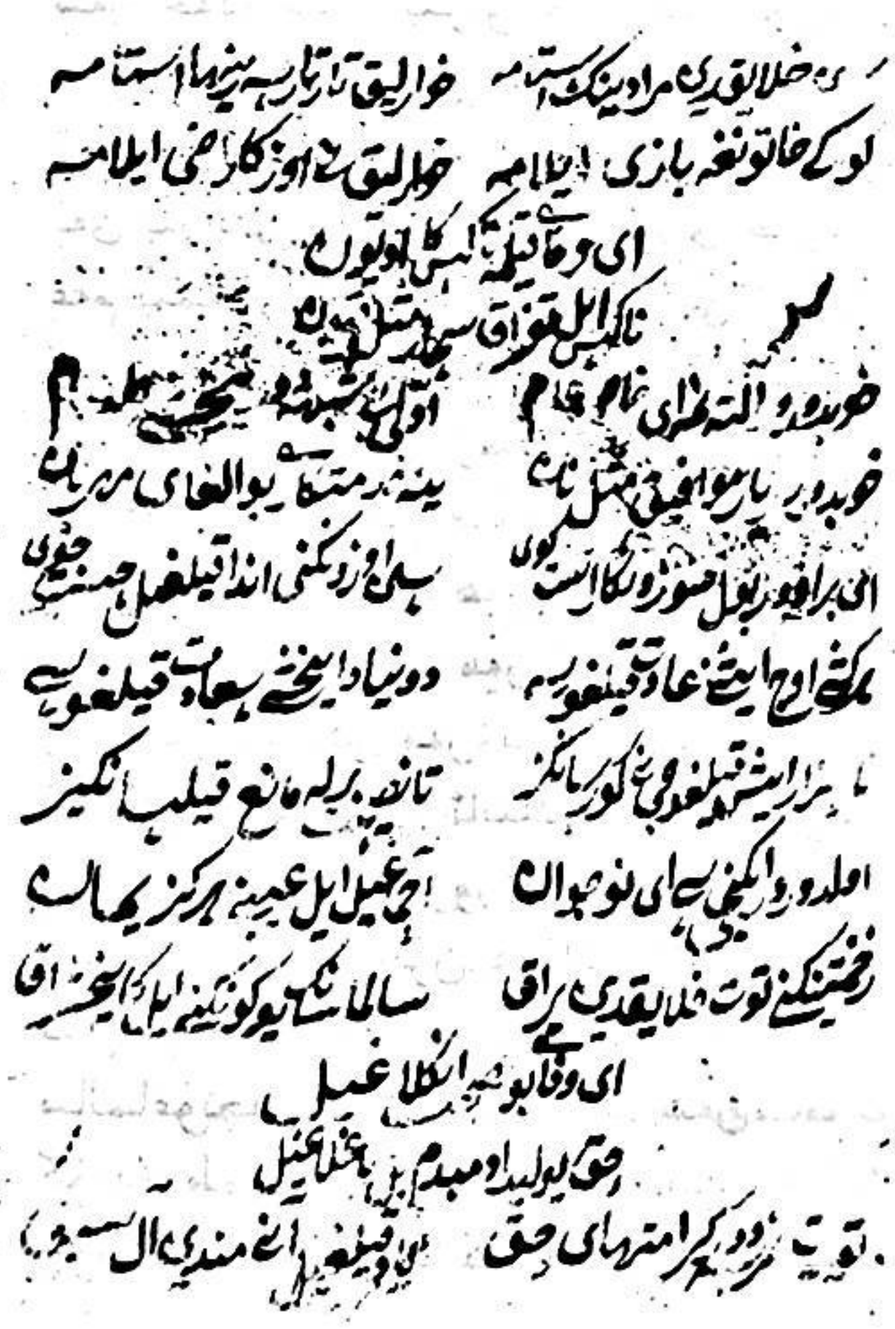

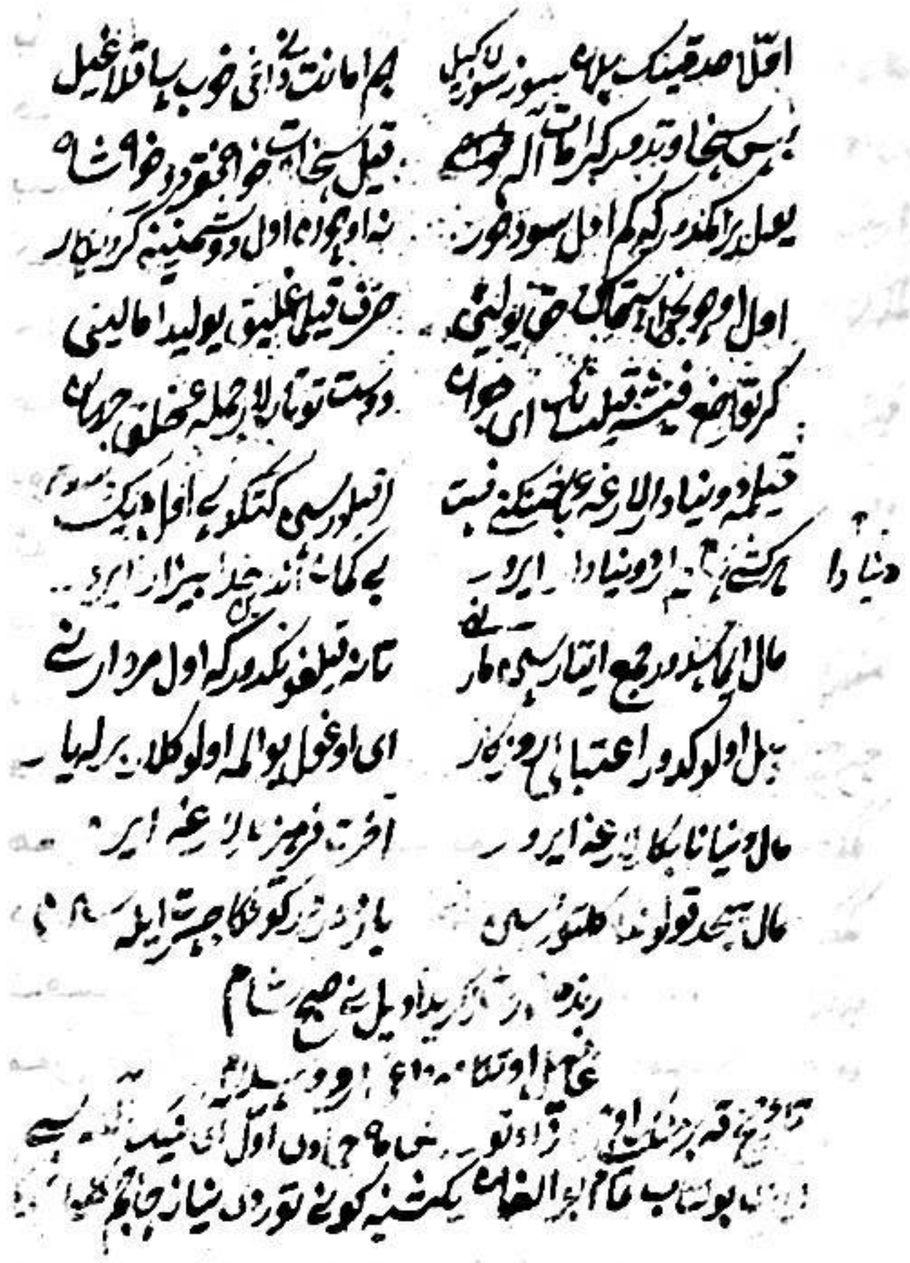

ئاخىرەت فەرھىزكارلارغا ئېرىۋر.
ئەي ئوغۇل، ھەق يادىغا مەشغۇل بول،
سەن خەلايىقدىن يىراق چۈن غۇل بول.
سەن يامان ئىشلارنى ئەسلا قىلماغىل،
قىل بۇ كۈنلۈك ئىشنى، تاڭلا قىلماغىل.
ئەي بەرادەر، بىزگە بەردى تەڭرى جان،
غەم يېمە، قارىنىڭغا ئول بەرگۈسى نان.
قىلما خۇيۇڭ خەم غەنىيغە ھەم چۇ تاق،
ئەي ئوغۇل، ئەھلى زىنادىن بول يىراق.
مۇردە دەرۋىشنىكى قىلماس خەلقدىن،
نەفرەت ئەمەس جامەھايى دەلقىدىن.
ئۇچ دېسە ئايتۇركى مەن ئۇچدۇر دېمەن،
يا كۆتەر دېسەكى مەن بىر تادۇمەن.
كىمكى كەم رىزقى ئانىڭ نانىي ئەمەس،
خاس ئەللەردىن ئېرۇر ئامىي ئەمەس.
سەن ئۆزۈڭدىن چۈن ھەۋانى تاشلادىڭ،
بىل ئۆزۈڭنى ھەق سارىغا باشلادىڭ.
سالماغۇنچە نەفسنى مىھنەتكە سەن،
كۆندۈرەلمەسسەن ئانى تائەتگە سەن.
چۈن ئورۇقلار يولغا كىرسە بارى تارت،
بار تائەت بىرلە سەن جەببار تارت.
بارىنى جانۇ دىلى تارتماق كېرەك،
بولماسا تىلنى كىشى تارتماق كېرەك.
كىمكى گەردۇن قايتارۇر بۇ باردىن،
بولغۇسى يوقتۇر خەلاس ئول ناردىن.
قىلدىڭ ئول بارىي ئەمانەتنى قەبۇل،
ساقلاماقدىن بولماغىل ھەرگىز مەلۇل.
ۋەقتى تائەت تىز ھەم چۇن ياد بول،
جۇملە دۇنيا ئىشىدىن ئازاد بول.
يول خەتەرناك ئوغرىلار قەسدىگىدۇر،
قەسدى جانىڭدا قىلىچ ئارقاڭدادۇر.
مەنزىلىڭ يىراقدۇرۇر، يۇكۈڭ ئاغىر،
مەركەبىڭ لاغەر، ئۇچاسىدۇر ياغىر.
جىددۇ جەھد ئەتكىل يۇكۈڭنى قىل يېنىك،
يول يىراقدۇر، سەن ئۆزۈڭنى قىل يېنىك.
كىمكى تەن فەرۋەردۇرۇر ئول مەرد ئەمەس،
ئول ئېرۇر نادان، ئەھلى مەرد ئەمەس.
كىمگە فايدا قىلدى بۇ دۇنيايى دۇن،
بولماغىل ئارقاسىدا زارۇ زەبۇن.
يوقتۇ تەڭگە ياخشى تەقۋادىن لىباس،
كىمكى تەقۋا قىلماسا يوقتۇر لىباس.
دەۋزەخى باردۇر جەھىم ئەتفىلدۇر.
مەنزىلى ھەم تاڭلاكى قاتتىغدۇر.
ئەي ۋەفائىي، بولما كاھىل زىنھار،
كۆيدۈرۈر كاھىل تەنىڭنى تاڭلا نار.

* *

ئاقىل ئولدۇر تەڭرىگە شاكىر بولۇر،
دائىم ئول ئۆز نەفسىگە قاتىل بولۇر.

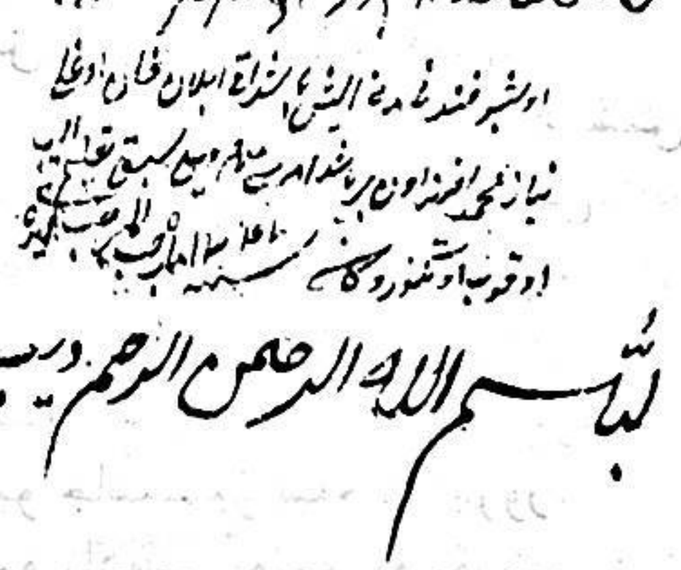

كىمكى يۈتسا ئاچچىغىن رەھمەت تافار،
ئاخىرەتدە ئول كىشى جەننەت تافار.
بەلكى، تۈش كۆرگەنگە ئوخشا بۇ جەھان،
يوقتۇرۇر قاشىدا ئويغانغان زەمان.
ئاقىبەت بارغۇلۇك بۇ دۇنيادىن قۇرۇغ،
ئاخىرەتنىڭ يولىغا سالغىل ئۇرۇغ.
كىمگەكىم ياخشى ئەمەل داخىل ئېرۇر،
ئاخىرەتنىڭ يولىغا ھەمراھ ئېرۇر.
بۇ جەھان بىر ئەۋرەتتىدۇر خۇب رۇي،
ھەر كۇنى بىر ئەرنى ئەيلەر جۇستۇ جۇي.
چىرلابان ئەرنى قاشىغا كەلتۇرۇر،
بۈۋەفالىقدىن ئېرىنى ئۆلتۇرۇ.
ساڭا ئايتاي، ئەي ئەزىزى نامۇەر،
بۇ خاتۇن مەككاردىن قىلغىل ھەزەر.
ئەي ئوغۇل، بۇ دۇنيادا فەرھىزكار،
گەر تافاي دېسەڭ ھەمىشە ئىئتىبار.
دىن ئۆيىن ئاباد قىل فەرھىز ئىلە،
رەۋشەن ئەت دىلىڭنى شەبخىز ئىلە.
كىمكى فەرھىز ئىلمىدىن ئالسا سەبەق،
ئول بۇ ئالسۇن داغى ئەۋۋەل غەيرى ھەق.
ھەر كىشىكىم فەرھىز ئىچرە بولسا راست،
تەڭرىنىڭ يولىدا ئۆزىن قىلدى خاست.
ئەي ۋەفائىي، سەن داغى فەرھىز قىل،
بولما كاھىل، بەندەلىكنى تىز قىل.

* *

فەرھىز ئەتكىل ئىككى كىشىدىن زىنھار،
كۆرمەگەيسەن سەن يامانلىق زىنھار.
ئول بىرى دۇشمەنكى يار ئىستەھرىسى.
سۇھبەتى نادان دۇستدۇر بىرىسى.
ئەي ئوغۇل، دۇشمەن قاشىدىن بول يىراق،
يارى ناداندىن يىراقلىق ياخشىراق.
ئەي ئوغۇل، سۆز ئايتماغىل ئاڭا دۇرۇشت،
گەر ئايتساڭ كۆرسەتۇرلەر ساڭا مۇشت.
ئەيلەبان ياخشى چىقىشغىل، ئەي جەۋان،
قالغۇسىدۇر ياخشى ئاتىڭ جاۋىدان.
ئەي ۋەفائىي، بۇ نەسىھەت گۇش قىل،
شەربەتى نافىئدۇر، سەن نۇش قىل.

* *

سەككىز ئىشدۇر كەلتۇرۇر ئول خارلىق،
مەن ساڭا ئايتاي قىلىپ دىلدارلىق.
ئول يامان ئىشدۇركى، مانەندى مەگەس،
چىرلاماي بارما كىشىنىڭ ئۆيىگە بەس.
ھەر كىشىكىم چىرلاماي مىھمان ئېرۇر،
خارلىقنى ئىزدەگەن ھەيۋان ئېرۇر.
بىرىسى ئولدۇركى نادان ئېرۇر،
كەدخۇدالىقنى كىشى ئۆيدە قىلۇر.
مەگەر ئولتۇرسا زەبەردەستدىن ئۇلۇغ،
يەتكۇسى خارلىق ئاڭا، نە قىلغۇلۇق.
گەر سۆزۈڭنى سالماسالار ئەل قۇلاق،
بىھۇدە سۆز سۆزلەمەكدىن بول يىراق.
دۇشمەنىڭگە سالما ھاجەت زىنھار،
قىلما دۇشمەننىڭ قاشىدا ئۆزنى خار.
سەن خەلايىقدىن مۇرادىڭ ئىستەمە،
خارلىق تارتارسە، زىنھار ئىستەمە.
گۇدەكىي خاتۇنغا بازى ئەيلەمە،
خارلىقنى ئۆزگە رازى ئەيلەمە.
ئەي ۋەفائىي، قىلما ناكەسكە ئويۇن،
ناكەس ئەل تۇفراق ساچار مىسلى قۇيۇن.

* *

خۇبدۇرۇر ئالتە نېمە، ئەي خاسۇ ئام،
ئەۋۋەلى بىشۇبھەدۇر ياخشى تەئام.
خۇبدۇرۇر يارى مۇۋافىق مىسلى نان،
يەنە خىزمەتكارىي بولغاي مىھربان.
ئەي بەرادەر، بول سۆزۈڭە راستگۇي،
سەن ئۆزۈڭنى ئاندا قىلغىل جۇستۇ جۇي.
ھەر كىشى ئۇچ ئىشنى ئادەت قىلغۇسى،
دۇنيادا ياخشى سەئادەت قىلغۇسى.
ناسەزار ئىش قىلغۇچىنى كۆرسەڭىز،
تا نەسىھەت بىرلە مانىئ قىلساڭىز.
ئولدۇرۇر ئىككىنچىسى، ئەي نەۋجەۋان،
ئاچماغىل ئەل ئەيبىنى ھەرگىز يامان.

زەخمەتسىڭنى تۆت خەلايىقدىن يىراق،
سالماساڭ يۈكۈڭنى ئەلگە ياخشىراق.
ئەي ۋەفائىي، بۇ نەسىھەت ئاڭلاغىل،
ھەق يولىدا دەمبەدەم بەل باغلاغىل.

*　　*

تۆرت نېمەرسەدۇر كەرامەتھايى ھەق،
ياد قىلغىل ئانى مەندىن ئال سەبەق.
ئەۋۋەلا سىدقىڭ بىلەن سۆز سۆزلەگىل،
ھەم ئەمانەتنى داغى خۇب ساقلاغىل.
بەس سەخاۋەتدۇر كەراماتى ئىلاھ،
قىل ساخاۋەت خاھ فەقىردۇر خاھى شاھ.
يول يىرامەكدۇركى كىم ئول سۇدخار،
نە ئۇچۇن ئول دۇشمەننى كىردىگار.
ئول ئۇچۇنچى ئىستەمەك ھەق يولىنى،
سەرف قىلماغلىق يولىدا مالىنى.
گەر تەۋازىئ فىشە قىلساڭ، ئەي جەۋان،
دۇست تۇتارلار جۇملەئى خەلقى جەھان.
قىلما دۇنيادارلارغە باشىڭنى فەست،
گەر قىلۇرسەن ئەتكۇسى ئول تەنگى دەست.

ھەر كىشى دۇنيادا دۇنيادار ئىرۇر،
بىگۇمان ئاندىن خۇدا بىزار ئىرۇر.
مال ئەمەسدۇر جەمئ ئېتەرسەن مارنى،
تا نە قىلغۇڭدۇركى ئول مۇردارنى.
بىل ئۆلۈگدۇر ئىئتىبالى رۇزگار،
ئەي ئوغۇل، بولما ئۆلۈگلەر بىرلە يار.
مالۇ دۇنيا نابكارلارغا ئىرۇر،
ئاخىرەت فەرھىزكارلارغا ئىرۇر.
مالى بىمەد قولۇڭا كەلتۇرەسەن،
ياردۇرۇر كۇنگە ھەسرەت ئىلە سەن.
زىندە تۇت زىكرىدە دىلنى سۇبھۇ شام،
غافىل ئۆتكەرمە داغى، مەرد، ۋەسسەلام.

تەئرىخقە بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئوتتۇز بەش ماھى جەما - دىيەل ئەۋۋەل ئايىنىڭ ئالتەسى ئەردى، بۇ كىتاب تەمام بولغان، يەكشەنبە كۇنى، تۇردى نىياز ھاجىم كىلياڭدىن.

ئۇشبۇ فەندنامەنى ئالىش باشداقى ئابلانخان ئوغلى نىيازمۇھەممەد ئاخۇند ئون بىر ياشدا مۇسا مۇللاجمدىن سەبەقى تەئلىم ئالىپ ئوقۇپ ئۆتكۇز - گەن. سىنە 1343 ـ (مىلادىيە 1925 ـ) يىلى, ماھى رەجەبۇل ـ مۇرەججەب ئايىدا.

(نەشرگە تەييالمغۇچى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسىدا)

ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇنەۋۋەر ھەببۇللا نۇر

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: جاھان ئاتىن ئۇۋەيسىي 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەينى دەۋردىكى قوقان خانلىقى ئەدەبىي مۇھىتىدا يېتىشىپ چىقىپ كۆزگە كۆرۈنگەن مەرىپەتپەرۋەر شائىرەلەردىن بىرى. ئۇ مىلادىيە 1779 ـ يىلى مەرغىلاندا تۇغۇلغان، ئائىلىدە خەت ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، ئاۋۋال خەلپەت بولغان، كېيىن ئانىسىنىڭ يېنىدا مەكتەپ باشقۇرۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەريانىدا ئۇ ئاكىسى ئاخۇنجان ھافىزدىن شېئىرىيەت ئىلمىنى ئۆگەنگەن. ئۇ ئۆگىنىشتە تېز ئىلگىرىلەپ، شائىرە ۋە ئاتىن سۆيىتىمدە تونۇلغان. ئاتىن ــ خاتۇن دېگەن ھۆرمەت نامىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولۇپ، مەكتەپلەردە قىزلار ئوقۇتقۇچىسى بولغان مۇئەللىمەلەر، دىن ۋە شەرىئەت بويىچە بىلىملىك ئاياللار شۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇۋەيسىينىڭ ئەسلىي ئىسمى جاھان بولۇپ، ئاتىن ئۇنىڭ ھۆرمەت نامى، ئۇۋەيسىي بولسا ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. ئۇۋەيسىي شېئىرىيەتتە ئەرۇز ئىلمىنى ۋە مۇئەممما شەكىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن بولۇپ، شېئىرلىرى ئەرۇزنىڭ تۈرلۈك بەھرلىرىدە راۋان، سەنئەتلىك ئىجاد قىلىنغان. ئۇ ئۆز دەۋرىدىكى قوقان ئەدەبىي مۇھىتىغا يېقىنلىشىپ، مۇشائىرە پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان، شۇنداقلا قوقان خانلىقى سارىيىدا نادىرە ۋە باشقا خوتۇن ـ قىزلارغا شېئىرىيەت ئىلمىدىن دەرس بېرىدىغان ئۇستاز بولغان. تونۇلغان شائىرە دىلشات ئاتىنىڭ ئۇچۇر بېرىشچە، ئۇۋەيسىي نادىرە بىلەن بىللە كانىبادام، خوجەند، ئۆرەتىپە، تاشكەنت، ئەندىجان قاتارلىق شەھەرلەرگە بارغان.

بۇخارا ئەمىرى نەسرۇللا 1842 ـ يىلى قوقان خانلىقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇۋەيسىي ئۆز يۇرتى مەرغىلانغا قايتىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ يەردە ياشىغان ۋە مىلادىيە 1849 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇۋەيسىي ئۆزىنىڭ ئىجاد قىلغان لىرىك شېئىرلىرىدىن تۆت دىۋان تۈزگەنلىكى مەلۇم. بىراق، بۇ دىۋانلارنىڭ ئەسلىي قول يازمىسى ھازىرغىچە تېپىلمىغان. ئۇۋەيسىي ئىجادىيىتىدە غەزەل شەكلى ئاساس قىلىنغان بولۇپ، لىرىك شېئىرىيەتنىڭ باشقا شەكىل ۋە تۈرلىرىدە ئىجاد قىلىنغان ئەسەرلىرىمۇ خېلى كۆپ بولغان. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى كىلاسسىك شېئىرىيەت ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە ئۆز دەۋرداشلىرى ئىجادىيىتى بىلەن زىچ باغلانغان. ئۇ ئەلىشىر نەۋايى، فۇزۇلىي، ئەمىر ئۇمەرخان ۋە باشقا شائىرلارنىڭ غەزەللىرىگە مۇخەممەسلەر يازغان. بۇ شائىرەنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەدەبىي

مىراسلىرى ئىچىدە 269 غەزەل، بىر مۇسەللەس، 29 مۇخەممەس، بەش مۇسەددەس، بىر مۇرەببە، چىستان، ئۈچ پارچە داستان ۋە ئاخىرى تۆگمىگەن بىر پارچە نەزم قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتِ نامايەندىلىرى تەرىپىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن ئىلغار ئىدىيەۋى قاراشلارنى ئىلگىرى سۈرىدىغان گۈزەل ۋە يېقىملىق ئەسەرلەرنى كۆپلەپ ئىجاد قىلىپ، ئىنسان گۈزەللىكى، هايات گۈزەللىكىنى قىزغىن كۈيلىگەن. پاك ئىنسانىي مۇهەببەتنى، مېهىر - ۋاپا، دىيانەتنى، ئۆزئارا ئىناقلىق ۋە ئىنسانىي قەدىر - قىممەتنى ئۇلۇغلىغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكۈزۈلگەن ئاجايىپ نازۇك تۇيغۇلار كىشى قەلبىنى ئىختىيارسىز مەپتۇن قىلىدۇ. ئۇيغۇر ئەسەرلىرىدىكى لىرىك قەهرىمان كىشىلىك ئەخلاقنى، هايات گۈزەللىكلىرىنى قىزغىن سۆيگۈچى بىر دانىشمەن ئاشىق، بىر گۈزەل هېس - تۇيغۇ ئىگىسى، ئىنسانىي پەزىلەتنىڭ، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ، ۋەتەن - خەلقنىڭ قەدىر - قىممىتىنى بىلىدىغان، مېهىر - مۇهەببەت، ۋاپا، ساداقەت يولىدا بارلىقىنى ئاتاشقا تەييار تۇرىدىغان بىر پىداكار ئىنسان سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولىدۇ. شۇڭا، بۇ ئىستېداتلىق شائىرە ئۆزى هايات ۋاقتىدىلا ئۆزىنىڭ گۈزەل لىرىكىلىرى بىلەن زامانداشلىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىغا ئېرىشكەن.

ئۇيغۇر مىراسلىرى ئىچىدە لىرىك شېئىرلاردىن تاشقىرى يەنە قايناق لىرىك تۇيغۇلار بىلەن يۇغۇرۇلغان ئېپىك ئەسەرلەرمۇ بەلگىلىك سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئىسلامىيەت تارىخىدىكى مۇهىم ۋەقەلەرگە ئالاقىدار بولغان «شاهزادە هەسەن» ۋە «شاهزادە هۈسەين» قاتارلىق ئېپىك ئەسەرلىرى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى تارىخىي ۋەقەلەرنى يورۇتۇپ بېرىشكە بېغىشلانغان «ۋاقىئاتى مۇهەممەد ئەلىخان» ناملىق تارىخىي داستانى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر ئەسەرلىرى ئۆزىنىڭ تېرەن مەزمۇنى، گۈزەل بەدىئىي سەنئىتى بىلەن شۆهرەت قازىنىپ، خەلق ئىچىدە كەڭ تارالغان. مۇقاملارغا ۋە خەلق ئاهاڭلىرىغا سېلىنىپ، هاپىزلار، سازەندىلەر تەرىپىدىن كۈيلىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ يېقىملىق ئاهاڭلارغا سېلىنغان گۈزەل لىرىكىلىرى ئۆزبېكستاندا تارقىلىپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ تارقالغان. كىچىك ۋاقىتلىرىمدا يەكەندە ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىنى ئاهاڭغا سېلىپ ئوقۇيدىغان مېهرىنىساخان ئايىم ئىسىملىك بىر ئەما ئايال بولىدىغان. يەنە ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىنى چالغۇلار بىلەن كۈيلەيدىغان پېشقەدەم سازەندىلەرمۇ بار ئىدى. ئۇيغۇرچە ئەسەرلىرى يەنە ناشىرلار، خەتتاتلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىغىمۇ ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىنى تۇرلۈك بايازلارغا كىرگۈزۈپ تارقاتقان ۋە مەخسۇس توپلاملارنى تۈزگەن. بۇ بايازلار ۋە توپلاملار ئۆز ۋاقتىدا ئاپتونوم رايونىمىز ئىچىگىمۇ خېلى كۆپ تارقالغان بولۇپ، رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرى ئىچىدە قولدىن قولغا ئۆتۈپ ئوقۇلۇپ ۋە كۆچۈرۈلۈپ تۈرغان. بۇ خىل قول يازمىلار ۋە ئاهاڭغا سېلىنغان ئەسەرلەردىن كۆپىنچىسى تارىخنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا يوقىلىپ كەتكەن ياكى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ساقلىنىپ قالغان بايازلار ۋە بەزى تەرمە خاتىرىلەردە بۇ شائىرەنىڭ بەزى شېئىرلىرىنى ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇرسىنىڭ خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن دىۋانىنىڭ ئۈچ نۇسخا قول يازمىسى ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەبۇ رەيهان بىرۇنىي نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ۋە ئەندىجان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. تۆۋەندە ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىدىن ئازراق نەمۇنىنى ئوقۇرمەنلەر هۆزۈرىغا سۇندۇم.

* *

گۈلشەنى دەھر ئىچرە بارچە شادۇ قايغۇدۇر ماڭا،
كىم نەسىب ئولغان ماڭا ھىجرانى گۈلرۇدۇر ماڭا.
ئەلگە بوستانى كەرەمدىن مەرھەمەت جارىي ئېتەر،
بىمۇرۇۋۋەت سەنگ دىل دائىم جەفاجۇدۇر ماڭا.
قايدا بىر بىگانەنى رام ئەتكەلى شىرىن زەبان،
ئاشنالىق مەترەبدە كۆردى بەدخۇدۇر ماڭا.
مەست ئولۇپ دارالبغ ئەتتىم دەير ئارا، تاپتىم نەسىم،
بەرگەن ئىلكىمگە قەدەھ زۇلفى سۇمەنبۇدۇر ماڭا.
ئىستەدىم مەن ئانچۇنان بىدارلىغ تاغىدا دەپ ،
نېچەكىم فەھم ئەيلەدىم مىئراج ئۇيقۇدۇر ماڭا.
سەن جەراھەتلىغ كۆرۇپ جىسمىمنى مەنئ ئەتمە، ھەكىم،
تۇفراغى بۇ تەنلەرىم زەخمىغە دارۇدۇر ماڭا.
ئەيشدىن ئىلكىن ئەگەر يۇۋسە ئۇۋەيسىي، نې ئەجەب،
ئىككى ئالەم ئەيشىكىم بىر كاسەئى سۇۋدۇر ماڭا

* *

ئىستەدىم جانانەنى جاندىن كېچىپ ھىرمان ئارا،
بولدى پەيدا ئاخىرى بۇ دەردى بىدەرمان ئارا.
رەۋشەن ئولماس كۆزلەرىم دەرمەن ئانى يەلدا تۇنى،
بولماساڭ، ئەي كۆزلەرى كەۋكەب، مەھى تابان ئارا.
ئىشق ئوتىن ئوكستىمەگىل، ئەي دىل، خەيالىڭ خامدۇر،
ھېچ بولغايمۇ ۋىسال ئۇممىدىكىم ھىجران ئارا.
تالىب ئەرسەڭ كىرپىكىڭ بىربىرىغە نامەھرەم ئەت،
مەتلەبىڭ شايەد ئېتەر ھەق ئەيلەگەن ئىھسان ئارا.
جارىي بولدى باغرى خۇنابىم باغىر خۇنابىدىن،
تاشلاغىل، يا رەب، ئەگەر بولسۇن ھەلاك ئۇل قان ئارا.
كىم جۇنۇن تۇمارە بەركىتتىم مۇھەببەتدىن ئەسەر،
نافە بۇيى تا قاچان تەمكىن قىلۇر پىنھان ئارا.
خانەئى دىل بۇزغالى ئالسا مەلامەتدىن تەبەر،
كۆزگە، ئەي ۋەيسىي، چىقار ئابادلىغ ۋەيران ئارا.

* *

بولدى جان پەيدا ئاڭا ھەركىم بولۇر جاندىن جۇدا،
كىمكى مىھرى ياردىن تا نۇرى ئىيماندىن جۇدا.

كەچتىم ئۇل سىر بەھربىدىن، كەچتىم جەھان رەئناسىدىن،
ئۇشلاساڭ دامان قىل، ئىلكىڭنى داماندىن جۇدا.
ئارزۇ دىيدەارى سەن غەرق ئەت تەئەللۇقاتنى،
كۆز دېمەسلەر بىر نەفەس تا بولسا گىريباندىن جۇدا.
تىل ئەگەر مەزكۇرلىغدا ئولسا نادانلىغ بۇ دەم،
كارۋان يولدىن ئاداشقاي ماھى تاباندىن جۇدا.
لەيلىۋەشلەر فۇرقەتىدە بۇلھەۋەسلەر كۆپ ئېرۇر،
مەجنۇن ئەرمەس گەر ئېسە ۋەسل ئىچرە ھىجراندىن جۇدا.
بۇ ھەقىقەت گەۋھەرنغە، ۋەيسىي، مەخزەندۇر كۆڭۇل،
سەبر مىفتاھىنى قىلما كۇھى دەنداندىن جۇدا.

* *

كىرمەسەم مەيخانە ئەھلى ئىچرە ئەرماندۇر ماڭا،
كىرسەم ئەغيار ئىلكىدىن باغرىم تولا قاندۇر ماڭا.
بولماسا ۋەسلىڭ مۇيەسسەر ئەيلەمەن دىلدىن دەرىغ،
ھەجر شامىدا خەيالىڭ ماھى تاباندۇر ماڭا.
ئىشق ئوتىدا كۆيدۇم، ئۆرتەندىم فىراقىڭ شامىدا،
ۋەسل چاغىدا نەچۇنكىم داغى ھىجراندۇر ماڭا.
بۇزدى نابۇنيادلار ئازار ئىلە دىل مەسكەنىن،
ئۇل سەبەبدىن ئالەمى ئاباد ۋەيراندۇر ماڭا.
غەير ئېلى، شاد ئولماغىل، بولدۇم كۆرۈپ غەم سۇبھىسىن،
ياغدۇران باشىم ئۇزە كەجرەۋلى دەۋراندۇر ماڭا.
ساقىيا، مەي تۇت فىراق ئىچرە تەلەب قىلمىش ئەجەل،
مەستلىغدە جاندىن ئۆتمەكلىككە ئاساندۇر ماڭا.
ئارزۇيى ۋەسلى جانان ئولسا، ۋەيسىي، ۋەھ، نە ئەيب،
بەرمەدىم جان ئالدىدا دائىم پۇشەيماندۇر ماڭا.

* *

ئايتايىن، لۇتف ئىلە سور، دۇست، بۇ ھالىمنى ساڭا،
تاپشۇراي سورماساڭ ئەھۋالى ۋۇبالىمنى ساڭا.
ۋەسلىڭ ئۇممىدىدە نۇن بولدى فىراقىڭ يۇكىدىن،
بولمادى تەئسىرى ھېچ بۇ قەددى دالىمنى ساڭا.
ياندۇر، ئەي، شەمئى ۋىسالىڭ مەنى پەرۋانە ئۇچۇن،
سەدقە ئەيلەيكى بۇ ئاقشام پەررۇ بالىمنى ساڭا.
بۇ مۇھەببەت ھەرەمى ئىچرەكى ھىرمان ئىلە مەن،
دېمەدىڭ كۆرسەتەي، ئەي شۇخ، جەمالىمنى ساڭا.

كۆيۈڭا بارماقا خارىجدۇر ئىلمىك بارماقىدىن،
تۈھفە ئەيلەي رەنگى زەرد ئەشك ئىلە ئالمىنى ساڭا.
زاھىدا، مەئلۇم ئېتەي ئۇزردۇرۇر تائەتىڭە،
ئىشق ئارا دەرد چەكەن ھالى مەھالىمنى ساڭا.
تاپسا گەر ۋەيسىي سېنى، ئەي ھۆكەما، بولما مەلال،
كىمە دەي، ساڭا دېمەي دەردى كەشالىمنى ساڭا.

* *

جانان ساردىن كەلمىش، ۋەھ، غەممۇ ئېكىن ئايا،
ئەرزىمنى ئېشىتمەككە ھەمدەممۇ ئېكىن ئايا.
دەريانى بۇيان ساری مىرئاب رەۋان ئەتمىش،
ۋەسلىنى تىلەپ چەشمىم پۇر نەممۇ ئېكىن ئايا.
دەرمەن كۆتەرىپ باشىم جەبرى ماڭا يەكسەر چۇن،
ئۆزگە قۇلىغا جەبرى دەم دەممۇ ئېكىن ئايا.
جانان سىفەتىن دەرگە ئاجىز بۇ زەبان بىلمەن،
جا تاپتى بارى كۆڭلۇم ئالەممۇ ئېكىن ئايا.
ئايدىمكى سىتەمكارە، مەندىن ئۆز ئېرۇر ئەغيار،
ئايدى، بۇ زەمان ئۇل شۇخ مەھرەممۇ ئېكىن ئايا.
بىر داغ سالىپدۇركىم لۇتف ئەتمەغەندىنمۇ،
تا ۋەقتى جۇدالىغدىن ماتەممۇ ئېكىن ئايا.
بىھۇدە جەفا چەكمە، ۋەيسىي، نېگە ئەغيارە،
تا ئەھد ئىلە پەيمانى مەھكەممۇ ئېكىن ئايا.

* *

قاۋدى كۇيىنى ئىتتى ئالدى بۇ ئاھىمدىن ھەۋا،
خىرقەئى جۇلىدە ئەھۋالى تەباھىمدىن ھەۋا.
لەختە لەختە باغرىمى قانىن يالاغىغا قويۇپ،
ئۆتتىم ئاندىن تۈھفە ئەيلەپ رەنگى كاھىمدىن ھەۋا.
كۆردى سايەمنى رەقىبلەر سۇردى ئالدىغا سالىپ،
مەن گەدانى مەھرۇم ئەتتى تاپتى شاھىمدىن ھەۋا.
نېچە كۇن تۆكتىم تەرىقەت يولىدا ئەشكىم سۇيىن،
ئىشق بوھتان ئەيلەمەكلىغ گەردى راھىمدىن ھەۋا.
دائىما ھەجرىن تۇنىن تارىك بىلە ئالماس كۆزىن،
نە ئۇچۇن مەتلۇئى سۇبھى گاھـگاھىمدىن ھەۋا.
قەترەئى مەي قىيمەتىن ساغەرغە ساقي تولدۇرۇپ
قۇيدىكىم، مۇغبەچچەئى ئۇل دەستگاھىمدىن ھەۋا.

خالۇ خەت يادىدا دىلدارىم ئولۇپدۇر سەبزەزار،
ئۇل سەبەب فەسلى بەھارىڭ بارگاھىمدەن ھەۋا.
دېمەگىل مەھۋەش يەتۇردىڭ فىكرىمى ھىجران تۇنى،
نېگە يەتسۇن تۇن ئارا، ئۇممىدى ماھىمدىن ھەۋا.
دىل قۇشى پەرۋاز ئېتەر گۇل رۇخ مەكانىغا بۇ كۇن،
بالۇ پەر ئەيلەپدۇرۇر پۇشتى پەناھىمدىن ھەۋا.
ۋەيسىي، سۇلتان ئولسا بۇل ساغەر مەيىدىن مەست ئولۇپ،
كىم مەنى يۇسۇف ئەزىزى مىسر جاھىمدىن ھەۋا.

* *

يار بىر سائەت مېنى ھۇسنىغە مېھمان ئەيلەسە،
كۆڭلۇمى زىندانە سالغۇم يانا ئەرمان ئەيلەسە.
ئەي دىلا، كۆپ چەكمەگىل مېھنەت ئاياغىدا ئەلەم،
شايەد ئۇل دۇشۋارىنى ھەق بىزگە ئاسان ئەيلەسە.
شانە ئۇرسام غەير زۇلفىغا چاقۇلسۇن قوللارىم،
قايسى بىر مەششاتە ھەم زۇلفىڭ پەرىشان ئەيلەسە.
يەتمەيىن مەقسەدگە ئۆزگە ئىشققە ئولسام سۇۋار،
ئويناتىپ ئىشقىڭ سەمەندىن كىمكى تۇغيان ئەيلەسە.
مەھرەم ئولسام خەلق ئەسرارىغا مەن مەھرۇم ئولاي،
كىم ھەرىمىڭ سىررىنى ئەغيارە ئەئيان ئەيلەسە.
غەيرغە ئولسام غۇلام ئولسۇن باشىم تەندىن جۇدا،
بەندەلىغدە كىمكى تەۋقىنى گىرىبان ئەيلەسە.
تاڭ ئەمەس لەئلىڭ مەسىھىدىن ئۇۋەيسىي تاپسا جان،
جانىنى ئەبرۇ ھىلالىڭ ساری قۇربان ئەيلەسە.

* *

كەلمەگەي فەرھادۇ مەجنۇن ئالەمە ئىبرەت ماڭا،
لەيلىيۇ شىرىنكى، سەن كۆپ قىلماغىل مىننەت ماڭا.
ئەي سەلامەت ئەھلى، ھەمسۇھبەتلىغ ئەتمە ئىختىيار،
ھەمدەمىم مېھنەت، ئىشىم كۇلفەت، غەمىم ئۇلفەت ماڭا.
قىلماغىل ئەندىشە دەردىمغە مۇئالىج، ئەي تەبىب،
چىقتى بىر بىھبۇددىن بىلگىلكى مىڭ مېھنەت ماڭا.
فارىغ ئەت دىلدىن سەھابى شىركىنى، ھەقنى غەمىن،
يار دەردىدىن سۇمۇرمەكلىك مەيى ۋەھدەت ماڭا.
ناسىھا، بەرسەڭ سەمەد تەئلىمىنى زىكرى زەبان،
يانا يەتسە ئۇل سەنەمغە ئەفۋ قىل ئادەت ماڭا.

رەشك جەللادى كېلىپ ھەر كۈندە جەبر ئېيلە دېگەي،
باشىڭنى تەندىن جۇدا ئەتمەككە قىل رۇخسەت ماڭا.
مەنئ قەسد ئەت دامەنى ۋەيسىي تۈتارغا، ئەي ئەجەل،
شايەد ئۇل مەقسۇد شەھ يەتكۈرسە بىر مۇھلەت ماڭا.

* *

يار شەۋقىنى چېكەرمەن دائىما مەسكەن ئارا،
قىلماسۇن تەڭرى جۇدا ئۇل مەرقەدۇ مەدفەن ئارا.
لەيلى كۈيىندا كۆرۈپ مەجنۇننى تەھسىن ئەتمەگىل،
ئىشتىياقى بىرنى مۇزمەر ئەيلەمىش ئاھەن ئارا.
بىلمەگىل فەرھادۇ شىرىندىن، سەمەندەر قۇشنى كۆر ،
ياستانىپدۇر ئىشق سەۋداسى ئۈچۈن گۈلخەن ئارا.
تالىب ئەرسە ھەركىشى مەتلۇبىدىن ئەرمەس يىراق،
كۆزگە تەنھادۇر ۋەلېكىن تاكى پىيراھەن ئارا.
رەشك بادى كۆڭلۈم ئىچرە قىلدى تەننى كۆپ مەغاك،
زاھىدا، مۇمكىن نەمازىڭ زەخمىدىن رەۋزەن ئارا.
سورماغىل كۆڭلۈمنى ھەر ياندىن مەنمىلە كۆرمەسەڭ،
دىلنى جا ئەتتى ئۇۋەيسىي فىكرى سىمىن تەن ئارا.

* *

ئۆگۈر جەبرە قوشۇپ، ئەي چەرخ پۇرتابىڭگە سەللەمنا،
ئۆزۈڭنى كەم ئېسە ئازار ئەھبابىڭگە سەللەمنا.
كۆزۈم ياشىن نۇغۇل ئەتتىم تاپاي دەپ قەترەئى ۋەسلىڭ،
كى ئەفسۇن ئەيلەگەن چەشمىڭنى ئۇل خابىڭگە سەللەمنا.
ئۇمىدىم ياردىن بىر جۇرئە ئىچسەم غەير ئىلكىدىن،
بۇ كۇن بۇ كاسەئى زەھرىڭدەكى ئابىڭگە سەللەمنا.
غەزەب دەريا‌سى جۇش ئۇرسا ھەقارەت ئەيلەسەڭ، ئەي شۇخ،
دېگەيمەن، ئەي سەنەم، ئۇل دۇررى نايابىڭگە سەللەمنا.
رۇخۇڭ ئۇزرە ئىككى گىسۇيى شەبرەنگىڭنى زۇننار ئەت،
دېمەسمۇ ئارىغۇ زاھىدكى قۇللابىڭگە سەللەمنا.
مۇسەننىف شەھلەرى تاج ئەتسە تاڭ يوق گەۋھەرى نەزمىڭ،
دېدىڭ ۋەيسىي دىلۇ جان بىرلە ئەلقابىڭگە سەللەمنا.

* *

قىلدى ئۇل مەشرىق ساردىن ئۆزنى ئىزھار ئافتاب،
نە ئۇچۇنكىم ئىزلەگەي ھەر رۇز دىدار ئافتاب.

چەرخ زەرفىغە قويۇپ ئاغزىن يۇتار ھەر كۈندە قان،
شام ۋەقتىدە شەفەق بەلگۈردى خۇنبار ئافتاب.
كېچە ئىزلەر، كۈندۈز ئىزلەر، ۋەھكى، بىردەم تىنمايىن،
چەرخ ۋادىسىدا مەجنۇنى جىگەر خار ئافتاب
بىنەسىبىكى دەپ ئېدىم بىر مەندۇمەن ھەر رۇزۇ شەب،
مەن كەبى، جانا، يۇزۇكى كۆرمەككەدۇر زار ئافتاب.
مەن نېچۈك مەجنۇن كەبى رەسۋايى ئالەم بولمايىن،
چەرخ ئۈزە رۇخسارى ماھىگە گىرىفتار ئافتاب.
دۇست دەپ تۇتتۇم ئېتەكىن ئۇل فەلەك غەددارىنى،
شەتتە ئۇردى كەتتى مەغرىب، تاپتى ئازار ئافتاب.
ۋەيسىي، باشىكى ئۇزرە قوي خۇرشىد تەلئەت يارنى،
بىلمەدىگۇ زەررەلەر باشىندا دەستار ئافتاب.

* *

جۇملەئى ئۇششاقە، ئەي دىلبەر، جەمالىكى ئافتاب،
تا نىھان ئەتمەككە ئۇل شەبرەنگ تارىكدۇر ھىجاب.
قىلمامىش تەفرىقە كەسىبىدىنكى لۇتفى غەيرەدۇر،
ئۆزگەلەر شادابدۇركىم، ئۆز گەداسىدۇر خەراب.
جان ... مەيخانە ئىچرە رەھم دىلدۇر پىرى دەير،
تەكرى كۆرسەتمە بەناگەھ مۇھتەسىبلەردىن ئەزاب.
ساقىيا، لەب تەشنەلەردىن قىلما ساغەرنى دەرىغ،
لەخچەئى رەشك ئاتەشگە دائىما باغرىم كەباب.
مۇردە جان تاپقان ئېدى نۇتقى مەسىھادىن مەسىھ،
نېگە قىلماس باغرىمي قان فۇرقەتى ئۇل لەئل ناب.
نۇتقى پاكىكىنى شەكەررىز ئەتمە كۆپ، قىل مۇئتەدىل،
شەھدكىم بىگانەيە، تەلخ ئاشنالارغا ئەزاب.
چۇن تەۋەككۇل فوتاسىن باغلا، ئۇۋەيسىي، يولىدا،
تەگسە مىك كۇلفەت باشىكگە، ئەيلە جىسمىكنى تۇراب.

* *

مۇرغى جان دەم ئۇرا ئالماسكى گۇلىستان ساغىنتىپ،
مەردۇمى كۆز كۆرە ئالماس مەھى تابان ساغىنتىپ.
يۇرمەدى نەزم ھۇرۇفىغە زەبانىم تاراغى،
ئەنبەرەفشانلىغ ئىلە زۇلفى پەرىشان ساغىنتىپ.
ساقىيا، تەشنە لەب ئولمىشدۇ مەسىھا مەينى،
قەدەھى دىل، خەبەر ئال بولدى تولە قان ساغىنتىپ.

تەركى بەزم ئەتتى خەرابات ئېلى مەي ئۆكسۈكىدىن،
ساقىي، ئال قولغا قەدەھ بولدى پۈشەيمان ساغىنىپ.
چەكتى تەسۋىرىگى نەققاشى ئەزەل جەننەت ئارا،
قىلسا تاڭەت نە ئەجەب زۇھد ئېلى غۇلمان ساغىنىپ.
جانە جەبر ئەيلەپ، ئۇۋەيسىي، رەھنغە قويما قەدەم،
كى ئەزىز باشىنى گۈي ئەيلەدى چەۋگان ساغىنىپ.

* *

كۆزۈمگە دەرد ئەرۇسىن مۇندا زىيبا ئەيلەگىل، يا رەب،
قىيامەت كۈندە مەھبۇبىم ھۇۋەيدا ئەيلەگىل، يا رەب.
بۇ كۈن مەن نۇش ئېتەي غەم زەھرىنى ئەفلاك زەرفىندە،
مەيى ۋەھدەتنى سەن ئاندا مۇھەييا ئەيلەگىل، يا رەب.
مۇكەررەر دۇنيانى لەئلۇ جەۋاھىر گەۋھەرى پاكىن،
ئۇمىدىم بۇ كۆزۈمگە سەنگى خارا ئەيلەگىل، يا رەب.
ئەگەر مىلك تىل بىلە قىلسا مەلامەت زاھىدى دانا،
سەلامەت قىل ئۆزىن يۈز ئانچە دانا ئەيلەگىل، يا رەب.
كى كۈندىن كۈن فۇزۇن گەر بولسا دەردى يۈز ئۆگۈرمەسمەن،
يۈز ئانچە دەردى مەغمۇن ئولسا بەرپا ئەيلەگىل، يا رەب.
يۈزۈمگە تەئنەئى تەئزىرنى كاج ئۇرسا ساغ ئەھلى،
داغى ھەم بولسا مەجنۇنلۇغدا رەسۋا ئەيلەگىل، يا رەب.
تارىپ ھەسرەت گۈلىن كەتتى ئۇۋەيسىي دەھر باغىدىن،
خەزاندىن ئاسرابان ئۇل گۈلنى رەئنا ئەيلەگىل، يا رەب.

* *

قاچان كۆرسەمكى مەھبۇبىم ئەلىندە جام ھەر ساڭەت،
كۆزۈڭدىن مەستلىغ زاھىر يۈزۈڭ گۈلفام ھەر ساڭەت.
مۇھەببەت شەۋقىدىن سىماب ياڭلىغ جىسمى ئۇريانىم،
بىلۇرمەن ئاستانىڭ تۇفراغى ئارام ھەر ساڭەت.
يۈزۈڭ گۈل، قاشلارىڭ يا، كىرپىكىڭ كۆز ئوقلارىڭ،
پەريشان كاكۇلۇڭ ئۇششاق ئېلىگە دام ھەر ساڭەت.
كۆڭلنى ئىشقە تارى بىرلە يانا باغلاماق نېدۇر،
ئەزەلدە دانەئى مىھرىڭ تاتىپدۇر رام ھەر ساڭەت.
كۆڭۇل زەرفىگە ئىشقىڭ شەربەتىنى ساقى قۇيغان چۇن،
ماڭا مەفھۇم ئولۇر سىنغان سەفالىڭ جام ھەر ساڭەت.
كى بىر دەم مەنئ بولسا ماھى پەيكەرنى خەيالىكىم،
بەرابەردۇر ماڭا چۇن سۇبھ بىرلە شام ھەر ساڭەت.

باشىمغا ھەر بەلاۋۇ كۈلفەتۇ مىھنەتنى سالماقچۇن،
ماڭا تا قويدى خىش نامىم ئۇۋەيسىي نام ھەر سائەت.

*　　*

تەغافۇل بىرلە قان تۆكمەكلى مۇژگانىڭگەدۇر ئادەت،
زەبىھىڭ چۈستۇ چالاك ئولدى فەرمانىڭگەدۇر ئادەت.
مەنى گۈمراھنى مەردۇد ئەيلەمە كۈيۈڭدىن، ئەي دىلبەر،
خەلىل ئاسا تەمەئ قىلماغلى مىھمانىڭگەدۇر ئادەت.
كۆزۈمگە گەردى پايىڭ تۇتىيا قىلسام ئەجەب ئەرمەس،
كۆڭۈل قەيد ئەيلەمەك چاھى زەنەخدانىڭگەدۇر ئادەت.
تۇشۇپ تەشۋىش كۆڭلۈمگە پەرى تەلئەت، مەلەك سىيما،
بولۇپ جىسمىم ئوتۇن ئىشقىڭدا سۇزانىڭگەدۇر ئادەت.
كۆزۈم دىۋارسىز خارىڭنى ئاسرا ھەجر ئوتىدىنكىم،
سۇۋ سەپكەندەك بولۇر ئۇل خار گىريانىڭگەدۇر ئادەت.
ئۇلۇس، ئازارىڭى يىغما، مېنى ھالىمغا رەھم ئەيلەپ،
بۇ دىل مىئمارىكىم ھەر دەمدە ۋەيرانىڭگەدۇر ئادەت.
كۆزۈمگە ئايۇ كۈن بولمىش فەلەك ئۇزرە ئىكى كەۋكەب،
نەچۈن ۋەيسىي كۆزى خۇرشىد تابانىڭگەدۇر ئادەت.

*　　*

تەنىم زەخمىغە دۇستلار ناۋەكى نازۇك بەدەن بائىس،
بولۇپمەن خىرقەئى جۇلىيدە ئۇل گۈل پىرەھەن بائىس.
ئەجەبمۇ كۈلبەئى مىئمارىما ۋەيرانەلىغ يەتسە،
مۇرەسسەئ غەم بىلەن بولغانكى بۇل بەيتۇلھەزەن بائىس.
رەقىبىم ئالدىدا رەشك ئىلە قەتل ئولسام ئەجەب ئەرمەس،
نېچۈنكىم لەئلدىن زاھىر ئولان دۇررى ئەدەن بائىس.
ئەگەر تالىب ئېسەڭ ئىخراج جامىئ ماسۇادىن بول،
كى مەتلۇبىڭگە يەتمەسلىككە ئۇل گۈرۇ كەفەن بائىس.
دېدىلەر ئۇشبۇ مەزمۇن دائىما ۋەيسىي قەرەندەك شاھ،
بۇ سۆز ئىزھارىغا ۋەيسىي غەرىبى بىۋەتەن بائىس.

*　　*

بۇ ھىجران زۇلمەتى ئىچرە نەچەلەر ماھغا مۇھتاج،
ئەجەب ئەرمەس مەنى گۈمراھلار ئاگاھغا مۇھتاج.

چىقارماي ھاجەتىمنى خەتىم قىلما تەڭرىدىن قورقۇپ،
بىلۈرمۇسەنكى ھەر ۋەقتى گەدالار شاھقا مۇھتاج.
يۈزۈڭدىن مەنئ قىلما كۆزلەرىمنى نۇرى دىيدەمسەن،
نېچۈنكىم كۆز قەدەم يولىغا قويسا راھقا مۇھتاج.
كى ئەسلا، زاھىدا، كۆپ بولماغىل سەن تائەتىڭگە قۇل،
مۇبادا بولماغايسەن ئاندا شاھەنشاھقا مۇھتاج.
تاڭ ئەرمەس قەترەئى مەيي ئىچسە ساقىي ئىلكىدىن بۇل دەم،
ئۇۋەيسىي ئۆزنى ئەيلەپ ۋاسىلى دەرگاھقا مۇھتاج.

* *

قايسى قۇلدۇر قىلماغاي سەرۋى خىرامانىڭنى ياد،
قايسى بۇلبۇل قىلمادى زۇلفى پەرىشانىڭنى ياد.
ئىكتىساب ئەيلەپدۇ ھۇسنۇڭ سەبزەسىدىن پۈتمەگەن،
قايسى فەسلىنىڭ بەھارى خەتتى رەيھانىڭنى ياد.
قاشلارىڭ سەۋداسىنى باشىمغا رىئەت ئەيلەدىم،
قىلماغانكىم ئىيدى رۇخسارىڭدا قۇربانىڭنى ياد.
ئۆزگەلەرگە لۇتف ئىھسانىڭنى يەتكۈرگەندەكىم،
ھېچ قىلماسسەن مېنىڭدەك زارۇ ھەيرانىڭنى ياد.
رەشكدىن جانىم تەرەددۇد ئەيلەدى ئۇقباغا ئەزم،
ئەيلەگىل، ئەي شۇخ، مەندىن ئۆزگە ئەرمانىڭنى ياد.
كىرسە خۇد رۇ يولغا تەئلىمسىز ئاداشقاي راھدىن،
ۋەيسىي، ھەق يادىدا بول، ئەيلەپكى جانانىڭنى ياد.

* *

سېنىڭدەك شاھقا مەندەك غەربى بۇەتەن يىغلار،
سەبەب ئۇلدۇر، كۆروپ ئەھۋالىمنى بەيتۇلھەزەن يىغلار.
گۇلىستان ئىچرە كىرسەم سۇرەتى بۇلبۇل ئېتىپ ئۆزنى،
فىغانۇ نالە قىلسام ئۆرتەنىپ، ۋەھكىم، چەمەن يىغلار.
ئەگەر دەردى دىلىم ئىزھار قىلسام بەزم ئاراسىدا،
قەرارۇ سەبر ئېتەلمەي ئۇلفەتۇ ھەم ئەنجۇمەن يىغلار.
تېگىپدۇر ناۋەكىڭدىن نەچچە ئۇق جىسمىم ئارا پىنھان،
تەنمنى بىئەدەد زەخمىن كۆروپ بۇل پىرەھەن يىغلار.
نىقابى يۈزلەرىڭ زۇلفۇڭنى تەبرەتسە تاڭ ئەتمەس گەر،
مۇكەررەر بولماغايمەن دەپكى ئاھۇيى خوتەن يىغلار.
كەل، ئەي ساقىي، بۇ كۇن رەھم ئەيلەگىل مەخمۇر ئەھلىغە،
كى مەي خۇمارى بىرلە ئۆلسەم ئۇل گۇرۇ كەفەن يىغلار.

ئۇۋەيسىي، يىغلاماقدىن مەنئ بولماغلىغ نە بائىسدۇر،
جەفاۋۇ جەۋرىگى تارتىپ ئۇشال ۋەيسىي قەرەن يىغلار.

* *

كۆڭۈل سەيد ئەتكەلى بىر قاتىلى جانانەۋار ئويىنار،
ئانىڭ ئالدىداكىم كۆڭلۈم قۇشى دىۋانەۋار ئويىنار.
ئىچىپدۇر تا مەيى ۋەھدەت ئەزەل ساقىيسىدىن ئول كۈن،
ئانىڭچۈن ئىلكىن ئاغزىنا تۇتۇپ مەستانەۋار ئويىنار.
ئەجايىب ھالە سالدىكىم نەفەس دۇر ئولسا مەردۇملار،
كى تا تۇشكۇنچە ئەشكىم يۇز ئۇزە دۇردانەۋار ئويىنار.
مەلەكدۇر يا بەشەردۇر، يا پەرى نە زاددىندۇر ئۇل،
قىلىپ ئۇششاقلىغ كەسبىنى ھەم شاھانەۋار ئويىنار.
ئۇۋەيسىي، سەنكى يار ئالدىدا ئۆزلۈك ئىختىيار ئەتمە،
دېگەن مىھمان ئەدەب بەتتىدە ھەم مىھمانەۋار ئويىنار.

* *

بىز غەربىلەر خانەسىغە ناگەھان خۇش كەلدىڭىز،
ئارىغى بىللاھ ھەم قۇتبى زەمان خۇش كەلدىڭىز.
نەرم رۇخسىم مۇشك بۇ، ئىيسا بىلەن ھەم ھەمنەفەس،
تا مەلاھەت بابىدا سەرۋى رەۋان خۇش كەلدىڭىز.
تا جەفاۋۇ جەۋر كۇلفەت بىرلە تەن رەنجۇر ئېدى،
دەردلىغ كۆڭلۇمغە، ئەي ئارامىجان، خۇش كەلدىڭىز.
تاپمادىم ئابادلىغنى ئىستەدىم ھەرچەندكىم،
بۇ دىلى ۋەيرانىم ئىچرە ئانچۇنان خۇش كەلدىڭىز.
لەۋھى دىلدىن زايىل ئولماقلىغنى قىلما ئىختىيار،
مىھمانىمسەن مېنى، ساھىبقىران، خۇش كەلدىڭىز.
جانىمى پەرۋانە قىلدىم جىسمىمى فانۇس ھەم،
تالىئىم شامىغا، ئەي شەمئى جەھان، خۇش كەلدىڭىز.
مىھرىبانلىغنى تولا ئىزھار ئېتەرسەن غەيرغە،
كۇلبەئى ۋەيسىيغە، ئەي نامىھرىبان، خۇش كەلدىڭىز.

* *

كۆزۈمە مەي جىلۋەسىكىم ئىلكىمە ساغەر ھەۋەس،
جىسمىما شەۋق ئاتەشىكىم كۆڭلۈمە دىلبەر ھەۋەس.
ئەلئەتەش دەپ ھەجر ھەشرىدە يۇرۇپدۇر نەچچەلەر،
دائىما شەھزادەۋەشلەر ئالدىدا كەۋسەر ھەۋەس.

قۇلزۇمى ئىشق ئىچرە چۆمدۈمكىم ئۈمىد ئەيلەپ ئۈمىد،
دەست كۈتاھدۈر ئەگەرچە تا قىلۇر گەۋھەر ھەۋەس.
بىز گەدالار كېچە-كۈندۈز فەقر مەلبۈسىن تىلەر،
شاھ سىمىنتەن قىلۇرلار ئۇل زەرۇ زېۋەر ھەۋەس.
ۋائىزا، تەكلىفى مەنئ ئەتمە مۇھەببەت يولىدىن،
بىزگە ئۇل مىھرابى ئەبرۇ ساڭادۈر مىنبەر ھەۋەس.
تاڭ ئەمەس ۋەيسىي مۇھەببەتدە گەدادەك بەرسە جان،
ئىشق كەسبىن ئەيلەگەيلەر مىرۇ سۇلتانلار ھەۋەس.

* *

ئەيلەدىڭ ئىزھار بەزم ئارالىغىڭ، ئەي باغرى تاش،
با تەغافۇل دىلبەرىم رەشكىڭ ئېتىپ سىررىمنى فاش.
ئىشق ئارا كۆپ يىغلادىم تۇشتۇم بۇ ھىجران دەشتىغە،
تەڭرى، ئەلبەتتە، بېرۇر كۆپ يىغلاغان كۆزلەرگە ياش.
قاشىغا راغىب ئېسە دىل كۆزى رەشك ئىلە باقار،
بىر كۆڭۈل، يا رەب، نە بائىس ئىككى مەھبۇبە تالاش.
يىغلاتۇر ئۇل كۆز فىراقىدا ھەقىقەتمۇ ئەمەس،
بۇ شەرىئەتمۇ ئەمەس سەجدە قىلۇردا ئەگمە قاش.
ئۇل مەجازۇ بۇ ھەقىقەتمۇ - ئەمەس، ئەي پىرى دەير،
ئۇل نەمازۇ بۇ مۇھەببەتمۇ - ئەمەس، ئەي خۇرده ياش.
تاڭ ئەمەس زۇھد ئەھلىغە شىرىن سۆزۈم بەرسە، ئولۇس،
ئەيلەمىش تەكرار تىنماي تۇنۇ كۇن ئىلمى مەئاش.
يار كۇيىدا ئەزىز ئەتمەڭ مەنى دىلخەستەنى،
ئىززەتى ۋەيسىي بۇدۇر، گۇي ئولسا چەۋگانىگە كاش.

* *

ئۇل جىلۋە مەلاھەت قەدى رەفتارىڭا مەخسۇس،
ھەم نۇرى شەرافەت رۇخى گۇلنارىڭا مەخسۇس.
تا ئەقلۇ فەراسەت دىلى پاكىڭگە ئېرۇر خاس،
ھەم شەھدۇ شەكەر لەب ئارا گۇفتارىڭا مەخسۇس.
ئىشق رەمزىنىكىم سۆزلەدى لاف ئۇردى زەبانى،
سەۋدايى مۇھەببەت سېنى بازارىڭا مەخسۇس.
شەب - رۇز مۇدام ئەيلەگەن ئەفغانىمى، ئەي گۇل،
ھەريان دېمەگىل دىيدەئى گۇلزارىڭا مەخسۇس.
تا رەشك غۇبارىغا سەن، ئەي دىل، يۇز ئۆگۈرمە،
گەر بولساكى ئائىنەئى زەنگارىڭا مەخسۇس.

سەيقەل ئۇرۇبان پاك قىلۇر كۆزگۈيى دىلنى،
تا بولغۇسىدۇر ئۇل سىرى ئەسرارىگا مەخسۇس.
يۇمغىل كۆزۈڭ، ئەي ژەيسىي، گەر بولسا پەرىشەش،
تا نۇرى تەجەللىي سېنى دىلدارىگا مەخسۇس.

*　　*

ئەيلەيىن مەن ئەندەلىبى زار گۈلزارىمغا ئەرز،
غەم بىلەن بولدى قەدىم خەم، سەرۋى رەفتارىمغا ئەرز.
تەلخ كام ئەيلەدىم خەلايىق گۈفتۇ گۈيىدىن بۇ كۈن،
قاسىدا، سەن ئەيلەگىل نۇتقى شەكەربارىمغا ئەرز.
دۇست دامانىغا يەتمەس ئىلكىم، ئەي پەيكى سەبا،
تا ئاڭا پامالدۇر دەۋلەتلى ئەغيارىمغا ئەرز.
ھۇشى ئىسلامىي كۆتەردى قۇمرىدىن گۈلزارىدا،
بەندلىغ تەۋق ئېرۇر ئۇل كۇفرى زۇننارىمغا ئەرز.
جان تاپار لەئلىن مەسىھىدىن ئۇلۇس، ژەھ، مەن بۇ كۈن،
لېكىن ئۇل ئەنفاسىدىنكىم چەشمى خۇنخارىمغا ئەرز.
ئەل تاپارلار چارە ئەرز ئەتمەككە سۇلتان دەۋرىدە،
نە مۇناسىپدۇر مېنىڭ بۇ كۆڭلى ناچارىمغا ئەرز.

*　　*

ئايا دىلبەرى لەئل نابىم مېنىڭ،
تۆكۈلدى قەدەھدىن شەرابىم مېنىڭ.
تەنىم ئىچرە ياقدىڭ جۇدالىق ئوتى،
كى ئۆرتەندى باغرى كەبابىم مېنىڭ.
قالان ئىنتىزارىڭدا چۇن بىشۇمار،
ئاقاردى بۇ چەشمى پۇر ئابىم مېنىڭ.
فۇزۇندۇركى كۇندىن كۇنە مىھنەتىم،
ناغۇ مۇنچە كۆپدۇر ئەزابىم مېنىڭ.
كى سەندىنمۇ يا تالىئىمدىنمۇدۇر،
كى مەندىنمۇ بەرگىل جەۋابىم مېنىڭ.
مۇيەسسەر ئېمىش ئاندا مەھبۇب يۇزى،
كى تاكەي تولا ئىزتىرابىم مېنىڭ.
تەۋھەھۇم قىلىڭ غەرق ئولاردىن، ئۇلۇس،
بۇ كۈن جارىي باغرى خۇنابىم مېنىڭ.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا)

بوغدا ئابدۇللا

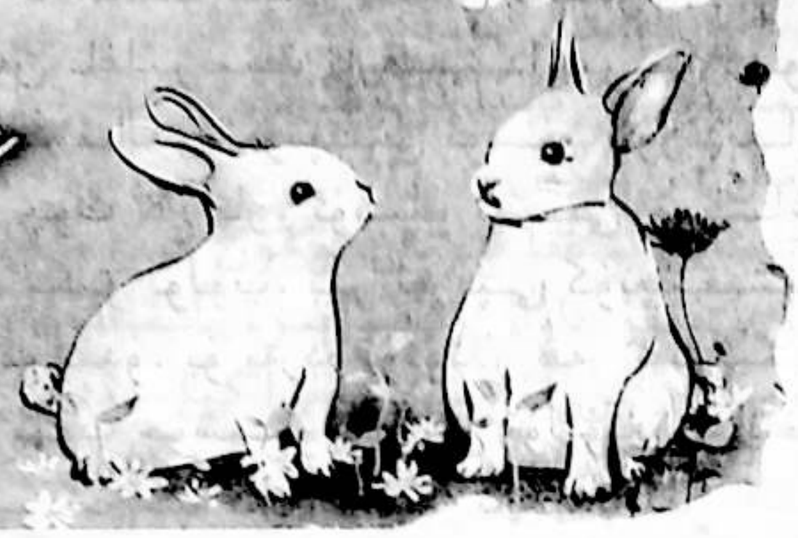

ئالتۇن توشقان

چەرچەن رايونىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئېتىكنىڭ ۋە قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان تەۋەررۇك زېمىن.

تارىختا ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا ئۇرۇق - جەمەتنىڭ نەقەدەر چوڭ رول ئويناپ كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان بولسا كېرەك.

ھەرقانداق يەرلىك ئالاھىدىلىك ئالدى بىلەن ئۇرۇق - جەمەت، تاغ - دەريا، يەر ناملىرى، تارىخىي ۋەسىقە، يېزىقلار ھەمدە ھەرخىل ئۆرپ - ئادەت مۇراسىملىرى، ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىقلارنى ئۆز زىنگە ئاساس قىلىدۇ.

بولۇپمۇ چەرچەندە جەمەت سۇرۇشتۇرۇش ئادىتى ھېلىھەم بۇرۇنقىدەك داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇ يەردىكى ئاساسلىق جەمەتلەردىن قۇرۇل جەمەتى، كالا جەمەتى، شاپتۇل جەمەتى، تاماق جەمەتى، تايغان جەمەتى، گۆش جەمەتى، دوك جەمەتى، جۇۋا جەمەتى، مۇمارەك جەمەتى، تەلپەك جەمەتى، قامغاق جەمەتى، سۇۋاغ جەمەتى، ئاقباش جەمەتى، سىدام جەمەتى، جەرەن جەمەتى، چاتاق جەمەتى، تاغ جەمەتى، قۇمۇل جەمەتى، تورپاق جەمەتى، مۇناقا جەمەتى، مۇزەك جەمەتى قاتالىق جەمەتلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن. چەرچەندىكى يەر ناملىرى، چوققىلار، چېقىنلارغا كەلسەك، بۇلار تۆۋەندىكىچە: مۇناربۇلاق، توققۇزداۋان، كۆكئاتى، سېكىلەكتاش، باشمالغۇن، تۇرا، جان پانانىڭ قېقى، ئايشەم تۇغقان دۆڭ، قاراچوققا، داۋغانلىق، غىششىلىق، قوزۇقتاقتى، ئىنەكئاققان، جازا، سۇ ئۇچى، غىششىبۇلاق، يۇسۇپئالىق، ئاقساغىز، قىزىلئۆڭكۇر، شوركۆل، پاتقاقلىق، ئۇزۇنقول، كەڭقول، مىڭبۇلاق، چامبۇلتاش، ئۆڭگۈلۈك، ئەگۈنە، ئۇلۇغسۇ، ئوسماقول، پىيازلىق، داڭلىق، ئۇچئىلى، تۆتئىلى، موللاچاپ، شەلپەرىچاپ، جىلدىرخانچاپ، چوڭساي، كۆلساي، چىۋاقتىكەن، قىزىلسۇ، قۇمبويان، جولئاتى، بۇلاقبېشى، مىدا، كۆكمەكلىك، چۆنەكلىك، كاپا، مايسلىق، مىتىنىڭ داۋىنى، كۆكمەرەن، قارامىرەن، خەششەكلىك، ماندالىقچاپ، ساپا، بوستان، سېغىزئۆڭگۇ، دەرەخلىمە، نوچىلىق، توغراكۆلەڭ، توغراقالدى، ئاققوۋورغا، ئاتىيايلىقى، تۇنۇك، گەندۇم، مەقۇس، شىرماڭلاي، گۈلغېرىب، توقاي، خىزىردۆڭ، مۆلچەر، ئۆچكە ئۆلدى قاش، خورازماشا ۋە باشقىلار.

بۇ زېمىندا ئالەم ۋە يارىتىلىش ھەققىدىكى تەلىمۇ نەپىس ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر ئادەمنى ئۆزىگە تېخىمۇ مەپتۇن قىلىدۇ، ئېتنوگرافىيە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ قايتا ھاسىل بولمايدىغان ۋە ساقلاپ قالمىسا تېخىمۇ بولمايدىغان بىر بايلىق، بۇ يەنە كېلىپ ئىنسانىيەتنىڭ گۆزەل دۇنياسىدىكى ئوي - پىكىر، تەسەۋۋۇرلىرىنى ئىزدەش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ھەمدە بىر - بىرى بىلەن سېلىشتۇرۇشتا ناھايىتى قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ سانىلىدۇ.

بۇ يەردىكىلەر مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: «ئالەم

بىر قەتىرە سۇدىن بىنا بولغانىكەن. زېمىن يارىتىلىشتىن كېيىن، تەۋرەپ كېتىپ توختىماي غاندىن كېيىن، تەكرى تاغلارنى يارىتقانىكەن، لېكىن تاغلار يەنە لەپكۈشۈپ كېتىپ بولمىغاندا، ئۇ ئىككى ياندا ئالتۇن دەريالىرىنى ئاقتۇرغانىمىش، شۇنىڭ بىلەن تەۋرەش ۋە چايقىلىش پەسلىگەنمىش، شۇنىڭدىن كېيىن تاغلارنىڭ «بىز شۇنداق غېرىب يېتىپ كېتەمدىمىز؟» دېگەن نالە ـ پەريادى توختىغانىمىش. خىزىر ئەلەيھىسسالام چەرچەن تاغلىرىغا ئالتۇن بىلەن گۈل ـ گىياھلارنى چېچىۋەتكەنمىش. مۇبادا يەتتە قات تاغنىڭ ئالتۇنلىرى ئېچىلىپ كەتسە، يەر تەۋرەيدىكەن».

ئۇلاردا يەنە يارىتىلىش توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەت بار: «تەكرى ئادەمنى يارىتىش ئۈچۈن شەيتانغا، مالائىكىلەرگە مەسلىھەت سالغاندا، ئۇلار «ئادەم دېگەن گۇناھكار بولىدۇ، گۇناھ ئۆتكۈزۈشىدۇ، ئۇرۇشىدۇ، پاراكەت قىلىشىدۇ، بولدى، ئادەمنى يارات-مىغىن» دېگەنىمىش، شۇنىڭدىن كېيىن مالائىكىلەر يەر ـ زېمىنغا چۈشىدىكەن، يەر ـ زېمىندىكى ئوت ـ چۆپ، دەل ـ دەرەخلەر «ئادەمنى بىزدىن يارىتىدۇ، دەپ ئۈمىد كۈتۈپ تۇرىدىكەن، قومۇشمۇ كۆڭلىدە «مەندىن يارىتىدۇ» دەپ ھەممە دەرەختىن ئېگىز پۈپۈك چىقىرىپ تۇرىدىكەن، تەكرى شۇ ۋاقىتتا ئادەمنى قومۇشتىن ياراتماي تۇپراقتىن ياراتقانىكەن. قومۇش يەر ـ زېمىندىكى ئۆسۈملۈكلەر ئارىسىدا تەكەببۇرلۇق قىلغاچقا، ئاخىر بوريا بولۇپ كەتكەنمىش». چەرچەنلىكلەر يەنە مۇنداق قارايدۇ، بىر ئادەمدە ئىككى جان بولار ئىمىش، ئادەم ئۇخلىغاندا ھەرگىز ئۇيغاتماسلىق كېرەك ئىمىش، مۇبادا ئويغىنىپ قالسا بىر جان كىرىپ كەلگۈچە، يەنە بىر جان چىقىپ كېتەر ئىمىش. كىمنىڭ يېنىدا قۇشلارنىڭ قانات ـ پەيلىرى بولسا قورقماسمىش. ئۇلاردا يەنە چەرچەنلىكلەر بىر زامانلاردا بۇلۇت ئۈستىگە چىقىپ كۆك تەكرىگە ئىبادەت قىلغان دېگەن رىۋايەتمۇ بار.

چەرچەن بىر قەدىمىي تىلسىمات، بۇ يەردىكى غەلىتە تەبىئەت ھادىسىلىرىنى كۆرمىگەنلەر بىلمەيدۇ، بىلگەنلەر شۇنداق چىرايلىق بايان قىلىپ بېرىدۇكى، ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەي قالىدۇ.

چەرچەن تاغلىرىنىڭ ئارقىسىدا بىر ساي بولۇپ، ساينىڭ ئالدى تەرىپىنى توسۇپ تۇرىدىغان ئېگىز بىر چوڭ تاغ بار، ئۇنىڭ ئىسمى چوڭتاغ، ئۇ تولىمۇ ئېگىز بولۇپ، بىر تەرىپى كۈنچىقىشقا سوزۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ يەردە بۇلۇتلار ھەر ئەتىگىنى سايغا سوزۇلۇپ چۈشىدۇ، بۇ ئاق بۇلۇتلار سايغا چۈشۈپ، سۇ ئىچىپ قارا بۇلۇتقا ئايلانغاندىن كېيىن، تۆت تەرەپكە قار، مۇز، مۆلدۈر بولۇپ يېغىپ ماڭىدۇ، بۇ چاغدا ئالەمدە كۈننى كۆرگىلى بولمايدۇ. بۇلۇتلارنىڭ سۈرئىتى ناھايىتى تېز، بوز رەڭلىك بۇلۇتلاردىن مۆلدۈر پەيدا بولىدۇ، قارا رەڭلىك بۇلۇتلاردىن ئاق قار ياغىدۇ. ئادەتتىكى چاغلاردا بۇلۇتلار بىرەر سائەت ئەتراپىدا پەسكە چۈشۈپ سۇ ئىچىپ كېتىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا چوڭ ساينىڭ يۈزى ئېچىلىپ بولىدۇ، بۇ بۇلۇتلار گاھىدا ئىككى كۈندە بىر تۇم ئاقىرىپ كېلىدۇ، گاھىدا كەچقۇرۇن كېلىدۇ، گاھىدا ئۇچ كۈنگىچە كەلمەيدۇ. بەزىدە چېچىلىپ كەتكەن بۇلۇتلار يەنە جەم بولۇپ، كەچلىكى تاغقا ياغقىلى كېلىدۇ. بۇ بۇلۇتلار گاھىدا ئۇچ ـ تۆت كۈن جىم يېتىۋالىدۇ، خۇددى بىر تەكىيە ياستۇقنى قىرلاپ قويغاندەك راۋرۇس تۇرىدۇ. بۇ تاغلارغا ئادەم چىقىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، بۇ يەردىكى جۇدۇندا بوغۇناق يوق، مارجانتاشلارنى شال دوملىتىپ سىرتقا ئېلىپ چىقىدۇ.

بۇ تاغلاردا بۇلۇت ياتمىغان چاغلاردا، كېچىسى ئاسماندىن يۇلتۇز ئوتلىرى سوزۇلۇپ چۈشىدۇ. بۇ ئوتلار چوڭ ـ كىچىك نەچچە خىل شەكىلدە بولىدۇ، ئاۋازسىز.

2002 ـ، 2003 ـ يىللاردا بۇ يەردە مۇنداق بىر ھادىسە يۈز بەرگەن. بىر كۈنى تاغنىڭ قىبلە تەرىپىدە ئاسماندىن بىر پارچە ئوت شۇنداق ئاۋازسىز چۈشكەن، بۇ چاغدا ئاسمان يېرىلغاندەك ئىككى پارچە بولغان، دەرۋازىدەك ھاك ئېچىلغان، بۇ ھادىسىنىڭ ئارقىسىدا بىر يورۇقچىلىق ـــ باشقا بىر ئالەم كۆرۈنگەن، ئۇنىڭ ئىچىدىن بىر پارچە ئوت چىقىپ بىر شەـ

كىلگە ئايلانغان. شۇ ۋاقىتتا ئالتۇن ئىزدىگۈچى بىلار قورقۇپ كېتىپ قېچىپ گەمىلەرگە مۆكۈنگەن.

بۇ تاغنىڭ چوققىسىغا تېخىچە ھېچكىم چىقالمىغان. بۇ تاغدا بۇلۇتلارنى تارقىتىدىغان جۇدۇن شامال بار ئىكەن.

ئالتۇنتاغقا بېرىش ئۈچۈن مۇنارېۇلاق، گۈگۈت-لۇق، توققۇزداۋان، ئاقساغىز، پاتقاقلىق قاتارلىق مەنزىللەردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

چەرچەندە رېۋايەت ئىچىدە رېۋايەت بار. بولۇپ-مۇ ئالتۇن توشقان رېۋايىتىنى بىلىدىغانلار كۆپ بولمىسا كېرەك، لېكىن بايلىق ئىزدىگۈچىلەر بۇ رېۋايەتنى ئېغىزدىن چۈشۈرمەيدۇ، بۇ رېۋايەت مۇنداق: چەرچەننىڭ ئىسسىق ئوتاغ پاشىشىم دېگەن يېرىدە بىر جۈپ ئالتۇن توشقان بار ئىمىش. بۇ توشقانلار ئادەتتىكى توشقانلاردىن چوڭ ئىمىش. ئۇلار مۇبادا ئادەملەرگە كۆرۈنۈش قىلسا، ئەڭ بالا-دۇر قۇلىقى بىلەن كۆرۈنەر ئىمىش. بىر چاغلاردا قوي ھەيدەپ كەلگەن ئادەملەرگىمۇ كۆرۈنگەنمىش. يەنە بەزىلەرنىڭ ئالدىغا ئۇچرىغان ئالتۇن توشقان بەزىدە قېچىپ كېتەرمىش، بەزى ئادەملەر ئۇلارنى قوغلاپ كېتەرمىش.

چەرچەندە ئالتۇننى تۇنجى بايقىغان ئادەمنىڭ ئىسمى ئۇستا چېقىر ئىكەنمىش. ئۇ كاندا ئىشلەپ تۇرسا خىزىر ئەلەيھىسسالام بىر بالا سۈرىتىدە كېلىپ «مەن سىلىگە ئىشلىشىپ بېرەي، قازغان ئالا-تۇننى تەڭ بۆلۈشەيلى» دېسە، ماقۇل دېگەنمىش. خىزىر ئىشلەپتۇ، خەششەكنى خىزىر ئېلىپ چىقىدىكەن، ھەر كۈنى ئالتۇن چىققىلى تۇرۇپتۇ، لېكىن ئۇستا چېقىر ئالتۇننى چايقاپ خىزىرغا كۆرسەتمەي، كاننىڭ بىر يېرىگە كۆمۈۋېرىپتۇ. ئاردىن تۆت - بەش كۈن ئۆتۈپتۇ، بىر كۈنى خىزىر: «ئۇستام، تۆھپەمنى بەرسىلە» دەپتۇ، ئۇستا چېقىر: «بالام، جىق ئالتۇن چىقمىدى، يەنە ئۇچ - تۆت كۈن ئىشلىشىپ بەرسىلە» دەپتۇ. خىزىر ئاندىن: «مېنىڭ ئانام بار ئىدى، كەتمەسەم بولمايدۇ، نېسىۋەمنى بەرسىلە» دېسە، ئۇستا چېقىر: «قۇرساققا ئىشلەپ-تىممىز، ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئالتۇن چىقمىدى» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خىزىر: «ئۇنداق دېمەسلە» دېسە، ئۇ ئادەم ئۇنماپتۇ، شۇ چاغدا خىزىر ئەلەيھىسسالام: «ئەي ئۇستا چېقىر، كانىڭدىن سۇ چىقۇر» دەپ كېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئالتۇن خەششەكنىڭ ئاستىدىكى سۇدا ياتىدىغان بوپتۇ. شۇڭا ئالتۇننىڭ ئانىسى خەششەك، دادىسى سۇ ئىمىش.

يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، ئالتۇن توشقانىنىڭمۇ شۇ ئالتۇندىن ئىكەنلىكىگە ھېچكىم گۇمان قىلمىسا كېرەك، رېۋايەتلەر داۋام قىلىدۇ:

يەنە ئەل ئىچىدە چەرچەندىن چىقىدىغان ئالتۇن ۋولقاندىن ئېتىلىپ چىققان، دېگەن گەپ بار.

چەرچەن جاڭگاللىرى ئۆز قەدىمىي تۈسى، گۈ-زەللىكى بىلەن كىشىگە بىر ئىلاھىي مەنزىرىنى ئەسلىتىدۇ، ھاۋاسى تولىمۇ ساپ، تەكلىماكان قۇم-لۇقىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى نامسىز كۆللەر ھەر كۈ-نى ئەتىگەندە، كەچقۇرۇن گۈگۈم چۈشۈشتىن بۇرۇن شۇنداق شېرىن، ئەنبەرگە ئوخشايدىغان بىر خىل ھىدنى تارقىتىدۇ.

بۇ يەردە مال چارۋىلاردىن تارتىپ ياۋايى ھايۋانلارغا قەدەر ھەممىسى ئەتىۋارلىق. بۇ جاڭگالدا قارا ئۆچكە، سېرىق ئۆچكە، كۆك ئۆچكە قاتارلىق قەدىمىي نەسىللەر بار. ئۇلارنىڭ گۆشى تەملىك بو-لۇپ، رەڭگى تەبىئىي قىزىل بولىدۇ.

ياشاش دائىرىسى بارغانسېرى تارىيىۋاتقان بۇ-گۈنكى كۈندىمۇ تارىم بۇغىسى ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى يەنىلا ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ بۇغىلار ھازىر ئاساسلىقى ئاقتاغ دېگەن يەردىن تارتىپ ئاخىرى بوزكۆل دېگەن يەرگىچە، ئۇستى تەرەپتە كۆتەر-سۇلاغ دېگەن يەرگە قەدەر تۇغراقلىقتا ئوتلايدۇ. ئۇلارنىڭ رەڭگى ئاقۇچ كېلىدۇ. ئادەتتە ئاخشامىلىرى كۆلدە ئوتلايدىغانلىرى قىرغاقتا چىقىپ ياتىدۇ، قىشى كۈنى قۇملۇققا چىقىپ ياتىدۇ، قۇملۇققا بەك چىقىپ كەتمەيدۇ، قۇرغاقراق يەرلەردە ياتىدۇ. ھا-زىر جەرەن ئىلگىرىكىدىن جىقلاپ قالغان. لېكىن، تارىم بۇغىسىنىڭ سانى ئازلاپ كەتكەن. 2002 - يىلىدىن بۇرۇن ئۇلار ئاساسەن كۆلدە ئوتلايتتى، (بۇغىلار بىردىن - ئىككىدىن بولۇپ ئوتلايدۇ، توپ -

توپ بولۇپ ئوتلمايدۇ، بۇغىنىڭ چوڭلۇقى بىر مې-
تىر ئاتمىش - يەتمىش سانتىمېتىر كېلىدۇ. جە-
رەن، بۇغىلار ئادەمنىڭ شەپىسىنى ئاڭلىغان هامان
قېچىپ كېتىدۇ). شۇ يىلىدىن كېيىن قومۇش شىر-
كىتى دېگەنلەر پەيدا بولۇپ مۇھىتقا تەسىر كۆرسە-
تىپ، بۇغىلارنى تەس كۈنگە قويغان. ئادەتتە باققان
بۇغىدىن 100 كىلوگىرام گۆش چىقسا، تەبىئىي بۇ-
غىدىن 150 ــ 200 كىلوگىرام گۆش چىقىدۇ.

چەرچەندە ياۋا تۆگە يوق. بۇرۇن بۇ يەردە ياۋا تۆ-
گە ياشىماپتىكەن. يىرتقۇچ هايۋانلاردىن تۈلكە، مو-
لۇن، هەتتا يولۋاسمۇ بولغان، بەزى مولۇنلارنىڭ
چوڭلۇقى ئوغلاقتەك بار، توشقان يەيدۇ، قىرغاۋۇللار
شۇنداق جىق بولسىمۇ، ئۇنى مولۇن يەپ بوپتىكەن.

ئىلگىرى بىر زامانلاردا يامانقۇم دېگەن يەردە
ئەمەت قويچى دېگەن ئادەمنىڭ ئانىسى هەر كۈنى
ئۆيىگە دەريادىن قاپاقتا سۇ توشۇيدىكەن. بىر كۈنى
ئۇ ئايال سۇغا بارسا، بىر يولۋاس دەرياغا قاراپ
ئولتۇرغانىكەن، ئۇ قورققىنىدىن قاپاقنى تاشلاپ
قېچىپتۇ. نەچچە كۈندىن كېيىن كىشىلەر كەلسە،
ئۇ ئايال يوق تۇرغان. هازىر بۇ قۇملۇقتا يولۋاس
يوق، ياۋا توڭگۈز بار.

كۆللەردە ئادەمگە خىرس قىلىدىغان باشقا
هايۋانلار يوق. بۇ يەردە بۇرۇنقى پاقا بېلىق، مۇكا
بېلىقنىڭ نەسلى قۇرۇپ كېتىشكە يۈزلەنگەن. مۇكا
بېلىقى ئۇزۇن، تۇمشۇقى ئۇچلۇق كېلىدۇ. پاقا بې-
لىقنىڭ كەينى ئىنچىكە، كاللا سىرتى يوغان بولى-
دۇ. بۇ بېلىقلارنىڭ ئېغىرلىقى ئوخشىمايدۇ، بۇرۇن
30 ــ 40 كىلوگرام كېلىدىغانلىرىمۇ بولغان،
هازىر بۇ بېلىقلارنىڭ بار - يوقلۇقىنى ياكى باش-
قىلارنىڭ تۇتۇپ كەتكەنلىكىنى هېچكىم بىلمەيدۇ.
چەرچەندىكى بېلىقلار بىلەن تارىم دەرياسىدىكى بې-
لىقلار ئوپمۇ ئوخشاش. مەسىلەن، مۇكباش بېلىق
بىلەن ئاغزى ئازراق مايماق تارىم بېلىقىنى ئالساق،
بۇ بېلىقلارنىڭ گۆشى بەكمۇ تاتلىق بولىدۇ، ئادەت-
تىكى بېلىق گۆشىگە ئوخشمايدۇ. ئىلگىرى تېتە-
ما كۆلىدە يوغانلىقى ئادەمدەك كېلىدىغان تارىم بې-
لىقلىرى ياشىغان بولۇپ، دېگىز - ئوكيانىدىكى
لەھەڭگە ئوخشايدۇ. هازىر بۇ خىل بېلىق يوقلىش
گىردابىغا بېرىپ قالغان. شۇ بېلىقلار سۇ ئۇلغايغان
ۋاقىتتا سۇنىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ ماڭغان، سۇ
ئازايغان چاغلاردا ئازگاللارغا كىرىپ ياتىدىغان بول-
غان.

تاتىراڭدىن ئۇدۇل 100 كىلومېتىر ماڭساق،
دائىرىسى 150 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر چوڭ كۆل
بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 46 مېتىردىن ئېشىپ كېتىدۇ.
بۇ كۆلدە هازىرمۇ سۇ بار، كۆلدە قومۇش ئۆسۈپ تۇ-
رىدۇ. بۇ كۆلنىڭ تېگى بەكمۇ چوڭقۇر بولغاچقا، كە-
رىپ كەتكەنلەر چىقالماي ئۆلۈپ قالىدۇ. نەچچە يىل
ئىلگىرى بۇ ئەتراپتا ياۋايى هايۋانلاردىن بۇغا، جەرەن
ۋە 80 چە تارىم بۇغىسى ئوتلاپ يۈرگەنلىكىنى كە-
شىلەر كۆرگەن. بىر يىل ئىلگىرى ئۇلارنىڭ سانى
توققۇز - ئونغا چۈشۈپ قالغان. ئىلگىرى چەرچەن
دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا يايلاق كەڭرى
ۋاقىتلاردا تارىم بۇغىسىنىڭ 100 ــ 200 دەك نەسە-
لى بار ئىدى. بۇ بۇغىلارنىڭ رەڭگى سۇر. ئۇلار يازدا
سۇ بويىدا، قىشتا توغراقلىقتا ئوتلايدۇ. بۇ كۆل بۇ-
رۇن چەرچەنگە قاراشلىق بولغان. ئۇ زاماندا بۇ يەرگە
قويچىلار قارايتتى، ئادەتتە قويچىلار بۇنداق كۆلنى
«كۆللەك» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ قۇمنىڭ ئىچىگە ئات -
ئۇلاغ بىلەن تۆت - بەش كۈندە بارغىلى بولىدۇ. سۇ-
يىنىڭ قانداق سۇ ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ،
هايۋانلار مۇشۇ سۇنى ئىچىدىكەن. بۇنىڭدىن قارا-
غاندا تاتلىق سۇ بولسا كېرەك.

بۇ يەردە بوستانتوغراق، كۆكتۇزلۇق، بوزتاز،
ئاقتاز دېگەنگە ئوخشاش جاڭگاللار بار. جاڭگاللارنىڭ
ئىسمى يەر شەكلىگە ياكى ئالاهىدىلىكىگە قاراپ
قويۇلغان. يەر تۇزۇلۇشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بەزى
يەرلەر شورلۇق، بەزى يەرلەر تۇزلۇق. يۇلغۇن تۇر-
لىرىدىن بوز يۇلغۇن، قىزىل يۇلغۇن، توغراقتىن
سۇرتوغراق، هاڭگاتوغراق، قاپاقتوغراق قاتارلىقلار
بار. سۇرتوغراقنىڭ هېچقانداق يېرىدە مۇدۇر بول-
مايدۇ، بىرەر يىلغا قالماي قوۋزىقى چۈشۈپ بول-
دۇ. هاڭگاتوغراقنىڭ قوۋزىقى بىر غېرىچ بولۇپ،
بەك قېلىن كېلىدۇ. قاپاقتوغراقنىڭ غازىكى ئوخ-

شمايدۇ، قۇمدا ياشىيالمايدۇ. قۇمدا پەقەت سۇر توغراق بىلەن ھاڭگاتوغراق ياشالايدۇ.

جاڭگاللارنىڭ ھاۋاسى مۆتىدىل، بەك ئىسسىق بولۇپمۇ كەتمەيدۇ. مالچىلار دەريادىن بۆلەك، بۆلاقتىن ئايرىم ئاقىدىغان ئېقىنلارنى «ئىلەك» دەپ ئاتايدۇ.

چەرچەن دەرياسى يۆتكىلىپ ئاقىدىغان دەريا. ھازىرقى چەرچەن دەرياسىنىڭ جەنۇبى ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىدىن، شىمال تەرەپتە ئۇچ ئېقىن بولغان، قايسى دەۋردە ئاققانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ.

ھازىر ئۇ يەردە سۇ يوق. بۇرۇنقى دەريا ئېقىنىڭ ئورنىدا تاش ـ شېغىللار قالغان، ئۇنى كۆرۈش ئۈچۈن باراي دېسە بىر كۈن ۋاقىت كېتىدۇ، ئورنى چەرچەننىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئېقىن بۇرۇن يېڭى ئۆستەڭدىكى زەيلىك تەرەپكە ئاققان. ھازىر چەرچەن دەرياسىنىڭ سۈيى ئالتۇنتاغدىن كېلىدۇ، بۇ قار ـ مۇز سۈلىرى ۋە بىرقانچە كىچىك بۇلاقلار ـ دىن ھاسىل بولغان. دەريانىڭ بېشى شەرقتىن چاقىلىققا يېقىنراق، ۋاششەرنىڭ ئۈدۈلىدىن باشلىنىپ غەربكە قاراپ ئېقىپ كېيىن جەينەك ياساپ يەنە شەرققە قاراپ ئاقىدۇ، يەنى شەرقتىن باشلىنىپ شەرققە قاراپ ئاقىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئاخىرى چاقىلىققا تۇتىشىپ، «كەك لايقا» دېگەن يەرگە بېرىپ تېتىمما كۆلىگە قوشۇلىدۇ، بۇ كۆلگە تارىم دەرياسىنىڭ سۇ ـ يىمۇ قوشۇلىدۇ. چەرچەن دەرياسىغا قاتتىق كەلكۈن كەلگەندە، سۇ يەنە شۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ. بۇ كۆلنىڭ سۈيى بەكمۇ ئاچچىق بولغانلىقتىن ھەتتا تېتىپ بې ـ قىشقىمۇ بولمايدۇ، تارىختىكى ئۇيغۇرچە «تېتىما» دېگەن نام دەل شۇ سەۋەبتىن قويۇلغان.

چەرچەنگە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، سەييياھ ۋە ئېكسپېدىتسىيەچىلەردىن 1883 ـــ 1885 ـ يىللىرى پىرژېۋالسكىي، 1928 ـ يىلى بېگمان، 1928 ـ يىلى يەنە سۋېن ھېدىن، 1931 ـ يىلى ستەيىن كەلگەن.

بۇ يەردىكى يەنە بىر مۇنداق رىۋايەت كىشىلەرنى جەلپ قىلىدۇ: بىر زامانلاردا چەرچەندىكى تۇرتاغقا بىر دۆە چىقىپ يېتىۋالغانمىش. ئۇ چارۋىچىلارنىڭ قوي، كالا ماللىرىنى يەپ كېتىپ، ئۇ يەردىكى ئادەملەر ھەرقانچە يىغا ـ زار قىلسىمۇ كۆچۈپ كەتمىگە ـ نىكەن. خىزىر ئەلەيھىسسالام بۇنى بىلگەندىن كې ـ يىن، بىر تۇلۇم پاشا ئېلىپ كېلىپ قويۇپ بەرگەن ـ مىش. ئۇ يەردە قوۋۇرغىسى بار، كاللىسىدا قېشى بار، پۆپۈكى بار پاشىلار ھازىرغىچە بار ئىكەن. شۇڭلاشقىمۇ شۇ جايدىكى ئەر ـ ئاياللار دالاغا چىقسا بېشىغا ياغلىق چىگىپ چىقىدۇ، يەنە بەزى بالىلار ئىشلىگەن چاغدا يۈزىگە سېغىزلاي سۈركىۋالىدۇ.

يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە ئۇلاردىكى ئۆزگە ـ چىلىك ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ. مەسىل ئۈچۈن قې ـ تىق ئۈيۈتۈش ئۈسۈلىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. كالا تۇغۇپ ئون كۈن بولغاندا، سېغىپ سۈتىنى سۈزە ـ دۇ، ئاندىن ئوتتۇراھال ئوتتا پىشۇرۇپ، ئون بەش مىنۇت ئەتراپىدا سورۇيدۇ، ئۇنى كورىغا قۇيۇپ قول كۆيمەس ھالەتكە يەتكەندىن كېيىن، كۆنەلگۈ سې ـ لىپ يۆگەپ قويىدۇ، قېتىق ئۈچ ـ تۆت سائەتتىن كېيىن ئۇيۇپ بولىدۇ.

بۇ يەردىكىلەر كاكچا نانغا ئامراق، ئاياللار ئۇ ـ نىڭغا يەرلىك ئېچىتقۇ ئىشلىتىدۇ، ئەتىگىنى سە ـ يادان، كۈنجۈت سېلىپ خېمىر ئېتىدۇ. مەلۇم ۋاقىت تۇرغۇزغاندىن كېيىن خېمىر ئۆرلەيدۇ، ئاندىن شاخ ـ شۇمبا، يۇلغۇن بىلەن تونۇرغا ئوت يېقىپ، ئوت تا ـ ۋىغا يەتكەندە، بىر باشتىن نانىنى راسلاپ يېقىشقا باشلايدۇ. بۇ خىل نانىنى بىر ئاي ساقلاپ يېگىلى بو ـ لىدۇ، تەمى ئاسان ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ.

بۇرۇن چەرچەننىڭ تاتىراق يېزىسىدا سۇلتان ئاكا دەيدىغان بىر ئادەم ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ ئۆزى ئېتىدىغان مەخسۇس كۆمىچى بولۇپ، تارىختا «سۇلتان كۆمىچى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى بۇغداي ئۇنى، قوناق ئۇنى بو ـ لۇپ، بۇلارنى خېمىر ئەتكەندىن كېيىن، قوينىڭ دۇمبە يېغى بىلەن پىيازنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلە ـ ۋېلىپ، چوڭايتىلغان خېمىرنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ ئوت چوغىنى چۇشۇرۇپ ئاستىغا كۆمىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، خېمىر پېتىر بولغاچقا، يې ـ گەندىن كېيىن قورساق ئاچۇرمايدۇ، ئادەمنى تېز ئوسساتمايدۇ. بۇ نانىنى ئاساسلىقى ئوۋغا چىققاندا

ئوزۇقلۇق قىلاتتى، شۇ جەريانىدا ئالتۇن توشقانىنى داۋاملىق ئىزدەيتتى.

چەرچەنلىكلەر جاڭگالنى، سۈزۈك ھاۋاسىنى، مال چارۋا، ياۋايى ھايۋانلىرىنى شۇقەدەر ياخشى كۆرىدۇ. بۇرۇنلاردا جاڭگالغا بەزىدە ئات بىلەن، بەزىدە پىيادە باراتتى. ئۇلار يەتتە ـ سەككىز ئىتنى ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلاتتى. بۇ يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن قوغدىنىش ئۈچۈن بولاتتى. جاڭگال ھاياتى گەرچە كۆپ جاپالىق بولسىمۇ، ئۇلار بۇنىڭغا كۆنۈپ كەتكەن، ئۆۋچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇپ، جەرەن ئوۋلىغاندا قىساق قويياتتى، يەرنى كولاپ گۆشلەرنى تاغارغا سېلىپ كۆمۈۋېتەتتى.

ئادەتتە ئادەملەر بۇرۇن تىلەپ، ھەر يىلى رامىزانىنىڭ بەشى، 15ى ۋە 27 ـ كۈنلىرى، شۇنىڭدەك نوروز ۋە ھېيت ـ ئايەملەردە بىر يەرگە جەم بولۇپ قازان ئېسىپ، مال سويۇپ تەڭ تالاش قىلىپ يەپ، ئاندىن كېچىسى قاينام كېتىشەتتى، ئۇسسۇل ئوينايتتى.

ئۇلاردا مۇنداق بىر يەرلىك تۈگۈن يېشىش ئۇسۇلى بار: مۇبادا ساقايمىغان كېسەل، كۆڭۈلدە يېشىلمىگەن تۈگۈن بولۇپ، داۋا ياكى بىرەر ئادەمگە مەسلىھەت سېلىپ ھېچ ئىلاج تاپالمىسا ياكى بەزىدە كۆڭلى ناھايىتى يېرىم بولسا، دەرەخسىز قۇم ـ باياۋانلارغا قاراپ ياكى دەريا بويلىرىغا بېرىپ سۇغا قاراپ تۇرسا ياكى دەريادىن بىر ئۆتۈپ كەلسە كېسەل ـ تۈگۈنلەر يېشىلەرمىش، يەتتە قېتىم ئۆتسە يەتتە تۆگۈن يېشىلەرمىش. ئۇلار بۇ ئۇسۇلنى ھەرەمگە بارغان بىلەن باراۋەر دەپ قارايدۇ. يەنە دەريا بويلىرىدا ئادەم بولمىغاچقا، كىمنىڭ تۇۋلىغۇسى كەلسە تۇۋلايدۇ، نېمە دېگۈسى كەلسە شۇنى دەيدۇ. جاڭگاللاردا كىشىنى غېرىبلىق باسىدۇ، تاغلارغا چىقسا خۇدانىڭ جامالىنى كۆرگەندىن كېيىن ئادەمنىڭ يۈرىكى يوغىنايدۇ، تاشقا دەسسەپ ماڭسا يۈرەك قېتىدۇ. ئۇلار، مۇقام جەزىلەردىن باشلىنىپ تاغلارغا چىققانسېرى ئەۋجىگە چىقىدۇ، دەپ قارايدۇ. مۇقام ـ مەشرەپ كېچىلىكىدە مۇقامچىلار، سازەندىلەر ھازىر بولىدۇ، مۇقام ئېيتىلىدۇ، داش قازان تاملىرى تارتىلىدۇ، ئاندىن كىشىلەر گۈلخان يېقىپ ساماغا چۈشىدۇ.

ئۇلار يەنە قەدىم ئەييامىلاردا بىزدە «قاغىل» دېگەن بىر چالغۇ ئەسۋاب بولغان، دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

چەرچەندە ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى قارا مەستۇرانە خېنىم، ئىسسىق ئوتاغ پاشىشىم، ئۇلاق پاشىشىم، قومۇش كۆز پاشىشىم، قالۇنچى دەيدىغان كاتتا مازارلار بولغان. بۇرۇنقى نۇرغۇن مازارلار ھازىر تەرىلغۇ يەر بولۇپ كەتكەن. قالۇنچى مازارنىڭ ئۆپچۈرىسىدىكى قۇملۇقتا قەدىمكى زامانىنىڭ مىستىن ياسالغان بۇيۇملىرى، كەمەر پارچىلىرى، قاشتاشتىن ياسالغان تۈگمە قاتارلىقلار ئۇچرايدۇ. بۇ تۈگمىلەرنىڭ تۆشۈكى گاھىسىنىڭ ئىككى، گاھىسىنىڭ تۆت ئىكەن. يەنە ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر بارخانغا كۆمۈلۈپ قالغان بىر دانە ئالتۇن لېگەن بار ئىمىش.

تاتىراڭنىڭ ئايىغىدا قەتىرەن دېگەن بىر كونا شەھەر بولۇپ، ئۇ يەردە قەتىرەن شاھ، زەررەن شاھ دېگەن شاھلار ئۆتكەن ئىمىش. رىۋايەتتىكى كۆك گۈمبەز شۇ يەردە ئىكەن.

بىر ۋاقىتلاردا چەرچەنلىك سەندىق، بارات، ھېيتمەمەت، ئابدۇراخمان ھاللاڭ قاتارلىق كىشىلەر ياۋا جەرەن ئوۋلايمىز دەپ تەكلىماكانغا كىرىپ كېتىپ، ئىككى ـ ئۈچ كۈنلۈك يەرگە بارغاندا بىر قېتىمىي شەھەرگە كىرىپ قالغان، بەختكە قارشى شۇ پەيتتە بوران چىقىپ كېتىپ، قايتىپ كەلگەنىكەن.

تەكلىماكان ھەقىقەتەنمۇ بىر كۆز يەتكۈسىز تىلسىمات. رىۋايەتچىلەر شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، شۇ زامانلاردا چەرچەندىن بىر توخۇ ئۆگزىگە چىقسا، چۈشىدىغان يەر تاپالمايمىز قالىدىكەن، چۈنكى ئۆگزىلەر بىر ـ بىرىگە شۇقەدەر تۇتىشىپ كەتكەنكى، بىر تەرىپى يەركەنىڭ بازىرىدا ئىكەن.

چەرچەندە ئىلگىرىكى قەدىمىي شەھەر ـ قەلئە لەر خارابىسىدىن مەشھۇر سۇ بۇسكەن خارابىسى، يوغاندۆڭ خارابىسى، غازلىقتىكى كونا شەھەر خارابىسى قاتارلىق خارابىلەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ بار.

چەرچەنىڭ قىر ـ چۆرىلىرىدە، تاغلىرىدا كۆكلەيدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك بار. بۇ ئۆسۈملۈك ئەملىيەتتە كىشىلەر رىۋايەت قىلىدىغان، لې-

كىن هازىرغىچە ھېچكىم تاپالمايۋ كەلگەن مېھرىد-
گىياھنىڭ ئۆزىدۇر. بۇ مېھرىگىياھنىڭ ئىككى تال
غازىكى (يوپۇرمىقى) كېچىسى يېنىپ تۇرىدىكەن،
ئۇنىڭدىن پىل - پىل شولا چۈشۈپ تۇرىدىكەن. بۇ
گىياھنى بەزىدە ياۋا توشقان، بۆغا، كېيىك قاتار-
لىقلار تاسادىپىي يەپ قالىدىكەن، ئادەتتە مېھرىگد-
ياھنىڭ ئۇرۇقىنى شامال ئۇچۇرتۇپ يىراق جايلارغا
تاشلايدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئالتۇن توش-
قانمۇ بەزىدە شۇ ئەتراپتا ئۇچراپ قالىدىكەن.

چەرچەن تاغلىرىدا ياۋا ئۇزۇم، ياۋا ئالما، ياۋا
پىياز، ياۋا سامساق قاتارلىقلار كۆپ ئۇچرايدۇ.

قۇش نەسلىدىن ئېيتقاندا، كاككۇك ئاساسەن
خادىلىق دېگەن تاغدا ياشايدۇ. ئۇلار ھەر ئەتىگىنى
جىگدە دەرەخلىرىگە قونۇپ سايرايدۇ. كاككۇكنىڭ
بوز رەڭلىكلىرى چىشى، كۆك رەڭلىكلىرى ئەركەك
بولىدۇ. رەڭدايەتلەرگە قارىغاندا، كاككۇك قۇمۇچاق
بىلەن جۇپلىشىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئېغىزمانىغا (دۇم-
بىسىگە) ئېلىپ ئۇچۇپ ئېگىزگە چىقاندىن كېيىن
تاشلىۋېتىدىكەن. كاككۇك تازغورلاينىڭ چاڭگىسىغا
تۇخۇملايدىكەن. تازغورلاي كاككۇك بالىلىرىنى دەس-
لەپتە قۇرت بىلەن باقىدىكەن، كاككۇك بالىلىرى
چوڭ بولۇپ تاغ مېڭىلىرىنى يەيدىكەن.

چەرچەننىڭ ئاسمان - پەلەك تاغلىرىدا يەنە
سالۇا دېگەن بىر قۇش بار. ئۇنىڭ بىر قانىتى بىر
يېرىم مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. ئۇ كۆك ئاسماندا
ئۇچقاندا، سايىسى ئادەملەرگە چۈشۈپ تۇرىدۇ. بىر
قوينى كۆتۈرۈپلا ئېلىپ چىقىپ كېتەلەيدۇ. قۇرۇپ
قاغجىراپ كەتكەن سۆڭەكلەرنى تاغ چوققىسىغا بىر
تاشلاپ تۆت - بەش پارچە قىلىۋەتكەندىن كېيىن،
ئاندىن يەيدۇ.

بۇ يەردىكى ئادەملەر ئادەتتە چۆل - باياۋان
سەپەرلىرى جەريانىدا قەدىمىي قەبرىلەرنى ئۇچرىد-
تىپ قالغان ئىشمۇ بولغان. 1973 - يىلى چەرچەن-
لىك بىرنەچچە كىشى موزايدۆك دېگەن يەرگىچە بې-
رىپ باققان، ئادەتتە ئۇ يەرگە ھارۋىلىق ماڭسا قات-
تىق بىر كۈندە بارغىلى بولىدىكەن. ئۇلار قەدىمىي
مۇمىيالارنى ئۇچراتقان. بىر مۇمىيا ئايال كىشى
بولۇپ، يۈز - كۆزلىرى يۆگەكلىك پېتى تۇرۇپتۇ،
يېنىدا بىر ساپال كوزا، كوزىنىڭ يېنىدا بىر
ئوغلاقنىڭ بېشى چىقىپ قالغانىكەن. قەدىمكى ئا-
دەملەر قەبرە ئەتراپىغا چاسا قىلىپ يۇلغۇن سانجىپ
قويىاتتىكەن، ھازىرقىلار بۇ ئۇسۇلنى بىلىۋالغاندىن
كېيىن، بۇ ئارقىلىق پەرقلەندۇرىدىكەن. ھازىر بۇ
قەبرىلەرنىڭ ئەتراپى توسۇلۇپ، قومۇش مەيدانىغا
ئايلىنىپ كېتىپتۇ. يەنە بەزى مالچىلارنىڭ ئېيتى-
بېرىشىچە، تىكەنلىكنىڭ «ئارغان» دېگەن يېرىدە
تۇپراقتا قاتار - قاتار يۇلغۇن سانجىپ قويۇلغان
بولۇپ، ھەربىر يۇلغۇننىڭ ئورنى بىر جەسەت ئى-
كەن. مالچىلار بۇ قەبرىنى كولاپ كۆرگەندە بايقاپ-
تۇكى، جەسەت ئايال ئىكەن، چاچلىرى ئۇزۇن، بە-
دىنىنىڭ ئازراق يېرى سۇرۇلۇپ كەتكەنىكەن. بۇ
مازارنىڭ يېنىدا كىچىك بىر ئۆي بولۇپ، بۇ ئۆينىڭ
ئىشىكىدىكى ئويما نەقىلەر شۇ پېتى تۇرۇپتۇ. بۇ
يەردىكى ھەربىر كېسەكنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن
40 كىلوگىرامغىچە كېلىدىكەن، كېمىر شەكلىدە-
كى بۇ ئۆيلەر ئاشۇنداق كېسەكتىن ياسالغانىكەن.
ھەربىر ئۆينىڭ تۆت بۇرجىكىدە تۆشۈك بار ئىكەن.
ئۇلار شۇ چاغدا بۇنداق قەبرىدىن 30 ــ 40نى
ئۇچراتقان. يەنە شۇ ۋاقىتتا بەزىلەر پاششىم مازار-
نىڭ ئارقا تەرىپىگە ئوتۇنغا بارغاندا، كولىغان يەر-
دىن سېغىزلىق ئۇچراتقان، يەنە كولاۋەرگەندە قۇم-
نىڭ ئارىسىدىن سامان چىققان. ئۇلار بۇ خارابىە-
لىكتە بۇرۇن ئېقىن بولغان ئۆستەڭلەرنى، دەرەخ-
لەرنىڭ كۆتەكلىرىنى بايقاپتۇ.

بۇ يەرلەر ھەقىقەتەن بۇرۇن خامان ئەتكەن جاينىڭ
ئىزناسى بولۇپ، قىرلاردا ئادەملەرنىڭ يالاڭ ئاياغ ماڭغان
ئىزلىرى بار ئىكەن، بۇ ئىزلار ئىنتايىن چوڭ ئىكەن.
بۇنىڭدىن شۇ زامان ئادەملىرىنىڭ تولىمۇ بەستلىك،
قاۋۇل ئىكەنلىكىنى تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ.

بۇنىڭدىن 15 يىل بۇرۇن تۇرسۇن ساۋۇت،
ھۇسېين قاتارلىقلار بىر كۈنى بىللە ئوتۇنغا بې-
رىپتۇ. ئۇلار بىر يەرگە بارغاندا، داتلىشىپ قالغان
بىر نەرسىنى ئۇچرىتىپتۇ. بۇ نەرسە ئەسلىدە بىر
ئالتۇن تاج بولۇپ، ئۇنىڭغا بىر تايغان، يەنە گۈل

سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنىكەن. بۇ يەر بىر جائىگاللىق-
نىڭ ئوتتۇرىسى بولۇپ، يۇلغۇنمۇ، توغراقمۇ بار
ئىكەن. بىر ئادەم بىر قېتىم يەرنى كولىغاندا، بىر
نەرسە كەتمەنگە تېگىپ «تورۇك» قىلغان ئاۋاز چى-
قىپتۇ، قارىسا يۇلغۇندا ياسالغان باش چۈشۈرىدىغان
ئۇستىرا ئىكەن. ئۇ ئۇستىرىنى قولىغا ئېلىشى
بىلەن پارە ـ پارە بولۇپ ئۇۋۇلىپ كېتىپتىكەن.

بۇ يەردىكى جاپاكەشلەر ئۇزۇن زامانلاردىن بۇ-
يان ئالتۇن توشقانىنى ئىزدىگەندەك، ئالتۇن ئىز-
دەشنى توختاتمىغان. ئۇلارنىڭ بۇ جەريانداۋ تارتقان
جاپا ـ ئەلەملىرىنى بىرسى تاغلارلا، بىرسى ئۆزىلا
بىلىدۇ. ئۇلار ئالتۇن كولىغاندا، شۇ يەردە تاشنى
تىزىپ، تاشنى تاشقا يۆلەپ خەشىەك قويىدىكەن،
تامىقىدا تاتلايدىكەن، تاش باشقا تەرەپكە سۈرۈلۈپ
كېتىپ، ئالتۇن ئۇلىغا چۆكۈپ كېتىدىكەن، بۇنىڭ
ئۆزى قۇم ئالتۇن. بىر چاغدا كۈسەن چېيى دېگەن
يەرگە بىرەيلەن كېلىپ، بىر نەرسىگە ئېشىكىنى
باغلاپ قويۇپتىكەن، كېيىن قارىسا ئېشەك باغلانغان
نەرسە ئالتۇن ئىكەن. كېيىن بىزگە بۇ ۋەقەنى
سۆزلەپ بەرگەن چەرچەنلىك مەمەت ئاكىمۇ شۇ يەر-
نى كۆرگىلى باشقىلار بىلەن بىللە بارغان. شۇ
ۋاقىتتا ئۇ 14 ياشتا ئىكەندۇق. ئۇلار يېنىپ كې-
لىشتە يولدا بىر تۆگە ئۆلۈپ قاپتىكەن، تاغنىڭ
تۆپىسىدىن بىر ئېيىق كەپتۇ، دادىسى دەرھال قو-
تازنىڭ تېزەكلىرىنى تېرىپ ئەكېلىپ چالا كۆيدۈ-
رۈپ، تاشنىڭ تۆپىسىگە ئۆرغاندا، تېزەك مىلتىق ئې-
تىلغاندەك پوك ـ پوك قىلىپ ئېتىلىپتۇ، ئۇ ئېيىق
قورقۇپ قېچىپ كېتىپتۇ.

1976 ـ يىلى تاتىراڭ يېزىسىدىن بىر ئادەم
يوقاپ كېتىپ، تۆت ـ بەش كۈن ئىز ـ دېرىكى
بولماپتۇ. بىرنەچچە كىشى ئۇنى ئىزدەپ دەپسەڭ
دېگەن يەرگە بېرىپتۇ. بىر كىشى بىر ئېيىقنىڭ
قىسماق ساپتىكەن، ئېيىق ئاشۇ يەرگە چۈشۈپ
قاپتۇ. ئېيىقنىڭ چوڭلۇقى موزايچىلىك بولۇپ،
ئالدى قولى قىسماققا كىرىپ قاپتۇ، ئۇلار ئاجراد-
قاندا قېچىپ كېتىپتۇ، رەڭگى قوڭۇر ئىكەن.

مالچىلارنىڭ سەزگۈرەشتىلىرىدىن قارىغاندا،
مال بېقىش داۋامىدا ھەربىرىنىڭ بېشىغا نۇرغۇن
ئىشلار كەلگەن. نەچچە قېتىم قورققان، بەزىلىرى
12 ـ 13 ياشلىرىدا قوي باققىلى بېرىپ، قارا بوران
چىقىپ كېتىپ، بوراندا ئايلىنىپ كېتىپ، جائە-
گالدا يېتىپ قالغان. ئەتىسى ئالەم سۈزۈلگەندە
ئوڭۇشلىپ ئۆيىگە بارغان. قارا بوران چىقىپ كەتە-
كەندە ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولمايدۇ، يۇلغۇنلارغا
ئۇسۇپ، ئامالسىز شۇ يەردە يېتىپ قالىدىغان گەپ.
مالچىلار ياۋايى ھايۋانلاردىن قورقىدۇ، چۈنكى ياۋا
توڭگۇز بولسا تۈيۇقسىز كېلىپ ئادەمگە ئېتىلىدۇ.

يەنە بىر ۋەقە شۇكى، ئون نەچچە يىل ئىلگىرى
تاتىراڭدا بىر خارەت بالىغا بىر ساندۇق ئۇچرىغانە-
كەن، ساندۇقنىڭ ئۈستىگە بىر يىلان يېتىۋالغاچقا،
بالا ئۇنىڭغا يېقىن بارالمىغان.

ئالدىنقى يىلى بىرقانچە بالا بايلىق ئىزدەپ
چەرچەندىن ئىككى يۈز كىلومېتىرچە كېلىدىغان
جائىگالسايدىن بەش كۈنلۈك يىراقلىقتىكى ئادەمنى
تۈتەك ئېلىپ كېتىدىغان تاغلارنى كېزىپ چىققان.
بۇ جەريانداۋ ئۇلارغا قەدىمىي بىر خىل يېزىق ئويۇل-
غان ئاق تاشلار ئۇچرىغان، بۇ يېزىقلار ھازىرغىچە
ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس.

ئىزدىگۈچىلەرنىڭ قەدىمى ھازىرغىچىلىك
توختاپ قالغىنى يوق. ئۇلار چۆل ـ جەزىرىلەردىن
تارتىپ، ئاسمان ـ پەلەككە يەتكەن تاغلارغا قەدەر
جان تىكىپ تەۋەككۈل قىلماقتا. ئۇلار غايىب بايـ-
لىقلارنى، ئالتۇن توشقانىنى ئىزدەشمەكتە. ئېيـ-
تىشلارغا قارىغاندا، ئالتۇن توشقان ئادەملەرگە تې-
خى تۇتۇق بەرگىنى يوق، ئۇنى قوغلىغاندىن كېيىن
چۆل ـ باياۋاندىكى بىر قۇمغا كۆمۈلۈپ قالغان
شەھەرگە كىرىپ قالىدىكەنمىش، ئۇنىڭ ئىچى پۈ-
تۈنلەي خەزىنە ئىكەن ئىمىش.

(ئاپتورى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

ئابلىز مۇھەممەت سايرامي

قەدىمكى ئۇيغۇر ئاياللىرىدا كۆزەللىك قارىشى ۋە زىبۇ-زىننەت، پەرداز مەدەنىيىتى①

7. قەدىمكى ئانىلىرىمىزدا قېشىغا ئوسما قويۇش ئادىتى

ئوسما ــ كىرىست گۈللۈك ئۆسۈملۈكلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان، ئىككى ئىلىك سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك بولۇپ، دىيارىمىزدا قەدىمدىن ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەن ھەم ئانىلىرىمىز ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ قاشلىرىنى گۈزەللەشتۈرۈپ كەلگەن.

ئەزەلدىن گۈزەللىكنى سۆيىدىغان، گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان، گۈزەل ياسىنىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن ئانىلىرىمىز ئۆز ئەتراپىدا ئۆسىدىغان تەبىئىي ئۆسۈملۈكلەردىن پايدىلىنىپ ھۆسن گۈزەللەشتۈرۈش، ھەر خىل پەرداز بۇيۇملىرىنى ياساپ ئىشلىتىش بىلەن بىللە، ئوسما قويۇشقىمۇ ناھايىتى ئامراق. مەسىلەن، ھازىرمۇ ئانىلىرىمىز ۋە قىز - چوكانلىرىمىز يازدا ھويلا ۋە باغلىرىدىن مەخسۇس ئازراق يەر ئاجرىتىپ ئوسما تېرىيدۇ. ئوسما قۇلاق بولغاندا يىغىۋېلىپ سىقىپ سۇيىنى قاشلىرىغا قويۇشۇۋالىدۇ. ئوسما قويۇلغان قاش ئەسلىدىكى قاشتىن قارا، ئۇزۇن، چىرايلىق بولۇپ، ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ. ئازراق ئوسمىنى سىقىپ، سۇيىنى ئۆچكە يىغىغا ئارىلاشتۇرۇپ قىشىنىڭ تەييارلىقىنىمۇ قىلىۋالىدۇ. بۇ تاش ئوسما دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنى تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئىشلەتكىلى بولىدۇ. قەدىمكى ئانىلىرىمىزنىڭ قارىشىچە، ئوسما قاشنىڭ ئۇزۇقى ۋە ئۇسسۇزلۇقى، ئوسما قويىۋەرسە قاش قارىيىپ قويۇقلىشىدۇ. قەدىمكى ئانىلىرىمىزنىڭ تەبىئىي پەرداز بۇيۇمى بولغان ئوسمىنى قاچانلاردىن باشلاپ پەرداز بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق، لېكىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ۋە چۆچەك - رىۋايەتلەردىكى ئوسما قويغان خوتۇن - قىزلار ھەققىدىكى تەسۋىرلەردىن قەدىمكى ئانىلىرىمىزنىڭ ئوسما قۇيغانلىقى ۋە ئۇنى پەرداز بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىشلەتكەنلىكى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىش ئانچە تەس ئەمەس.

قىزىل، قۇمتۇرا مىڭئۆي تام رەسىملىرىدىكى مۇزىكا، ئۇسسۇلچىلارنىڭ، بەزىلىرى قېلىن قاشلىق ئەتكەن بولسا، بەزىلىرى ناھايىتى ئىنچىكە قاشلىق ئېتىشكەن قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن. يەنە دىيارىمىزدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان ياغاچ ھەيكەل - قورچاقلار ئارىسىدىمۇ قاشلىق ئېتىمپ، يۈزىگە پەرداز قىلىۋالغان قىياپەتتىكى ئوبرازلارمۇ بار. تاڭ دەۋرىدىكى داڭلىق شائىر جاڭ خۇنىڭ كۆچا ۋەكىللىكىدىكى غەربىي يۈرت ئۇيغۇر سەنئەتچىلىرىنى تەسۋىرلەپ يازغان «سۇنغان تاللار» ناملىق شېئىرىدىكى «ياپيېشىل قاشلىرىدىن چەكسىز باھار تۇغۇلغان» دېگەن مىسراغا قارىغاندا، ئۇيغۇر ئاياللىرىدا تاڭ دەۋرىدە (618 ــ 907) ئوسما قويۇش ئادىتى بولغانلىقى مەلۇم.

يۇقىرىدىكى تارىخي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمدىنلا تەبىئىتى گۈزەللىككە مايىل، نازاكەتلىك،

① بېشى ئۆتكەن سانىدا.

ساھىبجامال ئانىلىرىمىز ئوسمىغا ئوخشاش تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرىنى ئىشلەش ۋە ئۇنى تۇرمۇشتا ئىشلىتىشتە خېلى بۇرۇنلا ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيە ياراتقان. ئۇلار بىر خىل ئۆسۈملۈكتىنلا ئەمەس، بىرنەچچە خىل ئۆسۈملۈكلەرنىڭ چېچىكىنى، بەزى مېۋىلەرنىڭ مېغىزى ۋە باشقىلارنى ھەر خىل مايلار-غا ئارىلاشتۇرۇپ، پەرداز بۇيۇمى ياسىغانلىقى «تۇركىي تىللار دىۋانى» ۋە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېنىق قەيت قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قەدەر گەۋدىلىك ئېتنىك تۇس ئالغان ھەم كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشقىنى ئوسما بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر قىز - چوكانلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى تەبىئىي پەرداز بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كەلگەن ۋە ئۇلار ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئۇ 4 - ئاي مەزگىلدە تېرىلىدۇ. 15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا ئۆسىدۇ، سېرىق چېچەكلەيدۇ، ئۇرۇقى ئۇزۇنچاق بولۇپ سۆسۈن رەڭدە بولىدۇ. ئوسما بەش سانتىمېتىر ئۆسكەندىن باشلاپ ئۇزۇپ ئېلىنىپ، كىچىك چىنىلەرگە سىقىپ سۈيىنى چىقىرىپ، نۆكچە پىلتە ياساپ، ئوسما سۈيىگە چىلاپ قاشقا بىرنەچچە قېتىم يېقىلىدۇ. بىرئاز شامالدىغاندىن كېيىن سۈدا يېنىك سىلاپ يۇيۇلىدۇ. قاشتا چۆكمە بولغان قىسمى ئۇزاققىچە كەتمەيدۇ. قەدىمكى ئانىلىرىمىز ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئوسمىنى ئىشلىتىش داۋامىدا نۇرغۇن تەجرىبە-لەرنى يەكۈنلەش ئارقىلىق، ئوسمىنى ئۆچكە مېيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، قومۇشقا قاچىلاپ قۇرۇتۇپ، قاتتىق ئوسما ياكى قەلەم ئوسما ياساپ چىققان[30]. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە ئوسمىنىڭ تەبىئىتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى مۇنداق قەيت قىلىنغان: ئوسما ئىككىنچى دەرىجىدە قۇرۇق ئىسسىق، خۇسۇسىيىتى بەدەننى پارقىرىتىدۇ ۋە ئارتۇق خىلىتلارنى تارقىتىدۇ. ئوسمىنىڭ خۇزابىنى سۇ ۋە تۇز بىلەن باشقا چاپسا چاچنى قارايتىدۇ، يەل ۋە بەلغەم خاراكتېرلىك باش ئاغرىقىنى پەسەيتىدۇ، ئۇنى بوي سېلىپ تۇتۇنىنى پۇرىسا ياكى ئېزىپ چاپسا زۇكامغا مەنپەئەت قىلىدۇ، چاچلارنى چىڭىتىدۇ، يۇپۇرمىقىنىڭ سىقىلغان سۇيىنى ياكى قاينىتىلغان سۇيىنى مۇۋاپىق ھالدا ئىچسە قەي قىلدۇرىدۇ، ئوسمىنىڭ خۇزابى چاچنى قارايتىشتا باشقا خۇزابلارغا نىسبەتەن ياخشى، ئۇرۇقىنى يۇمشاق ئېزىپ كۆزگە تارتسا كۆزگە سۈيۇقلۇق چۈشۈنى توسىدۇ ۋە چۈشكەن سۈيۇقلۇقلارنى تارقىتىدۇ. بۇندىن باشقا يەنە جىگەردىكى ھارارەتنى تارقىتىش، قاننى سوۋۇتۇش، زەھەرنى قايتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. بالىلارنىڭ دۇلۇنۇپ كېتىشلىرى، قىزىتمىلىق كېسەللىرىدىكى ئەسۋە، قان قۇسۇشلارنى داۋالاشقا ھەم ئېغىز ئىچى ۋە تىلغا چىققان جاراھەتلەرنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ[31].

ئوسما قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرىغا خاس ئالاھىدىلىك بولۇپ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ھازىر گەرچە پەرداز بۇيۇملىرىنىڭ سۈپىتى ۋە سانىدا زور ئىلگىرىلەش بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ئاياللىرى بولۇپمۇ تارىم - تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى قەدىمىي يېزا - قىشلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر قىز - چوكانلىرى ئوسمىدىن ئىبارەت بەدەن ساغلاملىقىغا پايدىلىق تەبىئىي پەرداز بۇيۇمىنى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ئۆستۈرمەكتە ۋە ئىشلەتمەكتە.

ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئوسما ئىشلىتىشى ئاساسىدا ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن ئىشلەپچىقىرىلغان ھەر خىل ئوسما زىننەت بۇيۇملىرى دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارلاردا كەڭ خېرىدارلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىۋاتىدۇ ھەمدە دۇنيادىكى ھەر مىللەت قىز - چوكانلىرىغىمۇ ئۆزلىشىۋاتىدۇ. شۇڭا، بۇنى تارىختىن بويان ئوسمىنى بايقاپ ۋە ئۇنى پەرداز بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىزچىل ئىشلىتىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ دۇنيا پەرداز مەدەنىيىتىگە قوشقان مۇھىم بىر تۆھپىسى دەپ قاراش كېرەك، ئەلۋەتتە.

8. قەدىمكى ئانىلىرىمىزدا چېچىغا جىگدە يېلىمى چېپىش ئادىتى

چاچقا جىگدە يېلىمى چېپىپ، سۈمبۈل چاچلارنى ئاسراش ۋە گۈزەللەشتۇرۇش — قەدىمكى ئۇيغۇر

قىز ـ چوكانلىرىنىڭ ئۆز گۈزەللىكىنى ساقلاش ۋە ئاشۇرۇشىدىكى مۇھىم ئۇسۇللاردىن بىرسى بولۇپ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى ناھايىتى بۇرۇنلا جىگدە يېلىمىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بايقاپ، ئۇنى ئۆز تۇرمۇش ئەمەلىيەتلىرىدە قايتا ـ قايتا سىناق قىلىپ، چاچقا داۋاملىق جىگدە يېلىمى چېچىپ بەرسە ئۇزۇلگەن چاچنىڭ رەتلىكلىكىنى ساقلاپ، چۈۋۈلۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى بايقىغان.

جىگدە يېلىمى ـــ جىگدە دەرىخىنىڭ غولى بىلەن قۇۋزىقى ئارىلىقىدىن ئېقىپ چىقىدىغان شىلىمشىق سۈيۇقلۇق بولۇپ، ئەتىياز كۈنلىرى پەيدا بولىدۇ. ئادەتتە جىگدە دەرىخىنىڭ ھەممە سورتلىرىدىن چىقىدۇ. لېكىن، قاغا جىگدىسىنىڭ يېلىمى ئەڭ ياخشى بولۇپ، سۇزۇكلۈك ۋە يېپىشقاقلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولىدۇ.

جىگدە يېلىمى ئېلىشتا، ئادەتتە ئەتىياز كۈنلىرى جىگدە غولىنىڭ ئازراق قىسمىنى چاناپ قويسا، بەش ـ ئالتە كۈندىن كېيىن ئۇ يەرگە خېلى كۆپ يېلىم جۇغلىشىدۇ. بۇنى ئېلىپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتقاندىن كېيىن، قۇرغاق جايدا ئوبدان ساقلاپ قويۇپ، ھەر قېتىم چاچ تاراشتىن ئىلگىرى ئۇنى كىچىك قاچىغا چىلاپ قويۇپ، مۇۋاپىق سۇيۇلدۇرغاندىن كېيىن چاچقا چېچىلىدۇ. يامغۇردا قالغان جىگدە يېلىمىنى ئىشلەتكەندە بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ يېپىشقاقلىق تەركىبى يامغۇر سۈيىدە ئېقىپ كېتىدۇ. قەدىمكى ئانىلىرىمىز جىگدە يېلىمىنى پەرداز بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىشلىتىش بىلەن بىللە ئۇنىڭ چاچقا بولغان پايدىلىق رولىنىمۇ خېلى بۇرۇنلا بايقىغان. مەلۇمكى، ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ چاچلىرى ئۇزۇن ۋە قارا، قويۇق كېلىدۇ، ھەتتا خېلى ياشىنىپ قالغان ئاياللارنىڭمۇ چېچى ئاسان شالاڭلىشىپ كەتمەيدۇ. رەڭگى بىر خىل بولىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى چاچقا جىگدە يېلىمى ئىشلەتكەنلىكتۇر. ئادەتتە ئامىنو كىسلاتا مىقدارى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. ئۇ جىگدە يېلىمى بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، چاچنىڭ ئۆسۈشىنى تېزلەشتۈرىدۇ. چاچنىڭ تاللىرى بارغانسېرى تولىشىپ رەڭگى قارىيىپ، پارقىراقلىقى ئاشىدۇ. ھەر قېتىم چاچ تارىغاندا، چاچنى يۇيۇپ تارىغاندىن كېيىن يېلىم چېچىلىپ ئاندىن چاچ ئۆرۈلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا چاچ ئاسان چۈۋۈلمايدۇ. چاچ چۈشۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، چاچنى قويۇقلاشتۇرىدۇ. ھازىر گەرچە زامانىۋى چاچ سوپۇنى، چاچ مېيى، چاچ يېلىمى قاتارلىق پەرداز بۇيۇملىرى كۆپلەپ ئىشلىتىلىپ بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولسىمۇ، جىگدە يېلىمىدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي پەرداز بۇيۇمى ھېلىھەم تارىم ـ تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگە جايلاشقان بىپايان يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ تۇرمۇشىدا كەڭ تۇرده ئىشلىتىلىمەكتە. ھەتتا شەھەر ئاھالىلىرى ئىچىدىمۇ خېلى كۆپ ساندىكى ئاياللار يەنىلا جىگدە يېلىمىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدۇ[82]. چۈنكى، جىگدە يېلىمىنىڭ باشقا چاچ سوپۇنى ۋە چاچ مايلىرىغا ئوخشاش ئىشقارلىق رولى بولمىغاچقا، چاچقا ھېچقانداق زىيىنى يوق. ئۇ چاچنى ياخشىلاپ، نەملىكنى ئاشۇرۇپ، چاچنىڭ مايي تەركىبىنى نورمالاشتۇرىدۇ. شۇڭا، جىگدە يېلىمى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك تەبىئىي پەرداز بۇيۇمى بولۇپ كەلگەن.

9. قەدىمكى ئانىلىرىمىزدا ئۇپا ـ ئەڭلىك سۇرۇش ئادىتى

ئۇپا ـ ئەڭلىك ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ يۇزىگە سۈركەيدىغان پەردازى بولۇپ، يۇزنى ئاقارتىدۇ، تېرىنى ئاپتاپتىن ساقلايدۇ. ئەڭلىك (ئەڭ ـــ يۇز دېگەن سۆز بولۇپ، كەينىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بىلەن قوشۇلۇپ يۇزگە ئىشلىتىلىدىغان نەرسە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) ـــ ئاياللارنىڭ مەڭزىگە سۈركەيدىغان ئاچ قىزىل رەڭدىكى بويىقنى كۆرسىتىدۇ. ھۇنلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى قىزىل ھەم سېرىققا مايىل بىر تۈرلۈك گۈلدىن ئەڭلىك ياساپ، ئۆزلىرىنى گۈزەللەشتۈرگەنلىكى مەلۇم. ئۇلار بۇ خىل

ئەڭلىمكىنى ئالچى «قىزىلچى» ئەڭلىكى دەپ ئاتاشقان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، «ئەڭلىك»كە «خوتۇنلارنىڭ مەڭگۈلىك سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بويياق» دەپ ئىزاھ بەرگەن. يۇقىرىقى مەلۇماتلاردىن بىز قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان قىزىل، سېرىق رەڭلىك گۈللەردىن ئۇپا ـ ئەڭلىك ياساپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىكى ئۈچۈن ئىشلەتكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش داۋامىدا ئۆز بەدىنىنى تونۇپ يەتكەن ھەم ئۆز چىرايى ـ رۇخسارىدىن پەخىرلىنىشكە، ئۇنى قوغداشقا ئادەتلەنگەن. بۇ خىل «تونۇش» ئۆز نۆۋىتىدە يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا تۇرتكە بولغان. قەدىمكى دەۋردىكى كىشىلەر ئوۋچىلىق ۋە قەبىلىلەر ئۇرۇشى جەريانىدا ئۇستىبېشى لاي ياكى قانغا مىلىنىپ كېتەتتى. بۇ ھال ئۇلارغا باشقىلارنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايتتى. كېيىنچە، بەزىلەر يۈزلىرىگە ئەتەي قان سۈرتۈۋالغان ۋە بۇ ئارقىلىق ئايالىلارنىڭ قەلبىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىشماقچى بولۇشقان. چۈنكى، ئايالىلار جەڭگىۋارلىقى يوق قورقۇنچاقلارنى كۆزگە ئىلمايتتى. قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش دەۋرى رەسمىي باشلانغاندىن كېيىن، بۇ خىل ئادەت ئايالىلارغا كۆچكەن. بۇ دەۋردىكى ئايالىلار قەھرىمان، جەڭگىۋار ئەرلەرنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن يۈزلىرىگە ھەر خىل پەرداز بۇيۇملىرىنى سۈرتۈشۈپ ئۆزلىرىنى گۈزەللەشتۈرۈش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولۇشقان[⊗]. قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرسى بولغان ئۇيغۇرلار دۇنيادا خېلى بۇرۇنلا ئۆزىگە خاس گۈزەللىك ئەندىزىسى يارىتقان خەلقتۇر. ناھايىتى قەدىمىي بولغان مىس كۆرگۈ (ئەينەك) لەرنىڭ تارىم ـ تەكلىماكان ۋادىسىدىن ئارقا ـ ئارقىدىن بايقىلىشىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى ياشىغان ئاتاقلىق ئالىم، تىلشۇناس بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئانىلىرىمىزنىڭ ياسىنىش، ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈرۈش، ئۆزىنى پەرداز لاش ئادەتلىرىگە دائىر نۇرغۇن مەلۇماتلارنى بەرگەن. مەسىلەن:

ئەردىنى: بەدىنى مەرۋايىتتەك خوتۇن دېگەن مەنىدە (1 ـ توم 192 ـ بەت).

ئۇلاس: خۇمار كۆز (1 ـ توم 81 ـ بەت).

قوزاندى: بېزەندى، ياساندى، پەرداز قىلدى (2 ـ توم 220 ـ بەت).

كىرشەتەندى: ئۇپىلاندى، ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈرتتى (2 ـتوم 406 ـ بەت).

قىرتىشلەندى: چىرايلىقلاشتى، چىرايلىق بولدى (2 ـ توم 396 ـ بەت).

كۆركەتتى: كۆركەملەشتى، گۈزەللەشتى (2 ـ توم 498 ـ بەت).

يىپلادى: يىپلاندى، يىپ سالدى، خوتۇن يۈزىنى يىپلىدى (3 ـ توم 421 ـ بەت).

مەنكدەشتى: يىپ سېلىشتى، ئىككى خوتۇن يىپ سېلىشتى، يەنى يىپ بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ يۈزدىكى تۈكلەرنى ئېلىشتى (3 ـ توم 544 ـ بەت). يۇقىرىقىلاردىن ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ ناھايىتى قەدىمدىلا يۈزىنى پەردازلاش ئەنئەنىسىنى يارىتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس.

قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ ئۇپا ـ ئەڭلىك ئىشلىتىپ يۈزىنى پەردازلاش ئەنئەنىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئات ئۈستى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە بارلىققا كەلگەن ۋە ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ: «بولسىيدى يىگىتىم بەگقۇلسىمان» دەپ ناخشا ئېيتىپ، جەڭگىۋار، ۋەتەنپەرۋەر، چەبدەس يىگىتلەرگە جورا بولۇشنى ئۆز غايىسى قىلغان زامانلاردا بەك ئومۇملاشقان. قەھرىمان ئەرلەرگە ئىنتىلىش ئادەتكە ئايلانغان. ئۇ زامانلاردىكى قىزلار قەھرىمان يىگىتلەرنىڭ مەيلىنى تارتىش مەقسىتىدە ئۆز رۇخسارىنى گۈزەللەشتۈرەتتى. ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ ئوسما قويۇش، سۈرمە سۈرۈش، ئۇپا ـ ئەڭلىك ئىشلىتىشكە ئوخشاش بىر قاتار تەبىئىي، ئەنئەنىۋى گىرىم ـ پەرداز بۇيۇملىرىنىڭ شەكىللىنىشىمۇ شۇ

سەۋەبتىندۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ بىر پۈتۈن پەرداز ـ گىرىم بۇيۇملىرى ئىچىدە ئەڭ قەدىمكىسى ۋە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى ـــ ئەڭلىكتۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ تارىختا ئەڭلىك ئىشلەتكەنلىكىنى بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنقى، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى تارىخ بەتلىرىدە ئېنىق پاكىتلار بار.

خەن ۋۇدى مىلادىيەدىن 121 ـ يىل ئىلگىرى گېنېرال خۇ چۈبىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاتلىق، پىيادە بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئەۋەتىپ، خېشى كارىدورىنى تارتىۋالىدۇ. ھۇنلار بۇ مۇنبەت يەردىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ھەسرەتلىنىپ:

ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرىتاغىدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تاغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز ـ ئايالىمىز.

دېگەن قوشاقنى توقۇشقان. بۇ قوشاقتىكى كېيىنكى ئىككى مىسرا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، ئالچى تېغىدىن ئەڭلىك قىلىشقا ئىنتايىن قولايلىق بىر خىل ئۆسۈملۈك چىقىدىغان بولۇپ (قىزىل ھەم سېرىققا مايىل بىر تۈرلۈك گۈل بەرگى)، ھۇن خوتۇن ـ قىزلىرى چىرايىنى گۈزەللەشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ئەڭلىك ياساپ چىرايىغا سۈرتەتتى. ھۇنلار مانا مۇشۇ ئەڭلىكنى «ئالچا» (ھال، قىزىل) ئەڭلىكى دەپ ئاتايتتى. شۇنىڭدەك ھۇن ئىمپېراتورلىرىنىڭ رەسمىي خانىشى (بىكەسى) «ئالچى» دەپ ئاتىلاتتى. تىلشۇناسلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، رۇس تىلىدىكى «ئالى» (قىزىل) سۆزى ھۇن تىلىدىكى «ئالچى» سۆزىدىن كېلىپ چىققانىكەن[84]. ئۇنىڭدىن باشقا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىمۇ: «ئەڭلىك» خوتۇنلار مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل رەڭلىك بويياق، دېيىلگەن (1 ـ توم 156 ـ بەت). دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى تۈرمۇشىدىكى ئەنئەنىۋى پەرداز بۇيۇمى بولغان ئۇپا ـ ئەڭلىك ئۇزاق زامانلاردا داۋامىدا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قاتلىمىنىڭ مۇھىم تەركىبىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

«كىرورەن گۈزىلى»نىڭ جەسىتىنى ئون يىل تەتقىق قىلغان ئالىملار بۇ جەسەتنىڭ نەچچە مىڭ يىل قۇم ئاستىدا يېتىپمۇ ياخشى ساقلانغانلىقىنىڭ سىرىنى يېشىپ بەردى. تەتقىقاتچى تېپ دېلىن جەسەتنىڭ بەدىنىگە ئىنتايىن نېپىز سۈرتۈلگەن ئاقسىل تۈرىدىكى ماددىنى بايقىغان. ئۇ باشقا مۇمىيا جەسەتلەرنى بايقىغاندىمۇ بۇ خىل ماددىنى جەسەتلەرنىڭ يۈزىدىن بايقىغان (0.1 ـ 0.5 مىللىمېتىر قېلىنلىقتىكى ئاچ سېرىق ماددا). ئۇ تەتقىقاتلار ئارقىلىق، سۈرتۈلگەن بۇ ماددىنىڭ ئانئورگانىك ماددا ۋە كىراخمال تۈرىدىكى ماددا بولماستىن، بىر خىل ھايۋانات ئاقسىلى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بەدەننى، چىرايىنى ئاسراش، گۈزەللەشتۈرۈش رولى بارلىقىنى ئىسپاتلىدى[85]. بۇ بايقاش ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇنلا ئەڭلىككە ئوخشاش تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرىنى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئارخېئولوگلار پېچاندىكى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋالغان يادىكارلىقلار ئىچىدە «M11 نومۇرلۇق قەبرىدىن تېرىدىن تىكىلگەن بىر پەرداز خالتىسى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە تارىغاق، قاش قەلەم ۋە قارا، ئاق، قىزىل رەڭلىك سۈرمە تاشلار قاچىلانغان. قاش قەلەمنى قارا رەڭلىك سۈرمە تاشقا سۈركەش ئارقىلىق چىقىرىلغان ئۇۋاق بىلەن قاش ـ كۆزلەرگە پەرداز قىلىنسا، ئاق رەڭلىك سۈرمە تاشقا سۈركەش ئارقىلىق چىقىرىلغان ئۇۋاقلار بىلەن يۈز ئاقارتىلىدۇ. قىزىل رەڭلىك تاشقا

سۈركەش ئارقىلىق چىقىرىلغان ئۇۋاقلار بىلەن يۈزىگە ئەڭلىك قىلىنىدۇ»[86] دەپ يازغان. مۇنداق ئۇپا ـ ئەڭلىك چىقىرىلىدىغان سۈرمە تاشلار ۋە ئۇپا ـ ئەڭلىكلەر خېجىگدىكى 2500 ـ 3000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە خاس بالغۇنتاي قەبرىستانلىقىدىكى قەبرىلەردىنمۇ تېپىلغان[87].

1984 ـ يىلى ئارخېئولوگلار لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قازغاندا، بۇ جايدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـــ 3 ـ ئەسىرلەرگە خاس باشقا يادىكارلىقلار بىلەن بىللە كىمخابتىن تىكىلگەن ناھايىتى چىرايلىق بىر ئۇپا ـ ئەڭلىك خالتىسىنى تاپقان بولۇپ، خالتا ئىچىگە مىس ئەينەك، تار ـ غاق ـ سۈزگۈچ، ئۇپا ـ ئەڭلىك ۋە دورا ـ دەرمەكلەر قاچىلانغان[88]. 1988 ـ يىلى 10 ـــ 11 ـ ئايلاردا، 1990 ـ يىلى 10 ـــ 11 ـ ئايلاردا ۋە 1991 ـ يىلى 10 ـــ 11 ـ ئايلاردا جۇڭگو ـ ياپونىيە نىيە خارابىسىنى بىرلىكتە ئىلمىي تەكشۈرۈش خادىملىرى نىيە خارابىسىدا ئۇچ قېتىم تەكشۈرۈپ ۋە قېزىپ، بۇ جايدىنمۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەۋە ئۇپا ـ ئەڭلىك قاچىلانغان چىرايلىق خالتىلارنى تاپقان[89].

1995 ـ يىلى ئارخېئولوگلار لوپنۇردىكى يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەۋە بۇ قەبرىلەردىن ئۇپا ـ ئەڭلىك ۋە باشقا پەرداز بۇيۇملارنى ساقلايدىغان «خۇشبۇيلۇق خالتىسى»دىن يەتتە دانىنى تاپقان. بۇ ئۇپا ـ ئەڭلىك خالتىلىرى شۇ دەۋردىكى ئەڭ ئېسىل رەخت ھېسابلانغان رەڭدار يۈڭ توقۇلما ۋە شايىدىن ئوراپ (بىر ـ بىرىگە چېتىپ) تىكىلگەن بولۇپ، ھەر خىل رەڭدار لېنتىلار ۋە نەقىش ـ بېزەكلەر بىلەن كۆركەملەشتۈرۈلگەن[90].

يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن يەنە ياغاچتىن ياسالغان ھەر خىل شەكىلدىكى ئالتە دانە ئۇپا ـ ئەڭلىك قۇتىسى تېپىلغان بولۇپ، قۇتا ئىچىگە پەرداز قىلىشتا ئىشلىتىدىغان سەرناق ۋە پاراشوكسىمان ئۇپا ـ ئەڭلىكلەر قاچىلانغان[91].

1995 ـ يىلىدىكى قېزىشتا، يېڭىپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن دەۋرى ناھايىتى قەدىمىي بولغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۇچ دانە ئۇپا ـ ئەڭلىك خالتىسى تېپىلغان. مەسىلەن، M 22:6 نومۇرلۇق تېرىدىن تىكىلگەن ئۇپا ـ ئەڭلىك خالتىسىنىڭ ئېگىزلىكى 4.4 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇ كىچىك بىر پارچە قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن. ئۇنىڭ ئاغزى ھەم چىگىلگەن بولۇپ، ئىچىگە ھال رەڭ پاراشوكسىمان نەرسە قاچىلانغان. ئۇ بىر پەرداز قۇتىسى ئىچىدىن چىققان بولۇپ، پەرداز قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۇپا ـ ئەڭلىك خالتىسى ھېسابلىنىدۇ[92].

90 ـ يىللاردا ئارخېئولوگلار چەرچەن زاغۇنلۇقتىدىكى 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىنى قېزىپ، قەبرىلەردىن ياغاچتىن ياسالغان ئىككى دانە ئۇپا ـ ئەڭلىك قۇتىسىنى تاپقان[93]. مەسىلەن، M 12B:4: نومۇرلۇق قۇتىنىڭ يۈزىگە توققۇز قۇر قاينام شەكلى ئويۇلغان بولسا، M 24:12 نومۇرلۇق قۇتىنىڭ يۈزى قارا سىردا سىرلانغان، قوي ۋە بۇغا رەسىملىرى نەقىشلەپ ئويۇلغان بولۇپ، ئەينى زامانغا نىسبەتەن خېلى يۇقىرى ھۈنەر ـ سەنئەت ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن. بۇ ئۇپا ـ ئەڭلىك قۇتىلىرى قەدىمكى ئانىلىرىمىز ئۇ ئالەمگە بارغاندىمۇ داۋاملىق پەرداز قىلىپ ئۆزىنى گۈزەللەشتۈرۈشكە ئىشلىتىدۇ، دېگەن روھىيەت قاراشلىرى بىلەن قويۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يۇقىرىقىدەك بىر قاتار ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلاردىن مەلۇمكى، قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى ھەر خىل رەڭلىك تاشلارنى سۈركەش ئارقىلىق ئۇنىڭدىن ئۇپا ـ ئەڭلىك ياساپ، ھۆسن ـ جامالىنى گۈزەللەشتۈرۈپ كەلگەن، ھەتتا ھەر خىل ئېسىل رەختلەردىن، ياغاچلار ۋە تېرىلەردىن ئۇپا ـ ئەڭلىك قاچىلايدىغان رەڭدار خالتا ۋە قۇتىلارنى ياساپ، ئۇنىڭغا ئۇپا ـ ئەڭلىك قاچىلاپ ساقلاشقا ۋە يانلىرىدا بىللە ئېلىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن.

شۇ دەۋرلەردە غەربىي يۇرت ئاياللىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئاياللارنىڭ پەرداز قىلىش

ئۇسۇللىرىمۇ ئوخشىشىپ كەتكەن. «ۋۇ يەنچۈن ‹ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئارخېئولوگىيە، ناملىق ماقالىسىدە سا-
بىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى .M .g شارەنكىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قاشلىق ئېتىش ئادىتىنىڭ
كېلىش ئومۇملاشقانلىقى توغرىسىدىكى ‹قەدىمكى باكتېرىيە› دېگەن ماقالىسىنى تىلغا ئېلىپ، مىلادىيەدىن
ئىلگىرىكى 2000 يىللار بۇرۇن ئىنتايىن نەپىس ياسالغان بىر پەرداز قۇتىسى توغرۇلۇق مەلۇمات بې-
گەن. بۇ خىل كېلىڭ، يۇمىلاق قورساقلىق، ئېگىز بويۇنلۇق، تەكشى يۈزلۈك، يۇمىلاق ئېغىزلىق كىچىك
قۇتىنىڭ ئېغىزىغا هايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. كىچىك تاياقچە قىستۇرۇپ قويۇلغان. شارەنكى بۇنى
قاشلىق ئېتىشكە ئىشلىتىلىدىغان قارا رەڭلىك سۈرمە تاش قاچىلىنىدىغان پەرداز قۇتىسى دەپ قارايدۇ.
شۇنىڭدەك شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ هازىرقى زامان مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت كۆرگەزمە زالىدىكى تاتارلار كۆر-
گەزمە بۇيۇملىرى ئىچىدە ئالتۇندىن ياسالغان، شەكلى باكتېرىيە ئەتراپىدىن تېپىلغان يۇقىرىقى قۇتىغا
ئوخشاش ئىككى دانە قاشلىق قۇتىسى بار بولۇپ، ئوخشىمايدىغان يېرى پەقەت قۇتىنىڭ ئېغىزىغا سانجىپ
قويۇلغان كىچىك تاياقچىغا گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن»[94].

شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى 2003 ـ يىلى 3 ـــ 5 ـ ئايلاردا پىچان ناهىيە تۇيۇق يېزا شاھ
كەنتىگە يېقىن بولغان يانقىر (ياڭخى) قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 209 قەبرىنى قازدى. بۇ قەبرىلەردىن
ناهايىتى مول تارىخىي يادىكارلىقلار قېزىۋېلىنىش بىلەن بىللە، يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى-
نىڭ گىرىم ـ پەرداز قىلىشتا ئىشلىتىدىغان ئۇپا ـ ئەڭلىك قۇتىلىرىمۇ تېپىلدى.

مەسىلەن: M1: 151 ـ نومۇرلۇق ئۇپا ـ ئەڭلىك قۇتىسى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئۈنىڭ يان ـ
چۆرىلىرىگە ناهايىتى چىرايلىق گۈل ـ نەقىشلەر ئويۇلغان، ئېغىز ياپقۇچى بار، ئۈزۈنچاق چاسا شەكىل-
لىك، بىر تەرىپى ياي شەكىللىك بولۇپ ناهايىتى كۆركەم ياسالغان. يەنە بىرسىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش
شەكىلدە بولۇپ، ئۈنىڭ ئۈزۈنلۇقى 8 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 6.1 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 3.2 سانتى-
مېتىر كېلىدۇ. ئارخېئولوگلار بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىلىنىڭ ئا-
خىرلىرىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە بولغان دەۋرلەرگە توغرا كې-
لىدۇ[95]، دەپ قارىغان.

2003 ـــ 2004 ـ يىللىرى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى لوپنۇر ناهىيەسىدىكى كۆنچى دەر-
ياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇمدەريا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 33 قەبرىنى قازدى. بۇ قەبرىلەردىن قە-
دىمكى يادىكارلىقلار ناهايىتى كۆپ تېپىلدى، شۇ قاتاردا ئۇپا ـ ئەڭلىك، گىرىم ـ پەرداز بۇيۇملىرىنى
سېلىپ ساقلايدىغان ناهايىتى چىرايلىق كۆن قاپچۇقلارمۇ تېپىلدى.

مەسىلەن، كۆن قاپچۇق :(03MHX 11:14) ئايال جەسەتنىڭ ئوڭ بىلىكىنىڭ ئۈستىگە قويۇلغان.
كىچىك هايۋاننىڭ بىر پارچە تېرىسىدىن تىكىلگەن. كۆن قاپچۇقنىڭ يېرىمىنى ۋە ئاستىنى يۇڭ يىپ
بىلەن تىككەن، شەكلى خالتىسىمان بولۇپ، قۇرۇپ قورۇلۇپ قالغان، ئىككى يەردىكى تۈۋرۈكسىمان
چوقچىيىپ چىققان يېرى ئوتتۇرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۈستى قىسمىمۇ يۇڭ يىپ بىلەن تىكىلگەن بولۇپ،
ئاغزى ئاق يۇڭ يىپتا پەرلەنگەن، بويى قىزىل ۋە قوڭۇر يىپتا ئېشىلگەن شوينا بىلەن بىرنەچچە ئايلاندۇ-
رۇپ بوغۇلغان. قاپچۇقنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە تېگىدىكى ئۈچ يەردە ئاق يۇڭ يىپنى ئۆتكۈزۈپ شەكىللەندۇر-
گەن چۈچىسى بار، قاپچۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا يىپ بىلەن ياماق ياماق بار. قاپچۇقنىڭ ئىچىگە بىر ئورام
قوڭۇر رەڭلىك يۇڭ يىپ سېلىنغان[96].

كۆن قاپچۇق: (M13:13) ئايال جەسەتنىڭ قورساق قىسمىنىڭ ئوڭ يېنىغا قويۇلغان. ئىككى پارچە
تېرىدىن تىكىلگەن، سوغا شەكىللىك، تېگى يۇمىلاق. ئۈنىڭ يان تەرىپى بىلەن تېگى چۆرۈلدۈرۈپ تە-
كىلگەن، تىككەن يېرىنىڭ قىرلىرىغا يەتتە پارچە چاسا شەكىللىك بۆرتمە شەكىل كېسىپ چىقىرىلغان.

قاپچۇقنىڭ ئاغزىغا قىزىل يۇڭ يىپتا كەشتىلەنگەن زىغىر بىلەن چىگىرىلغان. قاپچۇقنىڭ تېگى قىزىل يۇڭ شۇينا بىلەن چۆرۈلدۈرۈپ تىكىلگەن. قاپچۇقنىڭ ئېگىزلىكى 28، تېگىنىڭ دىئامېتىرى 9.5 كەمتۇك[90]. ئارخېئولوگلار بۇ يادىكارلىقلارنىڭ يىل دەۋرىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1690 ــ 1420 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ، دەپ يەكۈنلىگەن.

يۇقىرىقى ماددىي پاكىتلار بىزگە تۆمۈر قوراللار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ گۈزەللىك قارىشىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرىلىقىنى ھەمدە بۇ دەۋردە قاش قەلەم، ئۇپا ـ ئەڭلىك، پەرداز خالتىسى قاتارلىق يېڭى ۋە ئىپتىدائىي پەرداز بۇيۇملىرىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك شۇ دەۋردىلا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ بولغانلىقىنى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى يۇرۇتۇپ بېرىدۇ.

ئۇلۇغ رۇس تەنقىدچىسى بىلىنىسكىي: «گۈزەل شەيئىلەرنى ياقتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمەي، يەنە ئۇنى چۈشىنىشكە ماھىر بولۇش كېرەك» دېگىنىدەك، قەدىمكى ئانىلىرىمىز ۋە قىز ـ چوكانلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك تۇيغۇسى ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ نادانلەرچە گۈزەللىك قوغلىشىدىغان تۇيغۇسىدىن نەچچە بارا ـ ۋەر ئېشىپ كەتكەن. قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى ئەڭ ئېسىل بۇيۇملارنى نەگە تاقىسا، قەيەرگە سانجىپ تاقىۋالسا گۈزەل بولىدىغانلىقىنى ئاللىقاچان بىلىپ يەتكەن. بۇ بىر يۇرۇش ياسىنىش، بېزىنىش مەدەنىيىتى خەزىنىسىدە ئۇپا ـ ئەڭلىك مەدەنىيىتى غول لىنىيە ھاسىل قىلغان. ماركس: «بىر سەنئەت بۇيۇمىنى پەقەت سەنئەتنى چۈشىنىدىغان، شۇنداقلا گۈزەللىكتىن زوقلىنالايدىغان خەلق ئىجاد قىلالايدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. ناۋادا قەدىمكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى بۇ جەھەتتە مەلۇم دەرىجىدە مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە بولمىغان بولسا، نادىر پەرداز بۇيۇملىرىنى ياسىيالمىغان بولاتتى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

�lacksquare⑧⑩ ئازادگۈل مەكسۇر: «ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تەبىئىي گىرىم بۇيۇمى ــ ئوسما»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى»، 1993 ـ يىللىق 5 ـ سان، 38 ـ، 39 ـ بەتلىرىدىن ئېلىندى.

⑧② راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تەبىئىي گىرىم بۇيۇملىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئاياللىرى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىللىق 12 ـ سان، 21 ــ 23 ـ بەتتىن ئېلىندى.

⑧③⑧④⑧⑤ يۇلتۇز روزى: «تەبىئىي گىرىم بۇيۇمى ــ ئەڭلىك»، «شىنجاڭ سەنئىتى ژۇرنىلى»، 2000 ـ يىللىق 3 ـ سان، 105 ــ 107 ـ بەتتىن ئېلىندى.

⑧⑥⑧⑦ مۇبارەك ئاۋۇت: «قەدىمكى غەربىي يۇرت ئاياللىرىنىڭ گىرىم سەنئىتى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، ئۇيغۇرچە، 2000 ـ يىللىق 3 ـ سان، 53 ــ 61 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑧⑧ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە، 1985 ـ يىللىق 1 ـ سان، 138 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑧⑨ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1998 ـ يىللىق 3 ـ، 4 ـ قوشما سان، 123 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑨⓪ يۇقىرىدىكى ژۇرنال 2003 ـ يىللىق 3 ـ سان، 39 ـ، 40 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑨① يۇقىرىدىكى ژۇرنال 4 ـ سان، 8 ـ، 9 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑨② يۇقىرىدىكى ژۇرنال 2001 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ قوشما سان، 38 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑨③ يۇقىرىدىكى ژۇرنال 2001 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ قوشما سان، 36 ـ، 37 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑨④ لى شياۋبىڭ: «جوڭگو غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكى ھەققىدە تەتقىقات» 1995 ـ يىللىق 8 ـ ئاي، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى، 193 ـ، 195 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑨⑤ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە، 2004 ـ يىللىق 4 ـ سان، 26 ـ، 36 ـ بەتلەر.

⑨⑥ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە، 2009 ـ يىللىق 3 ـ 4 ـ قوشما سان، 18 ـ بەت.

⑨⑦ يۇقىرىقى ژۇرنال، 29 ـ بەت.

(ئاپتورى جوڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىدا)

تۇرغۇن ئىبراھىم

«ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ دىۋانى» دىكى قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلار غا ئائىت «ئۇچۇرلار

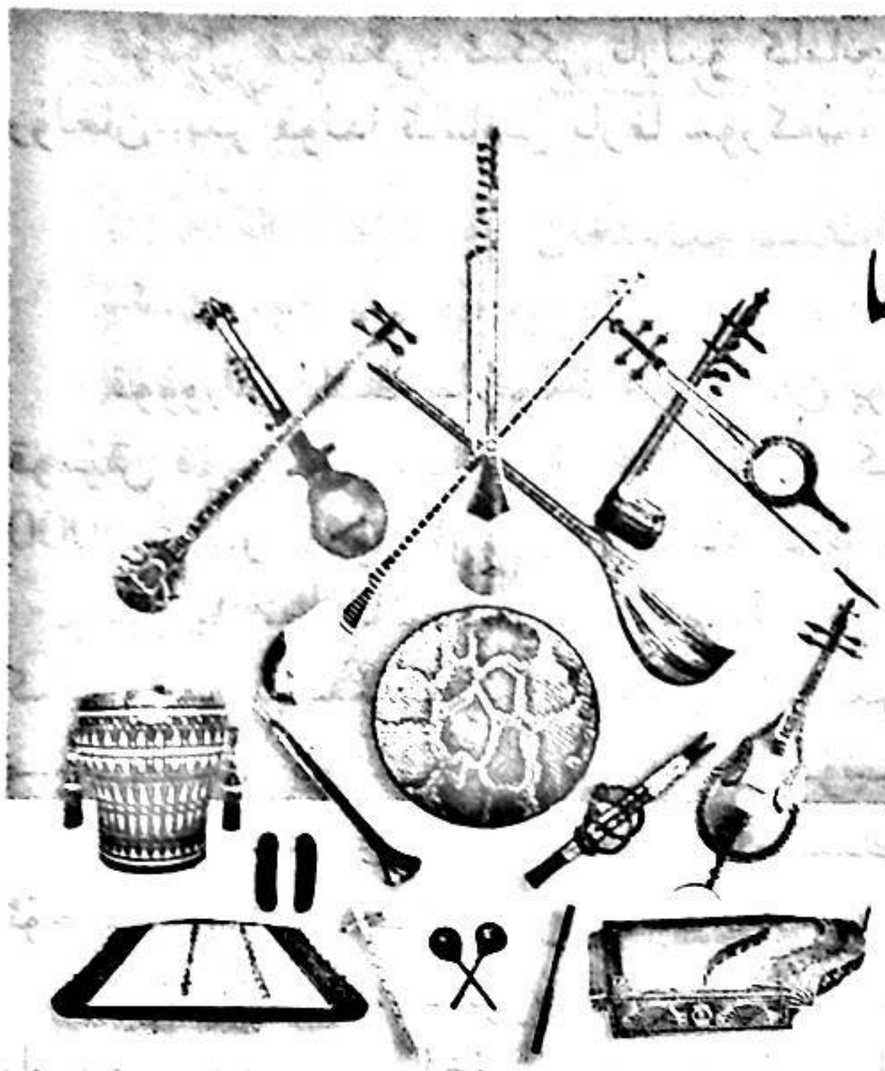

قەدىمكى يازما تارىخنامىلەر، شۇنداقلا رايونىمىزدىكى مىڭئۆي تاشكېمىرلىرىدە غەربىي يۇرتنىڭ چالغۇلىرىغا ئائىت ئۇچۇرلار بىرقەدەر كۆپ ساقلانغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئابلەت نۇردۇنلار - نىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، كۇچا قىزىل مىڭئۆيى، قۇمتۇرا مىڭئۆيلىرىدىكى «ئەرشىتىكى نەغمە - ناۋا تەسۋىرى» ناملىق تام رەسىملىرىدە پىپا، بالىمان، غۇنقا، سۇناي، نەي (يالغۇزەك)، ناغرا، داپ - دۇمباق، قالۇن، چاك، راباب، جەللە (ئوتتۇرىسىغا تېرە تارتىلغان مىس تەخسىلىك بىر خىل داپ) قاتارلىق 15 خىل چالغۇ ئەسۋابنىڭ تەسۋىرى سىزىلغان. قىزىلقاغا مىڭئۆيىدىكى تام رەسىملىرىدىمۇ بالىمان، غۇنقا قاتارلىق سازلارنىڭ تەسۋىرى سىزىلغان. تەتقىقاتلار ئارقىلىق يەنە كۇسەن مىڭئۆيلىرىنىڭ تام رەسىملىرىدىكى پىپانىڭ تەسۋىرلىرى ئاساسىدا پىپانىڭ قەدىمكى تۇرلىرىدىن تۇز دەستىلىك بەش تارلىق پىپا، تۇز دەستىلىك تۆت تارلىق پىپا، ئەگرى دەستىلىك تۆت تارلىق پىپا، ئەگرى دەستىلىك بەش تارلىق پىپا تۇرلىرىنىڭ بولغانلىقىمۇ بايقالغان. دېمەك، رايونىمىز ۋە ئېلىمىزدىكى مۇزىكا مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى نۇرغۇن ئىزدىنىشلەر داۋامىدا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى توغرىلىق مول تەتقىقات ئۇچۇرلىرىنى بىرگە يەتكۈزۈۋاتىدۇ. ئۇيغۇر قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ھازىرقى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا رەتلەپ چىقىلغان تۇرلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. كامانچىلىق چالغۇلار

كامانچە: بۇ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئىپتىدائىي ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابى. ئۇ ئوقيانىڭ يا كىرىچىگە قىل، يىپەك يىپتىن تار تارتىپ ئاۋاز چىقىرىش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى «غۇنقا» دەپ ئاتالغان.

چىلتار: كامانچىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى، غۇنقانىڭ دەسلەپكى شەكلى. ئۇ تەخمىنەن بەش ـ ئالتە تارلىق بولغان.

قوبۇز: كامانچىلىق چالغۇ. بېشى دۇگىلەك، يۇزلۇكىگە تېرە ئېلىنغان.

قۇمۇل غەجىكى: ئىككى تارلىق كامانچىلىق چالغۇ. ئىككى تارنىڭ ئاۋىسىغا قومۇش تارىشا قىستۇرۇلغان. بىر قولدا كامانىنى تارغا سۈركەپ، يەنە بىر قولدا پەدىسى بەسمەپ چېلىنغان.

2. يەللىك چالغۇلار

قوۋۇز: يەللىك چالغۇ. ئەغىز بىلەن پۈۋلەپ، بارماق بىلەن چېكىپ چېلىنغان. ئۇنىڭ تۆمۈر قوۋۇز، قومۇش قوۋۇز ۋە يىپ قوۋۇز قاتارلىق شەكىللىرى بار بولۇپ، «ئەغىز تار» دەپمۇ ئاتالغان. بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغانىكەن.

بورىيا: نەي ئائىلىسىگە تەۋە يەللىك چالغۇ. قىيپاش تۈتۈپ پۈۋلەپ چېلىنغان. بۇ خەل چالغۇ تۈركىيە ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ جەنۇب رايونلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا چېلىنغان. قۇمتۇرا مىڭئۆيىنىڭ 68 ـ غارىدا ئون تال قومۇشتىن جۇپلىنىپ ياسالغان بورىيانىڭ رەسىمى ساقلانغان.

يالغۇزەك: نەي ئائىلىسىگە تەۋە يەللىك چالغۇ. ئادەتتە تومراق قومۇشتىن ياسىلىپ، تۆز تۈتۈپ، بىر ئۇچىدىن پۈۋلەپ چېلىنغان. ئالتە ـ يەتتە تال ئاۋاز تۆشۈكى بولغان.

چوڭ بالىمان: خەنزۇچە نامى «بىلى» ياكى «پىپى». نەي ئائىلىسىگە تەۋە يەللىك چالغۇ، قومۇشتىن ياسالغان. كۆسەن چالغۇ تۈرىگە مەنسۇپ بولغان.

كىچىك بالىمان: ھەجمى چوڭ بالماندىن كىچىكرەك بولغان.

قوش بالىمان: ئىككى تال قومۇشتىن جۇپلەپ ياسىلىپ، تۆز تۈتۈپ، پۈۋلەپ چېلىنغان.

دۇدۇك: يەللىك چالغۇ. قۇلۇلە قېپى ياكى ئىچى ئويۇلغان دۇگىلەك ياغاچتىن ياسىلىپ پۈۋلەپ چېلىنغان.

چورا: بىر ـ ئىككى تۆشۈكلۈك پۈۋلەپ چېلىنىدىغان يەللىك چالغۇ. ساپالدىن ياسالغان بولۇپ، ئىچىگە مۇڭاپىق سۇ تولدۇرۇپ، تۆشۈكىدىن پۈۋلەپ چېلىنغان. پۈۋلەش ئارقىلىق قۇشلارنىڭ ئاۋازىدەك يېقىملىق ئاۋاز چىقارغىلى بولىدىكەن.

بۇرغا: يەللىك چالغۇ. كالا، ئۆچكە مۈڭگۈزىدىن ياكى مىستىن ياسالغان. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ.

نەي: قەدىمكى زاماندا سۆڭەكتىن ياسالغان، كېيىن قومۇشتىن ياسىلىدىغان بولغان. ئادەتتىكى نەي ئىنىڭ سەككىز تۆشۈكى بولغان.

سىبىزغۇ: نەي ئائىلىسىگە تەۋە يەللىك چالغۇ. قومۇشتىن ياسىلىپ يانتۇ تۈتۈپ چېلىنغان.

غۇز نەيى: قومۇشتىن ياسالغان. ئۇنىڭ پۈۋلەش تۆشۈكىگە ئاۋاز چىقىرىدىغان قوش ياپراقچە بېكىتىلگەن.

سۇناي: ياغاچتىن كاناي شەكلىدە ئىچى ئويۇپ ياسالغان. مىستىن ياسالغانلىرى مىس بۇرغا دەپمۇ ئاتالغان. مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بۇرغا ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ھازىر ياغاچ ۋە مىستىن ياسىلىدۇ.

ئىسقىرت: بارماقنى ئېغىزغا سېلىپ، پۈۋلەش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىش.

3. چەكمە چالغۇلار

ئۆرەغۇن (تىك غۇنقا): كۆپ تارلىق چەكمە چالغۇ.

يانتۇغۇن (يانتۇ غۇنقا): كۆپ تارلىق چەكمە چالغۇ. يەرگە ياكى ئۇستەللەرگە يانتۇ قويۇپ، بارماق بىلەن تارى ئىلىپ چېلىنىدۇ.

ئەنقاغۇن (سۈمۈرغ باشلىق غۇنقا): غۇنقا ئائىلىسىگە تەۋە، ئەگمە شەكىللىك، كۆپ تارلىق چەكمە چالغۇ. دەستىسىگە ئەنقا قۇش (سۈمۈرغ)نىڭ شەكلى ياغاچتىن ئويۇپ بېكىتىلگەن بولۇپ، قۇچاقتا قىيپاش تۇتۇپ چېلىنغان.

باربىت: كۆپ تارلىق چەكمە چالغۇ. قۇچاقتا يانتۇ قويۇپ چېكىپ چېلىنغان.

ئۇچتار: ئۈچ تارلىق چەكمە چالغۇ. يانتۇ تۇتۇپ بىر قولدا چېكىپ، بىر قولدا پەدە بېسىپ چېلىنىدۇ.

ربىاب: بەش تارلىق چەكمە چالغۇ. بىر قولدا تارى چېكىلىپ، بىر قولدا پەدىسى بېسىلىپ چېلىنىدۇ.

رەباب: تۆت تارلىق چەكمە چالغۇ. قول زەخمەك بىلەن چېكىپ، پەدىسى بېسىپ چېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھازىر قەشقەر راۋابى، قومۇل راۋابى، قويچى راۋابى، چاسا راۋابى، باس راۋاب، دولان راۋابى قاتارلىق تۈرلىرى بار.

بەرباب: تۆت ـ بەش تارلىق، كەڭ يۈزلۈك، ئەگرى ھەم تۈز دەستەلىك چەكمە چالغۇ. تىك تۇتۇپ، بار-ماق بىلەن چېكىپ، پەدە بېسىپ چېلىنغان.

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى كۆچادا كەشپ قىلىنغان. خەنزۇچە ئاتىلىشى «پىپا».

ھەشتار: سەككىز تارلىق چەكمە چالغۇ.

ئۇد: بەش ـ ئالتە تارلىق چەكمە چالغۇ. شەكلى ھازىرقى زامانداكى گىتارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

4. سوقما چالغۇلار

چوڭ دۇمباق: يۈزى كەڭ سىلىندىرسىمان ياغاچ تۇڭنىڭ ئىككى يۈزىگە تېرە كېرىلىپ ياسالغان، يەرگە قويۇپ قول ياكى تاياقچىلار بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان.

دارا دۇمباق: بويۇنغا ئېسىپ، ئىككى قول بىلەن تېرە تارتىلغان يۈزىگە ئۇرۇپ چېلىنغان.

مويان دۇمبىقى: بىر يۈزىگىلا تېرە كېرىلگەن. مۇرىگە ئېسىپ، ئىككى قول بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان.

تۇتان ناغرىسى: بىر يۈزىگە تېرە كېرىلگەن. چوكا تاياقچە بىلەن سوقۇپ چېلىنغان.

كېش ناغرىسى: بىر ياكى ئىككى تەرەپتىكى يۈزىگە تېرە كېرىلگەن. يەرگە قويۇپ ئىككى تال چوكا تاياقچە بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان.

چىل ناغرا: ئۆزى سوقمچاق، ئىككى تەرىپىگە تېرە كېرىلگەن. چوكا تاياقچە بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان.

يان دۇمباق: بىر تەرىپى چوڭ، بىر تەرىپى كىچىك. چوڭ تەرىپىگە تېرە كېرىلگەن. يان تەرەپكە ئېسىپ، قول بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان.

تەكشى دۇمباق: شەكلى ۋە چېلىنىشى ئېنىق ئەمەس.

كولدۇرما: ساپ بېكىتىلگەن كىچىكرەك دۇمباقنىڭ ئىككى تەرىپىگە مونچاق ئېسىلىپ، قول بىلەن ئۇيان ـ بۇيانغا ئايلاندۇرۇپ، مونچاقلار دۇمباق يۈزىگە سوقۇپ چېلىنغان.

داپ: چەمبەرسىمان، بىر يۈزىگە تېرە تارتىلغان، بارماق بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان.

تەبىلە: خەنزۇچە «ياۋگۇ» دەپ ئاتالغان. بىر ياكى ئىككى تەرەپتىكى يۈزىگە تېرە كېرىلگەن. ئىككى قول بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان. دۇمباق تىپىدىكى چالغۇلارنىڭ بىر تۈرى.

جاللا: زىلە، قەدىمكى زامان كۆچا مۇزىكا ئوركېستىرىدىكى سوقما چالغۇلاردىن بىرسى. مىس ياكى تۇچتىن بىر جۇپ قىلىپ ياسالغان، تەخسىسىمان. قول بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ يۈزلىرىنى ئۆزئارا سوقۇشتۇرۇپ چېلىنغان. ھازىر «جاڭ ـ جۇڭ» دەپ ئاتىلىدىكەن.

دۇمداپ: مىس ياكى تۇچتىن ياسىلىدۇ، پەتنۇسقا ئوخشايدۇ. تاياقچە بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان.

جىڭراتقۇ: مىس ياكى تۇچتىن ياسالغان قوڭغۇراق. بولقا بىلەن ئۇرۇپ چېلىنغان.

كومزەك: سۇ توشتۇرۇپ تاياقچە بىلەن چېكىپ چېلىنغان. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر سوقما چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرسى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن باشلاپ قوللىنىلغان.

تاقىلداق: سوقما چالغۇ. ئىككى تال ياكى بەش ـ ئالتە تال قىسقىراق ياپىلاق تاياقچىنىڭ بەشىنى بىر ـ بىرىگە ئۆتكۈزۈپ باغلاش، ئاندىن بارماقلار ئارىسىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئاستى تەرىپىنى ئۆزئارا سو ـ قۇشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇدار ۋە رىتىملارغا تەڭكەش قىلىپ چېلىنغان.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر چالغۇلىرى

ئۇيغۇر چالغۇلىرىنى قۇرۇلمىسى ۋە چېلىنىش قانۇنىيىتىگە قاراپ يەللىك چالغۇلار، چەكمە چال ـ غۇلار، كامانچىلىق چالغۇلار، سوقما چالغۇلار قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تىللىق چالغۇلار يېـ قىنقى زاماندا غەرب ئەللىرىدىن كىرگەن.

1. كامانچىلىق چالغۇلار

1) ساتار: 18 پەردىسى، 14 تارى بار. 18 ــ 19 ـ ئەسىرلەردە مەيدانغا كەلگەن.

2) غىجەك: ئۇنىڭ دولان غىجىكى، قومۇل غىجىكى، يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەك، ئوتتۇرا ئاۋازلىق غىـ جەك ۋە باس غىجەك قاتارلىق تۈرلىرى بار.

3) قوشتار: بۇنىڭ يۇقىرى ئاۋازلىق قوشتار، ئوتتۇرا ئاۋازلىق قوشتار، باش قوشتار قاتارلىق تۇر ـ لىرى بار.

4) ئىسكىرىپكا: بۇ چالغۇ يېقىنقى دەۋرلەردە ياۋروپا ئەللىرىدىن كىرگەن بولۇپ، هازىر ئۇيغۇر ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى ئورۇنلاشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر چالغۇ تۈرى بولۇپ قالغان.

2. يەللىك چالغۇلار

1) نەي، 2) بالىمان، 3) قوۋۇز، 4) بۇرغا، 5) سۇناي، 6) كاناي: بۇ بۇرغا ۋە سۇنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەر ـ تىپ ياسالغان چالغۇ بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ مىلادىيە 4 ـ ئەسىرلەردە شەرقىي غۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى بولغان سىيانپىيلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن. تاريختا قوچۇ، كۇسەن رايونلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلگەن.

3. چەكمە چالغۇلار

1) بەرباب؛ 2) راباب؛ 3) تەمبۇر: بۇ قەدىمكى كۇسەن مۇزىكا ئورگىستىرىدىكى بەش تارلىق بەربابتىن تەدرىجىي ئۆزگىرىپ مەيدانغا كەلگەن. مىلادىيە 6 ــ 7 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ؛ 4) پەنجىتار: بۇ، بەش تارلىق چالغۇ ئەسۋابى؛ 5) دۇتار: ئىككى تارلىق چالغۇ ئەسۋابى. تارى ئۇچەي ۋە يىپەك يىپلاردىن ياسـ لىنىدۇ؛ 6) باس دۇتار: بۇ دۇتار قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن چوڭايتىپ ياسالغان؛ 7) قالۇن: بۇنىڭ ئادەتتە 16، 18، 24، 40 نەچچە تارلىقلىرى بار. بۇنى فارابىي كەشپ قىلغان، دەپىلگەن؛ 8) چاڭ: چاڭ قالۇننىڭ قۇرۇل ـ مىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن؛ 9) دىلتار: كامانچىلىق ۋە چەكمە چالغۇلار بىرلەشتۈرۈلگەن يېڭى چال ـ غۇ. 1988 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا ياسىلىپ، پاتېنت هوقۇقىغا ئېرىشكەن؛ 10) مۇڭتار: بۇ، غىجەك، راۋاب، تەمبۇرلار بىرلەشتۈرۈلۈپ ياسالغان چالغۇ ئەسۋابى. 1990 ـ يىلى شىنجاڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا ياسالغان؛ 11) گىتار: بۇ چالغۇ يېقىنقى دەۋردە ياۋروپا ئەللىرىدىن كىرگەن.

4. سوقما چالغۇلار

1) داپ؛ 2) جاللا؛ 3) دۇمداپ؛ 4) كومزەك؛ 5) تەبىلە؛ 6) ناغرا: بۇ، دۇمباق تىپىدىكى قەدىمكى سوقما چالغۇلارنىڭ بىر تۈرى؛ 7) دۇمباق: دۇمباق چالغۇلار ئىچىدە بالدۇر مەيدانغا كەلگەن، باشقا چالغۇلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئاساس يارانقان سوقما چالغۇ؛ 8) ساپايى: ساپايى قەدىمكى زامان سوقما چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ، دەسلەپ ياۋا ئۆچكىنىڭ مۈڭگۈزىگە بىرقانچە تۆمۇر ھالقىلارنى، شۇ ھالقىلارغا يەنە بىرقانچە ئۇششاق ھالقىلارنى بېكىتىپ، قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈپ ياكى مۇرىگە ئۇرۇپ رىتىمغا كەلتۈرۈپ چېلىنغان. ھازىرقى ساپايى بىر جۈپ قىسقا ھەم دۇگىلەك بولۇپ، ياغاچ، ئۇجمە (جۈجەم) ياكى ئۆرۈكنىڭ ياغاچلىرىدىن ياسىلىدۇ. ياغاچنىڭ تۆمۈر ھالقا ئۇرۇلىدىغان بۆلىكىگە يەنە قەلەي قاپلىنىدۇ؛ 9) قوشۇق: قوشۇق ھازىرمۇ ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. ئىككى قوشۇقنى بىر - بىرىگە ئۇرۇش ئارقىلىق ئۇنىڭدىن بىر خىل ئاۋاز رىتمى ھاسىل قىلىنىپ، باشقا مۇزىكىلارغا تەڭكەش قىلىنىدۇ؛ 10) تاش ياكى چاقچۇق: بۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېللىپسسىمان تاشتىن ئىبارەت بولۇپ، ھەربىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇپ بارماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىر - بىرىگە سوقۇپ تاۋۇش چىقىرىش ئارقىلىق مۇزىكا ئۇدارلىرىغا تەڭكەش قىلىنىدۇ.

5. تىللىق چالغۇلار

تىللىق چالغۇلار دىيارىمىزغا ئاساسەن ياۋروپا ئەللىرىدىن كىرگەن. تىللىق چالغۇلاردىن رويال (پىيانىنو)، ئاككوردىيون قاتارلىق چالغۇلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىلغا ئېلىشىچە، قەدىمكى چالغۇ تۈرىدە «ئىگەمە» ۋە «ئىكەمە» دەپ ئىككى خىل چالغۇ تۈرى بولغان. ئەمما، بۇ چالغۇلارنىڭ چېلىنىش ئۇسۇلى بىلەن شەكلى ئېنىق ئەمەس. ئالىم بۇلاردىن «ئىگەمە»نى پەقەت «قوبۇزغا ئوخشاش چېلىنىدۇ» دەپ ئىزاھلاپ، ئۇنىڭ كامانچىلىق چالغۇ تۈرىگە تەۋەلىكىنى، «ئىكەمە»نى «ئۇد تىپىدىكى چالغۇ» دەپ ئىزاھلاپ، ئۇنىڭ چەكمە چالغۇ تۈرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن. بۇ ئىككى نامدىكى چالغۇ مەيلى قانداق ئۇسۇل ۋە قانداق شەكىلدە چېلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، بىزگە تارىختا ئاتىلىشى بىر - بىرىگە تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان، «ئىگەمە» ۋە «ئىكەمە»دىن ئىبارەت ئىككى چالغۇ تۈرىنىڭ بولغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

قەدىمكى زامان چەكمە چالغۇ تۈرىدە «ئۇد» دېگەن بىر چالغۇ تۈرى بولغان. دېڭاندا بۇ چالغۇنىڭ بوم ئاۋازلىق (بۇۋچى) ۋە مۇڭلۇق، زىل ئاۋازلىق (بۇچى)دىن ئىبارەت ئىككى تۈرىنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىن ئۇدنىڭ «ئالتە تارلىق» چەكمە چالغۇ ھالىتىنىڭ قەدىمكى يەنە بىر خىل ئاتىلىشىنىڭ «بوۋچى» ياكى «بۇچى» ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. «ئۇد» دېگەن بۇ چالغۇ ھازىرقى دەۋردە دىيارىمىزدا مەۋجۇت ئەمەس، ئەمما تۈركىيەدە كەڭ قوللىنىلىدىكەن. ئۇنىڭ شەكلى خۇددى ھازىرقى گىتارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ساپ دەستىسىنىڭ سەل يۇقىرىراق تەرىپى ئارقىسىغا 90 گىرادۇسقا يېقىن ئېگىلگەن. يۇزلۇكىدە بىرقانچە تۆشۈكچىلىرى بار. باش قىسمى دەستىسىگە قارىغاندا تولىمۇ يوغان. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ياپونىيە تارىخچىسى لى جەنسىننىڭ «ئۇد چالغۇسى ئەرەبچە ‹بەرۋاپ› دېيىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنلىكىنى تىلغا ئالغان.

قەدىمكى چالغۇلار تۇرىدە «قوۋرۇق» دېگەن بىر چالغۇ تۇرى بولسىمۇ، ئەمما بۇ چالغۇ نامى دىۋاندا تىلغان ئېلىنمىغان. شۇڭا، ئۇنىڭ قايسى تۇردىكى چالغۇ ئىكەنلىكى، شەكلى، چېلىنىش ئۇسۇللىرى توغرىسىدا ھازىرغىچە بىر نېمە دېگىلى بولمايدۇ.

قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرسى بولغان غۇنقانىڭ تۇرلىرى بىرقەدەر كۆپ بولغان. «ئۆرە غۇنقا» (تىك غۇنقا)، «يانتۇغۇن» (يانتۇ غۇنقا)، «ئەنقا غۇنقا» (سۇمۇرغ باشلىق غۇنقا)لار غۇنقا ئائىلىسىگە تەۋە بولۇپ، بۇلار «غۇنقا» نامىدىكى بىر يۇرۇش چالغۇنىڭ تۇرلىرى بولسا كېرەك. لېكىن، دىۋاندا بۇ چالغۇنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان.

دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر چالغۇ تۇرلىرى شەكلى بويىچە جەمئىي 45 خىل چالغۇ تۇرىنى، تۇرى بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ 30دىن ئارتۇق چالغۇ تۇرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر چالغۇ تۇرىمۇ 34كە يېتىدۇ. بۇلاردىن 12 تۇرى دىۋاندا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ 12 تۇر ئالىم ياشاۋاتقان مەزگىلدە بار تۇرلەر. ئەمما دىۋاندا تىلغان ئېلىنغان چالغۇ ناملىرى چالغۇلىرىمىزنىڭ مەيلى قەدىمكى تۇرلىرى بويىچە بولسۇن ياكى ھازىرقى زامان تۇرلىرى بويىچە بولسۇن، ئاتىلىش جەھەتتە مەلۇم پەرقكە ئىگە. شۇنداقلا قەدىمكى زامان چالغۇ تۇرلىرى بىلەن ھازىرقى زامان چالغۇ تۇرلىرىنىڭ تۇرىدىمۇ ئوخشاشلا قىسمەن پەرقلەر ساقلانغان. بۇ خىل ئەھۋاللار ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئوخشىمىغان ناملىرىنىڭ بولغانلىقى، بىر قىسىم چالغۇلارنىڭ ئىستېمالدىن قالغانلىقى، يەنە بىر قىسىم چالغۇلارنىڭ يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەنلىكى، شۇنداقلا ھازىرقى زاماندىكى بىر قىسىم چالغۇلارنىڭ قەدىمكى بىرنەچچە خىل چالغۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە يۇغۇرۇش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنلىكىدەك چالغۇچىلىق تەرەققىيات تارىخىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

(ئاپتورى غۇلجا شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشتە)

ئادىلەقىز مەمەت

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىلىرىنىڭ تەخەللۇس قوللىنىش تۇغرىسىدا ئىزدىنىش

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۆركەشلەپ ئاققان ئۇزۇلمەس ئېقىمىدا كۆپلىگەن ئاتاقلىق يازغۇچى ـ ئەدىبلەر، دىراماتورگلار، سەنئەتكارلار ئۆتتى ھەمدە كىشى قەلبىنى ھاياجانغا سالىدىغان نۇرغۇن يىرىك ئەدەبىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇيۇك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، ئاتاقلىق شائىر ۋە مۇزىكانت ئەبۇنەسىر فارابىي، يىرىك تىلشۇناس، تۇنجى تۇركولوگ، ئېنسكلوپېدىست يازغۇچى مەھمۇد كاشغەرىي، ئۇلۇغ ئەدىب، ئاتاقلىق سىياسى ئەرباب، مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەشھۇر ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكىي، ئۇيغۇر پىروزىچىلىقىنىڭ تۇنجى ئېپتىخارى نەسىرىددىن بۇرھانىددىن ئوغلى رابغوزىي، ئۇيغۇر پوئېزىيەسىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن ئاتايى، سەككاكىي، مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفىي، ئەلىشىر نەۋايى، ھىرقەتىي، ئابدۇرېھىم نىزارىي، زىيائىي، غەربىي، سەبۇرىي، ئاتاقلىق شائىر، مۇزىكىشۇناسلاردىن خانىش ئاماننىساخان، قەدىرخان يارکەندىي قاتارلىق ئالىم ـ ئەدىبلەرنى ئەنە شۇلارنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇلار يالغۇز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتىدا، جۈملىدىن تۇركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدىمۇ مەشھۇردۇر.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا ئاساس سالغان، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە تۆھپە قوشقان، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ نادىر ئەسەرلىرى بىلەن ئۆز زامانىسىدىلا ئەمەس، تا ھازىرغىچە خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك تەلەپلىرىنى قاندۇرۇپ، مەنىۋى تۇرمۇشىمىزنى بېيىتىپ كەلمەكتە. شۇنداق بولغانىكەن، بىز ئەۋلادلار ئەنە شۇ كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن قىممەتلىك مىراسلىرىنى قەدىرلىشىمىز، شۇ ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى، ئىجادىي ھاياتى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە.

ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا يازغۇچى، ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشقا، ئۇلار قوللانغان ئەدەبىي تەخەللۇسلارمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەدىبلەرنىڭ ھايات كەچۈرمىشلىرى، ئۇلار ياشىغان دەۋر، ھەتتا ئۇلارنىڭ خاراكتېرى، ئىچكى ھېسسىياتى ئۇلارنىڭ تەخەللۇسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرى، ئىجادىي ھاياتىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈنمۇ ئۇلارنىڭ تەخەللۇسىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەدەبىياتىدا تەخەللۇس قوللىنىش ئۇزاق تارىخقا، كەڭ، چوڭقۇر ۋە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە. ئادەتتە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىز ئۆز ئىسمى ياكى ئاتىسىنىڭ ئىسمىدىن كېيىن ئۈچىنچى بىر ئىسىم ئورنىدا تەخەللۇس قوللىنىدۇ ۋە ئۇنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىشلىتىدۇ، بەزىدە ھەتتا ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ خۇلاسە مىسرالىرىدا خاس ئىسمىنىڭ ئورنىدا تەخەللۇسىنى يالغۇزمۇ قوللىنىدۇ. تەخەللۇس قوللىنىش گەرچە ھەممىلا ئەدەب ئۈچۈن شەرت بولمىسىمۇ، ئەمما ھەرقانداق بىر مىللەت ئەدەبىياتى ئۈچۈن

ئېيتقاندا ياخشى ئەنئەنە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەنئەنە نۆۋەتتىدە ئەدەبىلەرنىڭ ئىجادىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشـ
تە، ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇشتا، شۇنداقلا ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار
ئىجتىمائىي ئىدىيەلىرىنى ئۆگىنىشتە ئاكتىپ رول ئويناىدۇ.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىلىرىنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىنى تەتقىق قىلىش شۇ ئەدەبنىڭ ھايات قارىشى،
پەلسەپىۋى ئىدىيەسى، ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى، ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن خاھىشىنى چۈشىنىشتە ۋە بەـ
لىشتە ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. گەرچە بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىلىرىمىز خېلى بۇرۇنلا ئۆزلىرىگە
ئەدەبىي تەخەللۇس ئىشلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بىزدە بۇ ئەدەبىي تەخەللۇسلارنىڭ نېمە سەۋەبتىن قوبۇلـ
غانلىقى، تەخەللۇس قوللىنىشنىڭ قانداق ئەھمىيىتى بارلىقى، بۇ ئەدەبىي تەخەللۇسلارنىڭ شۇ ئەدەبلەرـ
نىڭ ئىجادىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئەدەبنى بىلىشتىكى قىممىتى قاتارلىقلار ئۇستىدە تېخى
چوڭقۇرلاپ تەتقىقات ـ ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلمىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىلىرىنىڭ تەخەللۇسىنى قەدىمدىن
بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن بىرسى سۈپىتىدە ئەتراپلىق تەتقىق قەـ
لىش بىزنى كۈتۈپ تۇرغان ئەھمىيەتلىك ئىلمىي تېمىلاردىن بىرسى.

1. تەخەللۇس ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىلىرىنىڭ تەخەللۇس قويۇش سەۋەبلىرى

تەخەللۇسنىڭ ئىنسانلار يېزىقنى ئىجاد قىلغاندىن ۋە يازما ئەدەبىيات بارلىققا كەلگەندىن كېيىنكى
ھادىسە ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇر ئەدەبىلىرىمىزنىڭ تەخەـ
للۇس ئىشلىتىشى ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدىن بۇيانقى ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋالدۇر.

«تەخەللۇس» بىلەن مەنداش ئۇقۇملار خەلقئارادا «Pen name» ياكى «Pseudonym» دېيىلىدۇ، بۇـ
نىڭدا Pen name دېگىنى ئۇدۇللا «قەلەم نامى» دېگەنلىكتۇر. «Pseudonym» دىكى «Pseudo» بولسا «يالـ
غان، تەقلىدىي» مەنىلىرىگە، «nym» بولسا «نام، ئىسىم» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە. تەخەللۇس خەنزۇ تىلىدا
«笔名» دېيىلىدۇ، بۇمۇ ئوخشاشلا «قەلەم نامى، قەلەمكەشلىك قىلغاندا قوللىنىدىغان نام» دېگەنلىكتۇر[①].

«تەخەللۇس» دېگەن سۆز ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى
دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى لۇغەت مەنىسى
«قۇتۇلماق، ئازاد بولماق، ئايرىلماق، يۆتكەلمەك» دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئۇ «شائىر بىر مەنىدىن يەنە بىر
مەنىگە يۆتكەلدى، شائىر ئۇ ئارقىلىق ئۆز ئىسمىنى يوشۇرۇش بىلەن سىرتتىن كېلىدىغان بەزى
ئەھۋاللاردىن قۇتۇلدى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. تەخەللۇس سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «لەقەب،
مۇلەققەب» دېگەن سۆزلەر بىلەن بىللە ئىشلىتىلىپ، كىشىلەرنىڭ، خۇسۇسەن قەلەمكەشلەرنىڭ، زىيـ
لىيلارنىڭ ئۆز ئىسىم ـ فامىلىسىدىن باشقا قويۇۋالغان قەلەم ئىسمىنى كۆرسىتىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ
خىزمەت قىلغان. شۇڭا، ئەلىشىر نەۋايى بەزى ئەسەرلىرىدە ئۆزىنى «ئەلىشىرۇل مۇتەخەللۇس بىننەۋائىـ
(يەنى نەۋايى تەخەللۇسلۇق ئەلىشىر)» دەپ ئاتىسا، يەنە بەزى ئەسەرلىرىدە «ئەلىشىرۇل مۇلەققەب بىننەۋا ـ
ئىي» دەپ ئاتايدۇ. ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا تەخەللۇسنى «ئەدەبىي لەقەم» دەپ بىلىش ئادىتى بار.

تەخەللۇسنىڭ يەنە «خۇلاسىلىمەك»، «ئاخىرلاشتۇرماق» دېگەن مەنىلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇ ئەدەبلەر
غەزەل يازغاندا ئۆز غەزەللىرىنىڭ خۇلاسە مىسرالىرىدا ئىسىم ئىشلىتىش ئېھتىياجى بويىچە، ئۆزلىرى
ئۈچۈن مەلۇم بىر ئەدەبىي لەقەمنى تاللاپ قوللىنىپ ئەسەرلىرىنى ئاخىرلاشتۇرغانلىق سەۋەبلىك بارلىقـ
قا كەلگەن. ئەدەبىي تەخەللۇسنىڭ مۇھىملىقى سەۋەبىدىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا تەخەللۇس قولـ

① ئەنۋەر سەمەد غەربىي: «ئۇيغۇرلاردا فامىلە، ئۇيغۇرلاردا نەسەبنامە»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى، 46 ـ بەت.

لىنىش ئىزچىل داۋاملاشتى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەخەللۇس قوللىنىش ئەنئەنىسى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئادەتتە ئۇيغۇر ئەدەب ـ شائىرلىرىمىز ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمىدىن كېيىن ئوچىنچى بىر ئىسىم ئورنىدا تەخەللۇس قوللىنىشنى ئادەت قىلىپ كەلدى. بەزىدە ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ خۇلاسە مىسرالىرىدا خاس ئىسمىنىڭ ئورنىدا تەخەللۇسنى يالغۇز قوللىنىدۇ.

ئادەتتە تەخەللۇس چوڭقۇر، مەنىلىك، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە سىمۋوللۇق سۆزلەردىن تاللىنىپ ئۆز ئىگىسى تەرىپىدىن قويۇلىدۇ. شۇڭا، كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىزمۇ ئۆزىنىڭ ۋەتەننى، خەلقنى، يۇرتنى سۆيۈش ، ئەينى ۋاقىتتىكى زامان شۇملۇقلىرىدىن نەپرەتلىنىش، بىزار بولۇش ھېسسىياتىنى ئەركىن ئىپادىلەش، ئادالەتنى ياقلاپ، ئىلىم ـ پەن، مەرىپەت يولىدا دۇشمەنگە زەربە بېرىپ، ئۆزىنى قوغداش قاتارلىق جەمئىيەت قارىشىنى ئەكس ئەتكۈزۈش، جۇملىدىن ئەينى ۋاقىتتىكى رېئال تۇرمۇشنى ئەينەن سۈرەتلەپ بېرىش مەقسىتىدە تەخەللۇس قوللانغان. كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا فارابىي، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىي، يەسسەۋىي، قىدىرخان ياركەندىي، موللا مۇسا سايرامىي قاتارلىق ئەدىبلىرىمىز تەخەللۇسىدا ۋەتەن، يۇرت سۆيگۈسى؛ سەككاكىي، مىرزا ھەيدەر كورەگان، ھىرقەتىي، زەلىلىي، مۇھەممەد خاراباتىي، قەلەندەر، ئابدۇرېھىم نىزارىي، غەربىي، ناقىس قاتارلىق ئەدىبلىرىمىز تەخەللۇسىدا زۇلۇمغا تولغان زامانىدىن زارلىنىش، زالىملارغا قارشى تۇغ كۆتۈرۈش؛ ئەلىشىر نەۋايى، نەفىسە، سەلاھىي، فۇتۇھىي، سەبۇرىي، تەجەللىي قاتارلىق ئەدىبلىرىمىز تەخەللۇسىدا ھايات مۇھەببىتى، ئىلىم ـ پەننى ئۇلۇغلاش، ئۇمىدۋارلىق ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. مانا بۇلار يۇقىرىقى تەھلىلىمىزنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ.

مەلۇمكى، تەخەللۇس قوللىنىش ئۇيغۇرلاردا ئوتتۇرا ئەسىردە ئەڭ ئومۇملاشقان. كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىز ئىچىدە قەلەندەر، نەۋبەتىيلارغا ئوخشاش ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئىسمى، يۇرتى، ئۇرۇق ياكى قەبىلىسى، مىللىتى، ئاتا ـ ئانا ياكى فامىلىسى... قاتارلىقلار ھەققىدە ئۆز ئەسىرىدە تەخەللۇسىدىن ئۆزگە ھېچقانداق سۆز قالدۇرمىغانلارمۇ بار. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىر قىسىم كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىز ئۆز ئەقىدىسىنى چىقىش قىلىپ، نام ـ نىشان قالدۇرماسلىق ئۈچۈن تەخەللۇس قوللانغان. يەنە بىر قىسىم كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىز بولسا تەخەللۇس قويۇش ئەنئەنىسىگە بويسۇنۇپ تەخەللۇس قوللانغان.

ئەلىشىر نەۋايى تەخەللۇس ھەققىدە توختىلىپ: «ھەرقانداق كىشى بىر ئىش قىلىۋاتقان بولسا، بۇ ئىشتا ئۇ كىشىنىڭ بىرەر بەلگىسى بولغان بولىدۇ. سەھىپىلەرنى زىننەتلەپ نەزم يازغۇچىلارنىڭ تەخەللۇسى ئۇنىڭ تامغىسىدۇر. ھەرقانداق ۋاراقتا يېزىلغان شېئىرلار تەخەللۇستىن ئىبارەت مۇشۇ نىشانە ئارقىلىق بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنى ئوقۇغان كىشىلەر ئاشۇ نىشانىگە ئاساسەن بۇ سەئىدىنىڭ، بۇ نىزامىنىڭ ياكى بۇ خۇسرەۋنىڭ، بۇ جامىنىڭ دەپ ئايرىۋالالايدۇ. مەن تۇركىي تىل بىلەن ئەسەر يېزىشقا كىرىشكەندە قەلەمدىم ئۇستېدىتى تۇپەيلىدىن نەزم گۆھەرلىرىنى چاچقىنىمدا نەزىلەرگە «نەۋايى» دېگەن تەخەللۇسنى نىشانە قىلىپ قوللاندىم. پارس تىلىدىمۇ شېئىرغا قەلەم تەۋرىتىپ، شېئىرىيەتنىڭ ھەر خىل تۇرلىرىدە ئەسەرلەرنى يازدىم، ئۇ مەنىلەردىن ماڭا پەيز ۋە ئىلھام يەتكەچكە، بۇ تىلدا يازغان شېئىرلىرىمدا «فانىي» تەخەللۇسى ماڭا نىشانە بولدى» دەيدۇ②. بۇنىڭدىن كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى باشقا ئەدىبلەر ئەسەرلىرىدىن پەرقلەندۇرۇش ھەمدە ئۆز ئەسەرلىرىنمۇ بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۇرۇش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىنمۇ ئۆزلىرىگە تەخەللۇس قوللانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ھىرقەتىي لىرىك شېئىرلىرىدا «گۈمنام» تەخەللۇسىنى، داستانلىرىدا «ھىرقەتىي»

② ئەلىشىر نەۋايى: «لىسانۇت ـ تەير»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى، 88 ـ بەت.

تەخەللۇسىنى قوللانغان، مىرزا ھەيدەر كورەگان «ئاياز»، «ئاياز شىكەستە» تەخەللۇسىنى، ئەمىر ھۈسەيىن بولسا «سەبۇرىي»، «سەدائىي» تەخەللۇسىنى قوللانغان.

يەنە بىر قىسىم ئىسىم ـ فامىلىسى ئوخشىشىپ قالمىغان كىلاسسىك ئەدىبلەر ئۆزىنىڭ مەتبۇئات يۈزىدىكى ئىسىم ـ فامىلىسىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزى مۇھىم بىلمىغان ياكى خاراكتېرىگە ماس كېلمىغان سۆزلەرنى تاللاپ، ئۆزىنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرمىغان ئەدەبىي تەخەللۇسىنى ئىشلىتىپ ئەسەر يازغان.

كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ تەخەللۇس قوللانغاندا بەزىدە ئۆز مىللىتى ياكى ئۆز يۇرتىغا بولغان مېھىر ـ مۇھەببەت تۇيغۇسى ياكى ئۆزىنىڭ قايسى مىللەتتىن، قايسى يۇرتتىن ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىز قالدۇرۇش تۇيغۇسى بىلەن ئۆز يۇرتى ياكى ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلىپ قوللانغانلىقىنى، يەنە بەزىدە ئۆزلىرىنىڭ رېئاللىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن غايىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان ئىسىم ياكى سۈپەت سۆزلىرىدىن تەخەللۇس تاللاپ قوللانغانلىقىدەك ئورتاقلىقلارنىڭ بار ـ لىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ تەخەللۇس قوللىنىشىدا باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلۇش ياكى ھەدىيە قىلىنىش ئەھۋالىمۇ بار. بۇ تەرەپمۇ كلاسسىكلارنىڭ تەخەللۇس قويۇشىدىكى يەنە بىر ئورتاقلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاتاقلىق شائىر، مۇزىكىشۇناس خانىش ئاماننىساخانىنىڭ «نەفىسە» تەخەللۇسى ئۇستازى قىدىر ـ خان ياركەندىي تەرىپىدىن قويۇلغان، ھۈسەينخان ئەكبەر تەجەللىينىڭ «تەجەللىي» تەخەللۇسىنى ئەينى دەۋردىكى ئەرەب ئەدەبىياتچىلىرى ۋە ئالىملىرى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «خاس ھا ـ جىپ» نامى بۇغراخان تەرىپىدىن بېرىلگەن، ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابىيغا كەلسەك، ئەينى چاغلاردا قاراخا ـ نىيلار تەۋەلىكىدىكى يۇقىرى تەبىقە ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا ئۆز ئىسمىنىڭ كەينىگە ئۆزى تۇغۇلغان يۇرت ـ نىڭ نامىنى قوشۇپ ئاتاش، تەخەللۇس قىلىش مودا بولۇپ، مۇھەممەد تارخان ئۆز ئوغلى ئەبۇ نەسىرنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگىمۇ ئۇ تۇغۇلغان كىچىك شەھەرنىڭ نامىنى قوشۇپ «ئەبۇ نەسىر فارابىي» دەپ ئاتىغان.

بۇلاردىن باشقا، نۇر ـ يورۇقلۇققا تەلپۈنۈپ، شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش، ئەدىبنىڭ ئارزۇ ـ غايىسى، خاراكتېرى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش، ئەدىبنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى، بولۇپمۇ غېرىب ـ بىچارىلىك، ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك، ئىشق ـ ھىجران، مۇ ـ ھەببەت پاجىئەلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى تەخەللۇس قىلىش قاتارلىق ئەھۋاللار بار. بۇلاردىن باش ـ قا، ئاددىي ـ سادىدىلىق، كەمتەرلىكنى، ئېسىل خىسلەت، بەلەن خۇلق ـ مىجەزنى، كۆي ـ ئاھاڭلارنى ھەتتا ئۆز ئىسىملىرىنى تەخەللۇس قىلىپ قوللىنىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ تەخەللۇس قوللىنىشى ئۇزاق تارىخقا، كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولۇپ، ئۇلار بەلگىلىك ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەت ئېڭى، ئۆزى ياشاۋاتقان مۇھىتنىڭ تەلىپى ھەم ئېھتىياجى تۇپەيلى تەخەللۇس قوللىنىشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. قەدىمدىن تارتىپ ھا ـ زىرغىچە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبلىرى ئارىسىدا ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان تەخەللۇسلارنى ئاساسلىقى مۇنداق بىر قانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، ئىسىم سۆزىدىن كەلگەن تەخەللۇسلار. مەسىلەن، قەلەندەر، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مۇھەم ـ مەد ئىمىن غوجامقۇلى ھىرقەتىي (گۈمنام)، ئەرشىي، مەۋلانا سەككاكىي.

ئىككىنچى، سۈپەت سۆزلىرىدىن كەلگەن تەخەللۇسلار. مەسىلەن، ئىمىر ھۈسەين سەبۇرىي (سەۋر ـ چان)، مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفىي (مەرھەمەتلىك)، ھۈسەينخان تەجەللىي (جۇلالىق)، ناقىس (كەمتۈك)، ئا ـ مانىساخان نەفىسە (نازۇك، گۈزەل)، مەھزۇن (پەرىشان)، مىرزا ھەيدەر كورەگان (ئاياز ـــ تازا، ساپ، ئا ـ

ياز شىكەستە ــ مەجرۇھ) قاتارلىقلار.

ئۇچىنچى، سۆز ئاخىرىغا «ـ ئىي» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق سۆيەتلەشتۈرۈلگەن يەر ـ جاي نامـلىرىدىن كەلگەن تەخەللۇسلار. مەسىلەن، مۇھەممەد فارابىي (فارابلىق)، مەھمۇد كاشغەرىي (قەشقەرلىق)، ئەھمەد يۈكنەكىي (يۈكنەكلىك)، ئەھمەد يەسسەۋىي (يەسسىلىك)، ناسىرىددىن رابغوزىي (راباتئوغۇزلۇق)، قىدىر خان ياركەندىي (يەكەنلىك)، مىرزا مەھمۇد چۇراس (چۇراس قەبىلىسىدىن)، مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي (قەشقەرلىق)، ئەھمەدشاھ قاراقاشىي (قاراقاشلىق)، موللا مۇسا سايرامىي (سايرامىلىق) قاتارلىقلار.

تۆتىنچى، سۆيەتداش سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىغا «ـ ئىي» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ھاسىل بولغان سۆزلەردىن ياسالغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، مەۋلانا ئاتايى، ئەلىشىر نەۋايى، نۇرۇز ئاخۇن زىيائىي، مۇھەممەد ئەبۇ سەلاھىي، خوجا سىددىق فۇتۇھىي، مۇھەممەد خەراباتىي، نەۋبەتىي، مۇھەممەد سىددىق زەللىي، ئابدۇرېھىم نىزارىي، تۇردى غەربىي، موللا بىلال نازىمىي قاتارلىقلار.

كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ قوللىنىپ كەلگەن تەخەللۇسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى سىياتى، تۇيغۇسى، ئېتىقادى، دۇنيا قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاندىن تاشقىرى، شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي ھاۋاسى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك . مەسىلەن، تەجەللىي دېگەن سۆزنىڭ «نۇر، جىلۋە، چاقناپ تۇرغان نۇر» دېگەن مەنىلىرى بار بولۇپ، ھۆسەينىخان تەجەللىينى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ ئەينى زاماندا بىر دىنىي ئۆلىما بولغاچقا، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىدا تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، شۇ سەۋەبلىك «تەجەللىي» دېگەن سۆزنى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىكى «كائىناتتىكى بارلىق شەيئىلەر ئاللا سۈيەتلىرىنىڭ تەجەللىيسى، ئىنسانلار ئاللا سۈيەتلىرىنىڭ تولۇق ۋە پۈتۈن ھالەتتىكى تەجەللىيسى، باشقا شەيئىلەر ئاللا سۈيەتلىرىنىڭ قىسمەن تەجەللىيسى» دېگەن كۆز قاراش ئاساسىدا، شائىر ئۆزىنى «ئاللانىڭ تەجەللىيسى» دەپ قاراپ، مۇشۇ مەنىدە تەخەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەن. ئەلىشىر نەۋايىنى ئېلىپ ئېيتساقمۇ، «فانىي» دېگەن تەخەللۇسىنىمۇ «يوق بولۇش، تۇگەش» مەنىسىدىلا ئەمەس، بەلكى «ئۆزلۈكىنى يوقىتىپ، ھەق بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش» دېگەن مەنىنى كۆزدە تۇتۇپ قوللانغان.

2. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەخەللۇسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى نەۋايىنىڭ «مەجالىسۇن ـ نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەدەبىي تەخەللۇس قوللىنىشقا مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن: «ئەدەبىي تەخەللۇس بىلەن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مۇناسىۋىتى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان مۇناسىۋەت، بىر ئەدىبنىڭ تەخەللۇسىدىن شۇ ئەدىبنىڭ ئىجادىيەت غايىسىنى، تېما تالاشتىكى خاسلىقىنى، تىل ئىشلىتىشتىكى ماھارىتىنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ» دەپ قارىغانلىقىنى بىلۋالالايمىز. تەخەللۇس مەيلى ئەدەبىلەرنىڭ ئۆزلىرى ياكى باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلسۇن، چوقۇم شۇ ئەدەب ـ شائىرنىڭ مەقسەت ـ ئارزۇسى، جەمئىيەت قارىشىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدىغان مەنىگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىلەرنىمىز تەخەللۇس قوللىنىشقا ناھايىتى ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىدۇ. تەخەللۇس شۇ تەخەللۇسنى قوللانغان يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھالەتنى ساقلىغانمۇ بولىدۇ. يازغۇچى ئۆز ئەسىرىدە ئىپادىلىگەن باش تېما، ئاساسىي خاھىش ياكى ماتېرىيال تاللاش ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش دېگەنلەر دائىم ئۇ قوللانغان ئەدەبىي تەخەللۇس بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ ھەم ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتىنى ساقلايدۇ.

تەخەللۇسقا چوڭقۇر، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە سىمۋوللۇق مەنىلەر يۈكلەنگەن بولىدۇ. بەزى تەخەللۇسلاردا يەنە يازغۇچى ۋە شائىرنىڭ مەقسەت ـ ئارزۇسى، شۇ ۋاقىتتىكى رېئال تۇرمۇشى، جەمئىيەت قارىشى ئەكس ئەتكۈزۈلگەن. يەنە بەزىلىرىدە رېئاللىقتىن ئۇمىدسىزلىنىش، ئازابلىنىش، ئۆزىنى تۆۋەن

تۇتۇش، جەمئىيەتتىن نارازى بولۇش ئېڭى ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. يەنە بەزىلىرىدە شائىرنىڭ ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى زامان شۇملۇقلىرىدىن نەپرەتلىنىش، بىزار بولۇش ھېسسىياتى نامايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، كىلاسسىك شائىر زەلىلىي (خار) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ گۈللىنىش دەۋرى ئاخىرلىشىپ، يەرلىك فېئودال گۇرۇھلارنىڭ ئۆزئارا تەخت تالىشىشى كۈچەيگەن زۇلۇمەتلىك بىر دەۋردە ياشىغان بولۇپ، جۇڭغار ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلق ئۈستىدىكى زۇلمى ۋە خەلقنىڭ ئاچ ـ زارلىق ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئەسەرلىرىدە زۇلمەتلىك زامان ئۆزىگە ئېلىپ كەلگەن خورلۇق، خارلىنىش ھېسسىياتىنى ئۆزى قوللانغان تەخەللۇسىدا ئەكس ئەتكۈزۈپ، بۇ خىل ھېسسىياتىنى ئەسىرىدە مۇنداق ئىپادىلەيدۇ.

بۇ كۆڭۈل بۇلبۇل گۈياكى ئاسمان ـ زەمىن قەفەس،
سۇندۇرۇپ پەرۋاز ئېتەرگە نالە ئەيلەر ھەر نەفەس.

شائىر بۇ شېئىرىدا ئۆزى ياشىغان زامانىنى قەپەسكە ئوخشىتىپ، ئۆز كۆڭلىنىڭ بۇ قەپەستە نىجاتلىق يولى تاپالماي خورلۇقتا قالغانلىقىنى بايان قىلغان. شائىر زەلىلىي يەنە:

بالا دەشتىدەكى ئاۋارىلەرنىڭ خەيلىدىندۇرمەن،
ئاسار ئولدى مالامەت تاشىغا بۇ جىسمى ئۇريانىم.

دەپ يېزىش ئارقىلىق «زەلىلىي» تەخەللۇسىنى تاللىۋېلىشىدىكى مەقسىتىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلەيدۇ.

كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىزنىڭ قوللانغان تەخەللۇسى بىلەن ئۇلار يازغان ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن ئوتتۇرىسىدا يەنە مۇناقىمۇ باغلىنىش بولغان بولىدۇ. مەسىلەن، شائىر تۇردۇش ئاخۇن غەربىي ياشىغان دەۋر پۈتۈن ئېلىمىزنى فېئودالىق زۇلۇم، جاھالەت قاپلاپ تۇرغان دەۋر بولۇپ، قەشقەر رايونىدىمۇ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ تايانچلىرىدىن بولغان يەرلىك پومېشچىكلار، زالىم، ئاچ كۆز ئەمەلدارلار ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئۈستىدىن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە يۈرگۈزۈۋاتقان، ئەكسىيەتچى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي زۇلمى تۈپەيلىدىن خانۇۋەيران بولغان خەلقلەر ئۆز ئانا يۇرتىدا تۇرالماي سەرگەردان بولۇپ، يۇرتتىن ـ يۇرتقا قېچىپ، ئىنتايىن مۇشكۈلچىلىك ئىچىدە تۇرمۇش ئۆتكۈزگەن دەۋرلەر ئىدى. شائىر تۇردۇش ئاخۇن غەربىي ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي تۈزۈم ھۆكۈم سۈرگەن ئاسارەتلىك دەۋردە، يوقسۇللۇق ھەم خار ـ زارلىق ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئەينى مەزگىلدىكى تەڭسىز رېئاللىقلارنى بىۋاستە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن غەربىي قاراڭغۇ ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ چەتكە قېقىشى بىلەن غېرىب، مىسكىن ياشىغان ھەم بۇنداق غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە چوڭقۇر ئىپادىلەپ مۇنداق يازىدۇ:

مەن ۋەيرانىلەردە ماكان تۇتقان ھۇۋقۇشقا ئوخشاش ياشايتتىم،
ئىلىم ئەھلىلىرى بىلەن ھەمىشە بىللە بولاتتىنم.
ئىلىم ئەھلىنىڭ خىزمىتىگە دائىما تەييار ئىدىم،
ئىلىم ـ مەرىپەتسىز ئادەملەردىن يىراق يۈرەتتىم.
بۇ دۇنيادا ھاياتىم ھەمىشە غۇربەتچىلىك
بىلەن ئۆتكەچكە ئەھۋالىم خاراب ئىدى،

ئىسمىم تۇردى، تەخەللۇسۇم «غەربىي» ئىدى.

شائىرنىڭ ئۆز تەخەللۇسىنى «غەربىي» دەپ ئاتىشىمۇ دەل ئۇنىڭ كۆلپەتلىك هايات سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شائىر هىرقەتىنى ئېلىپ ئېيتساق، «هىرقەت» كۆيىمەك، غەم ـ قايغۇ، كۆيدۈرمەك دېگەن مەنىلەرگە ئىگە ، ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېهنەتكام» داستانىدا ئىشق ـ مۇھەببەت، هىجران، هەسرەت، مۇڭ ـ زار تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭمۇ مۇڭ ـ زارلىق ئىپادىلەنگەن ئەسىرى بىلەن تەخەللۇسى ناهايىتىمۇ زىچ باغلىنىشقا ئىگە.

جۇملىدىن كىلاسسىك ئەدەبىلىرىمىزنىڭ هەرقايسىسىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ تەخەللۇسى بىلەن ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن، ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە، شائىر ياشىغان دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ ناهايىتىمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، تەخەللۇسىنىڭ ئۆزى ياشىغان دەۋر، بېشىدىن ئۆتكۈزگەن كەچمىشلىرىدىن قويۇلغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

3. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىلىرىنىڭ تەخەللۇس قوللىنىشىنىڭ ئەهمىيىتى

ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ۋاراقلىغىنىمىزدا، ئەدەبىي تەخەللۇس قوللىنىش قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن تەخەللۇس قىزغىنلىقى ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلغان، بەزىدە هەتتا ئەدىبلەرنىڭ ئىسمى ئورنىدا ئۇ قوللانغان تەخەللۇسنى ئاتاش هاسىل دېسەممۇ ئەۋج ئالغان.

تەخەللۇس قوللىنىش ئەدىبلەر ئۈچۈن پايدىسى هەم ئەهمىيىتى زور بولغان بىر خىل ئەدەبىي هادىسە بولۇپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىلىرىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىگە ياندىشىپ قويۇلغان بۇ ئەدەبىي تەخەللۇسلار كىلاسسىكلار بىلەن تەڭ كۆكتىكى يۇلتۇزدەك پارلاپ، يازغۇچىنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ناهايىتى مۇهىم رول ئويناپدۇ.

بىرىنچىدىن، تەخەللۇس شائىرنىڭ ئىچكى هېسسىياتى ۋە ئەمەلىي پائالىيىتىنىڭ يارقىن ئىپادىسى سۈپىتىدە شۇ شائىرنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كەڭ جامائەچىلىككە تارقىلىشىغا هەم قەلب تۆرىدىن ئورۇن ئېلىشىغا تۈرتكە بولىدى.

ئىككىنچىدىن، تەخەللۇس يازغۇچى ـ ئەدىبلەرنىڭ هايات مۇساپىسى ياكى ياشىغان دەۋرى، مۇهىتى، ئىدىيەسى، كۆز قارىشى قاتارلىقلار بىلەن ناهايىتى زور ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە بولغاچقا، بىر يازغۇچىنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدىن شۇ يازغۇچىنىڭ هايات قارىشىنى بىلۋالغىلى بولىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، كىلاسسىك ئەدەبىلىرىمىزنىڭ هەممىسى دېگۈدەك ئەدەبىي تەخەللۇس ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەخەللۇسى هەرخىل هادىسە، ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك هالدا بارلىققا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە كىنايىلىك قېنى تۆكۈلگەن سۆيۈملۈك يۇرتى، ئۆزى تۇغۇلغان شەهەرنىڭ ئىسمىنى تەخەللۇس قىلغانلار ئەڭ كۆپ. بۇنداق تەخەللۇسلار بىزگە شۇ ئەدىبلەرنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىدىن خەۋەر بېرىش بىلەن بىللە، يەنە ئەينى دەۋردە بار بولغان يۇرت ـ شەهەر ناملىرىدىن مەلۇمات بېرىدۇ هەم شۇ يۇرت ـ شەهەر ناملىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

تۆتىنچىدىن، مەلۇم ئەهۋاللاردا بەزى تەخەللۇسلار گويا كى فامىلىلەردەكلا رول ئويناپغان، يەنى مەهمۇد كاشغەرىينىڭ «كاشغەرىي»، ئەبۇ نەسىرنىڭ «فارابىي» تەخەللۇسلىرى هەم ئۇلارنىڭ ئەدەبىي نامى هەم مەلۇم دەرىجىدە فامىلىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان. دېمەك، كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ تەخەللۇسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى ئىسىم ـ فامىلە مەدەنىيىتىنىڭ بۈگۈنگىچە بولغان تەرەققىيات جەريانىنى

بىلىشىمىزدە جانلىق دەرسلىك بولالايدۇ.

بەشىنچىدىن، تەخەللۇس يەنە ئوخشاش ئىسىملىك شائىر ـ ئەدىبلىرىمىزنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۇرۇشتە قولايلىق شەرت ـ شارائىتلارنى ھازىرلاپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەستە قالدۇرۇش، قوللىنىشمۇ ئىنتايىن قولاي.

ئالتىنچىدىن، نۇرغۇن كىلاسسىك ئەدىبلىرىمىز ئۆز تەخەللۇسلىرىنى ئەستايىدىل تاللاپ، ئىزچىل قوللانغانلىقتىن، ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا شۇ كىشىنىڭ ئەسلي ئىسمىدەكلا كەڭ ئومۇملىشىپ ۋە ئەسلي ئىسمىنىڭ ئورنىنى بېسىپ ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، نەۋائىي، سەككاكي، ئاتايى، لۇتفي قاتارلىق كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ نامى ئۇلارنىڭ ئەدەبي تەخەللۇسى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلمەكتە.

يەتتىنچىدىن، ئەدەبي تەخەللۇس قوللانغانلىق كۆپ ھاللاردا بىر ئەدىبكە نىسبەتەن ئۇنىڭ ئەدەبي ئىجادىيەتكە رەسمي كىرىشىپ، ئەدەبي تالانتىنى رەسمي جارى قىلدۇرۇشقا باشلىغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبي تەخەللۇس قوللانغان ئەدىبلەرنىڭ كۆپ بولۇشى شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

كىلاسسىك ئەدىبلەر ئەدەبىياتىمىزنىڭ بۇگۈنكىدەك گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن كۆپلىگەن تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇلار ئۆزىنىڭ غايىسى، ئۇمىد ـ ئارزۇسى، مىجەز ـ خاراكتېرى، يۇرتىنىڭ ئىسمى، دۇنيا قارىشى قاتارلىق ئامىللارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەدەبي تەخەللۇسنى قوللىنىپ، ئىجادىيەت ئۇسلۇبىدىكى خاسلىقنى ئەدەبي تەخەللۇس بىلەن زىچ بىرەكلىككە ئىگە قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى ھەمىگە تولۇشلۇق بولغان ھۆرمەتكە سازاۋەر نوپۇزنى تىكلىدى. ئۇلارنىڭ تەخەللۇس قويۇشى يۇقىرىدا بىز ئېيتىپ ئۆتكەندەك نۇرغۇن ئەھمىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان شائىر ـ ئەدىبلىرىمىزمۇ كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ تەخەللۇس قويۇشتەك بۇ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلار ماڭغان يولدا مېڭىپ، زامانىمىزغا ماس، مەدەنىي ۋە ساغلام سۆزلەردىن تەركىب تاپقان تەخەللۇسلارنى قوللانماقتا، يەنە بەزىلىرى بولسا كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ ئىزىدا مېڭىپ، ئۇلارنىڭ تەخەللۇسىنى قوللىنىپ كەلمەكتە. بۇ تەخەللۇسلار ئەدەب ـ يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئەۋلادىغا ئۆز تەخەللۇسىنى فامىلە ئورنىدا مىراس قالدۇرۇش ۋە بۇ تەخەللۇس (فامىلە)نىڭ ئەل ئىچىدە ئوڭايراق ئومۇملىشىشى ئۈچۈن يارىتىلغان ياخشى بىر مۇھىتتۇر.

تەخەللۇس قوللىنىش گەرچە ھەممىلا ئەدەب ئۈچۈن شەرت بولمىسىمۇ، ئەمما ھەر قانداق بىر مىللەت ئۈچۈن ئېيتقاندا ياخشى بىر ئەنئەنە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەنئەنە نۆۋەتتىدە ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇشتا، شۇنىڭدەك ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيەلىرىنى ئۆگىنىشتە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ.

خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، ئۆز ھاياتىدا ۋەتەن، خەلققە ئىنتايىن قىممەتلىك نادىر ئەسەرلەرنى تەقدىم قىلىپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ قوللانغان ئەدەبي تەخەللۇسلىرىنى بىلىش بىز ئۈچۈن زور ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارايمەن. ھازىرغىچە كىلاسسىك ئەدىبلەر توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان ماقالىلەر ۋە ئەسەرلەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەخەللۇسى توغرىسىدا ئىزدىنىش تازا يېتەرلىك ئەمەس. مەن بۇ ماقالەمدە ئاساسلىقى كىلاسسىك ئەدەبلەرنىڭ تەخەللۇسى، تەخەللۇس قويۇشنىڭ سەۋەبى، ئۇلارنىڭ تەخەللۇسىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئەھمىيىتى ھەققىدە توختالدىم. سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلى بۇ ماقالىدە يورۇتۇشقا تېگىشلىك يەرلەرنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلمىگەن بولۇشۇم مۇمكىن، لېكىن بۇ ماقالە كىلاسسىك ئەدىبلەرنىڭ تەخەللۇسى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ بوشلۇقنى ئاز ـ تولا تولدۇرالىسا ئەجەب ئەمەس.

كىلاسسىك ئەدىبلەر	تولۇق ئىسمى	قوللانغان تەخەللۇسى	قوللانغان تەخەللۇسنىڭ مەنىسى
مۇھەممەد فارابىي	ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابىي	فارابىي	فاراب (ئۇترار شەھىرى)
يۈسۈپ خاس ھاجىپ	يۈسۈپ	بالاساغۇنىي، خاس ھاجىپ	بالاساغۇن، ئالاھىدە مۇشاۋىر
مەھمۇد كاشغەرىي	مەھمۇد ئىبنى ئەل ھۈسەين ئىبنى مۇھەممەد ئەل كاشغەرىي	كاشغەرىي	قەشقەر (يۇرتى)
ئەھمەد يۈكنەكىي	ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكىي	يۈكنەكىي	يۈكنەك شەھىرى (يۇرتى)
ئەھمەد يەسسەۋىي	خوجا ئەھمەد يەسسەۋىي	يەسسەۋىي	يەسسى (يۇرتى)
نەسىرىددىن رابغۇزىي	نەسىرىددىن بۇرھانىددىن ئوغلى رابغۇزىي	رابغۇزىي	رابغۇز (يۇرتى)
ئاتايى	مەۋلانا ئاتايى	ئاتايى	ئاتا لەقەملىك جەمەتكە تەۋە
سەككاكىي	مەۋلانا سەككاكىي	سەككاكىي	پىچاقچى، پىچاق سوققۇچى
مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفىي	مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفىي	لۇتفىي	ياخشى نىيەتلىك، مۇلايىم
ئەلىشىر نەۋايى	نىزامىددىن كىچىك ئوغلى ئەلىشىر نەۋايى	نەۋايى، فانىي	كۆي، ناۋا قىلغۇچى، ئۆزلۈكنى يوق قىلغۇچى
قىدىرخان ياركەندىي	قىدىرخان ياركەندىي	ياركەندىي	ھازىرقى يەكەن (يۇرتى)
ئامانىنساخان	خانىش ئامانىنساخان	نەفىسە	نازۇك، گۈزەل
مىرزا ھەيدەر كورەگان	مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر كورەگان	ئاياز، ئاياز شىكەستە	ساپ، ئوچۇق، تازا، سۈنغان، مەجرۇھ
مىرزا مەھمۇد چۇراس	شاھ مەھمۇد بىن مىرزا فازىل چۇراس	چۇراس	قەبىلە نامى
ھىرقەتىي	مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ھىرقەتىي	ھىرقەتىي، گۈمنام	كۆيۈپ كۈل بولغۇچى، نامسىز
سالاھىي	مۇھەممەد ئەبۇ سالاھىي	سالاھىي	توغرا يولدا ماڭغۇچى
فۇتۇھىي	غوجا سىددىق فۇتۇھىي	فۇتۇھىي	كۆڭۈللۈك، شەپقەت قىلغۇچى
زەلىلىي	مۇھەممەد سىددىق زەلىلىي	زەلىلىي	خار، قەدىرسىز، خارلانغۇچى
ئەرشىي	غوجا ياقۇپ، غوجا جاھان	ئەرشىي	يەتتە قات ئاسمان، تەخت
مۇھەممەد خاراباتىي	مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتىي	خاراباتىي	دەۋائىي ئىشق بىلەن خاراب بولغۇچى، مەيخانا ئەھلى
نەۋبەتىي		نەۋبەتىي	نۆۋەت، ئىش ئۆتكۈزۈۋالغۇچى
مەھزۇن	ئىسمائىل	مەھزۇن	غەمكىن، پەرىشان

مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي	مۇھەممەد سادىق	كاشغەرىي	قەشقەر (يۇرتى)
ئەھمەد شاھ قاراقاش	ئەھمەد شاھ	قاراقاش	قاراقاش (يۇرتى)
قەلەندەر	-	قەلەندەر	نامرات، يوقسۇل
ئابدۇرېھىم نىزارىي	ئابدۇرېھىم نىزارىي	نىزارىي	سولاشقان، قاقشال بولغان
نۇرۇز ئاخۇن زىيائىي	نۇرۇز ئاخۇن زىيائىي	زىيائىي	نۇر، يورۇق، ھۇزۇر
تۇردۇش ئاخۇن غەربىي	تۇردۇش ئاخۇن غەربىي	غەربىي	مۇساپىر، كۆچمەن
ئىمىر ھۇسەين سەبۇرىي	ئىمىر ھۇسەين سەبۇرىي	سەبۇرىي	سەۋرچان، ئاۋاز، سادا
موللا بىلال نازىمىي	موللا بىلال بىن موللا يۇسۇپ	نازىمىي	تەرتىپكە سالغۇچى، رەتكە قويغۇچى
ناقىس	سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر ناقىس	ناقىس	كەمتۈك، چالا، زەئىپ
موللا مۇسا سايرامىي	موللا مۇسا سايرامىي	سايرامىي	سايرام (يۇرتى)
ھۇسەينخان تەجەللىي	ھۇسەينخان ئەكبەر تەجەللىي	تەجەللىي	چاقناپ تۇرغان نۇر، جۇلالىق

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1) غەيرەتجان ئوسمان قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 8 ـ ئاي.

(2) ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەين: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، قەشقەر خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى 10 ـ ئاي.

(3) ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانىي: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 ـ يىلى 4 ـ ئاي.

(4) ئەكبەر قادىر: «تەخەللۇسشۇناسلىق ۋە زوردۇن سابىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2011 ـ يىللىق 9 ـ سان.

(5) ئەلىشىر نەۋايى: «لىسانۇت ـ تەير»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(6) باتۇر روزى: «تەجەللىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى 5 ـ ئاي.

(7) يۇسۇپ ئىگەمبەردى: «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە ئىزدىنىش ــ تەخەللۇس، نىسبە ۋە تەخەللۇس»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 2010 ـ يىللىق 5 ـ سان.

(8) غۇلام غوپۇر: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.

(9) ئابلاجان مەمەت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى 9 ـ ئاي.

(10) ئەنۋەر سەمەد غەربىي: «ئۇيغۇرلاردا فامىلە، ئۇيغۇرلاردا نەسەبنامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 12 ـ ئاي.

(11) رەجەپ يۇسۇپ: «مۇھەممەد سىدىق زەلىلىي ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 ـ يىللىق 2 ـ سان.

(ئاپتورى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى)

رىۋايەتلەر

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق

چاقماق دەرياسى

بۇنىڭدىن كۆپ زامانلار ئىلگىرى كۈن تۇۋاقتەك، ئاي قۇلاقتەك چاغلاردا، بەشكېرەمنىڭ شىمالىدىكى غەربتىن شەرققە سوزۇلۇپ ياتقان بەھەيۋەت قۇمالتاغ ناھايىتى قېلىن قار - مۇزلار بىلەن قاپلانغانىكەن. تاغ جىرالىرى رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلغان ئوتلاق، تاغ باغرى ئادەم تېرىسا ئۇنگۈدەك مۇنبەت توپراق ئىكەن. مېھنەتكەش ئاتا - بوۋىمىز بۇ زېمىندا تاغ هاۋاسىدىن نەپەسلىنىپ ئۇرۇق چېچىپ، ئېكىن ئېكىپ ئەمگەك قىلىشىدىكەن، ئىش - ئەمگەكتىن بوشىغان چاغلاردا مېۋە - چېۋىلەر مەي باغلىغان باغلاردا چوڭ - كىچىك هەممەيلەن بىر يەرگە جەم بولۇپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ مەشرەپ ئۆتكۈزىدىكەن، شۇنداق قىلىپ، ئەل - يۇرتتىن غەم قايغۇنى كەتكۈزىدىكەن. تاغ ئارىسىدىكى چۆپلۈكلەردە سانسىز چارۋا - مالالار ئوتلىشىدىكەن، تۇرلۇك تۇمەن خىل قۇشلار خۇشال سايراپ بۇ قاينام هاياتنى قۇتلىشىدىكەن.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلار ئۆتۈپتۇ. مېھنەتكەش باھارنىڭ كەينىدىن بەرىكەتلىك ياز ئۆتۈپ هېممەتلىك كۈز ئايلىرى باشلىنىپتۇ. يۇرتداشلارمۇ ئاۋۇالقىدەكلا چىن يۈرىكىدىن شادلىنىپتۇ. ئانا تۇپراق مەشرەپ سادالىرىدىن كۈلۈۋاتقان، يۇرت ئەھلى هايات پەيزىنى سۈرۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىر سەھەدە بەزى كىشىلەرنى شەيتان ئازدۇرۇپتۇ. يەنى، ئۇلار تېشى پۈزۈر، ئىچى قوتۇر، تىلى هەسەل، ددىلى زەهەر نائەھلىلەرگە ئالدىنىپ ئاتا - بوۋىلارنىڭ يولىنى تۇتۇشتىن باش تارتىپتۇ. بۇ ئادەمنى شەيتانلار پىتنە - پاسات تارقىتىپ كىشىلەرنى شۇنداق ئازدۇرۇپتۇكى، پىسقى - پۇجۇرغا ئالدانغان يەنە بىر قىسىم كىشىلەردە ئاتا - بوۋىلار ۋۇجۇدىدا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان شەخسىيەتچىلىك، هەسەتخورلۇق، مەنمەنچىلىك، مەنپەئەتپەرەسلىككە ئوخشاش ئىللەتلەر باش كۆتۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاتا بالىغا، بالا ئاتىغا ئىشەنمەيدىغان هالەت شەكىللىنىپتۇ. يەنە بىر بۆلەك ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر بولسا يۇرت خەلقىنىڭ روهىنى پاكلاش ئۈچۈن تۇرلۇك سەۋەبلەرنى قىلىپ باققان بولسىمۇ كار قىلماپتۇ. ئاتا - بوۋىلار دۇنياغا ئاپىرىدە بولغاندىن بېرى «سېنىڭ» ياكى «مېنىڭ» دېيىلمەي كەلگەن بۇ پاك زېمىندىكى گۈزەل باغلار بىلەن ياپيېشىل ئوتلۇق تاغلار، مول هوسۇللۇق ئېكىنزارلار بىلەن سانسىز چارۋا - مالالار مانا ئەمدى بىر توپ نائەھلىلەر ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش ئېچىدە قالىتۇ. توغرا گەپ قىلىپ، ئەلنى ئەجدادلار يولىنى تۇتۇشقا ئۇندىگەنلەر چەتكە قېقىپ زارلىنىپتۇ، هەقنى سۆزلىگەنلەر خارلىنىپتۇ. ئىلگىرىكى بايىاشاتلىق ئورنىنى ئەمدى ناشاتلىق ئاپتۇ. ئىناقلىق بېغىدا قۇزغۇنلار ماكان تۇتۇپتۇ، ئەل بەختىنىڭ كۈيچىسى بۇلبۇللار قالىن يۇتۇپتۇ...

بۇ زېمىندىكى قالايمىقانچىلىقنى كۆك تەڭرى قاتتىق غەزەپلىنىپ، مۇقەددەس يەر ۋە سۇنى پاكلاش، هېلىقى بىر ئوچۇم نائەھلىلەرنى جازالاش ئۈچۈن قۇياشنى ئەۋەتىپتۇ. قۇياش بۇ يۇرتقا شۇنداق بىر قاراپتىكەن، قۇمالتاغدىكى يۇرتنىڭ

بايلىقى بولغان قار ـ مۇزلار ئېرىشكە باشلاپتۇ. تاغ سۇلىرى شىددەت بىلەن كۆپىيىپ دەھشەتلىك كەلكۈنگە ئايلىنىپتۇ.

ئۇ كۈنى كەچتە ھەممە يەرنى خۇددى غايەت زور قازاننى دۇم كۆمتۇرۇپ قويغاندەك قاراڭغۇلۇق قاپلىغانكەن. ئازغۇنلۇق چۆلىدە سەرسان بولۇپ يۈرگەن بەدەۋىلەر بىر كۈنلۈك ئەيش ـ ئىشرەتتىن كېيىن چارچاپ ئۇيقۇ دەرياسىغا غەرق بولغاندا، يۈرتنىڭ چېتىدىكى كونا كەپىدە يۈرت ئەھلىنى ئازغۇنلۇقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئازغۇنلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن يۈرت ئاغىسىنىڭ ئوغلى ئالىپ بەگ بىلەن يۈرت ئاغىسىنىڭ ئۆلۈم ۋە كۆرۈمدە بىللە بولۇپ ئازغۇنلار قولىدا جان بەرگەن قېرىندىشىنىڭ قىزى ئاي بېكەمنىڭ تويى بولۇۋاتقانىكەن. تويغا كەلگەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلار گۈلخان يېقىپ، مەشرەپ قىلىپ شادلىق سادالىرى بىلەن يەر ـ جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەلياتقۇ مەزگىلىدە بۇ بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ تەڭدىن قۇت تىلەپ ئۆيلىرىگە قايتىپتۇ. ئالىپ بەگ بىلەن ئاي بېكەم ئەمدىلا بىر ياستۇقنىڭ باش قويۇشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقاندا ئۇلارنىڭ ھۇجرىسى ئالدىدا بىر بۆرە خۇددى يەردىن ئۈنگەندەكلا پەيدا بوپتۇ ۋە ئۇلارغا قاراپ: «ئەي پاك ئىنسانلار، كۆڭۈل تەڭرىسى مۇقەددەس يەر ـ سۇنى بۇلغىغانلارنى جازالاش ئارقىلىق ئۇلارنى پاكلاش ئۈچۈن قۇياشنى ئەۋەتتى. ھازىر يۈرت خەۋپ ئىچىدە، سىلەر دەرھال قىرىق كۈن يەتكۈدەك ئوزۇق ـ تۈلۈك تەييارلاپ ماڭا ئەگىشىڭلار!» دەپتۇ. بۇ ئىكىلىنىڭ بۆرىنىڭ دېگىنى بويىچە ئۈنىڭغا ئەگىشىپتۇ. بۆرىنىڭ كۆزلىرىدىن چاقنىغان ئوت ئۇلارنىڭ يولىنى يورۇتۇپتۇ. شۇ تەرىقىدە خېلى ماڭغاندىن كېيىن، مۇشۇ يۈرتنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان ئون ئەرنىڭ قۇچىقى يەتمەيدىغان چىنار دەرىخى تۈۋىگە يېتىپ كەپتۇ. بۆرە: «كۆك تەڭرى سىلەرنى ئامان قىلغاي، مۇقەددەس يەر ـ سۇ سىلەرگە مەڭگۈلۈك ماكان بولغاي» دەپلا كۆزدىن غايىب بوپتۇ. ئۇلار يەنە قانداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى ئويلاپ ئۈلگۈرگۈچە كەلكۈننىڭ شەپىسى ئاڭلىنىپتۇ. ئاڭغىچە سۇ شاۋقۇنلىرى بارا ـ بارا يېقىنلاپتۇ. بۇ ئىككىلەن تەييارلىغان ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرىنى ئېلىپ دەرھال چىنار ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. ھايال ئۆتمەي كەلكۈن ھەممە يەرنى بىر ئاپتۇ. يۈرت ـ ماكان، باغبارلىق ۋە مال ـ ۋاران ئۆز ئىگىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ تەلتۆكۈس ۋەيران بوپتۇ. كۈن كەينىدىن كۈن، تۈن كەينىدىن تۈن ئۆتۈپتۇ. ئالىپ بەگ بىلەن ئاي بېكەم كېچىلىرى ئايغا قاراپ يۈلتۈز ساناپ كىرپىك قاقماي تاڭ ئاتقۇزۇپتۇ، كۈندۈزلىرى ئۈمىد بىلەن كۈنگە قاراپ تاغ كەينىگە پاتقۇزۇپتۇ. قىرىق كۈن بولاي دېگەندە قۇمالتاغدىكى قار ـ مۇزلار پۈتۈنلەي ئېرىپ تۈگەپ كەلكۈن توختاپتۇ. ئالىپ بەگ بىلەن ئاي بېكەم دەل قىرىقىنچى كۈنى چىناردىن چۈشۈپتۇ. ھالاك بولغان قوۋمىغا قاراپ قايغۇرۇپتۇ، ۋەيران بولغان يۈرتقا قاراپ ئاھ ئۇرۇپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، قىرىق كۈن توختىماي ئاققان كەلكۈن ھەممە يەرنى تۈپتۈز قىلىۋەتكەن بولۇپ، ھېلىقى چىنارىدىن باشقا ھېچقانداق دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ ياكى پاناھلانغۇدەك ئۆي ـ ماكانىدىن ئەسەر قالمىغانكەن. شۇ ئەسنادا قىرىق كۈنلۈك ئاچچىق قىسمەت، رەھىمسىز رېئاللىق ئالدىدا ئاتەش يۈرەكلەرگە دۇملىنىگەن پاك سۆيگۈ سادالىرى غۇنچىدەك لەۋلەردىن تۆكۈلۈشكە باشلاپتۇ. ئېچىرقاش ئىچىدىكى باياۋان چاڭقاقلىقىنىڭ تەشنالىق ئازابى ۋىسال لەززىتىگە ئورۇن بوشتىپتۇ. چىنار شاخلىرى بىردىنلا يەرگە تەگكۈدەك ئېگىلىپ ئۇلارنى قوينىغا ئاپتۇ. ئۇلار دۇنيانى، دۇنيا ئۇلارنى ئۇنتۇپتۇ...

بىر كەمدە ئۇلار قار ـ مۇزى ئېرىپ، ئوت ـ سۇيى قۇرۇپ تۈگىگەن بۇ يۈرتتا بۇندىن كېيىن قانداق ھايات كەچۈرۈش توغرۇلۇق باش قاتۇرۇشۇپ ئاستا ـ ئاستا ئۇيقۇغا ئەسىر بوپتۇ. قىرىق كېچە ـ كۈندۈز سۆكۈتتە تۇرۇپ سەۋر قىلىشقان ئۇيقۇ لەشكەرلىرى ئۇلارنى قاتتىق ئىسكەنجىگە ئاپتۇ. ئۇلار ناھايىتى تاتلىق ئۇخلاپ سەھەرگە يېقىن مۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بۇ ئىككىلەن

يىراق سەپەرگە ماڭغانمىش، ھاۋا تازا ئىسسىغان بىر مەزگىلدە ھېچ گىياھ ئونمەس بىر چۆل - جەزىرىگە بېرىپ قالغانمىش، تازا چاڭقاپ سۇسىردىغاندا يېنىدىكى قاپاقتا قارىسا ئىچىدىغان سۇيى تۇگەپ كەتكەنمىش. «ئەمدى ئۆلىدىغان بولدۇق» دېيىشىپ، غەمكىن ھالەتتە تۇرغىنىدا، ئالدىدا بىر بۆرە پەيدا بولغانمىش. ئۇ بۆرە: «ئۆزۈڭلار تۇرغان جايىنى كولىساڭلار سۇ چىقىدۇ» دەۋاتقۇدەك كىمىش... ئۇلار كۆرگەن چۈشلىرىگە ھەيران بولۇشۇپتۇ ھەم چىنار تۇۋىنى كولاشقا كىرىشىپتۇ. ھايال ئۆتمەي چىنار تۇۋىدىن ئادەم بېلىدەك بىر باشلام سۇ چىقىپتۇ.

ئالىپ بەگ بىلەن ئاي بېكەم چىنار كاۋىكىنى ئۆي قىلىپ، بۇلاق بويىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلاپتۇ. بەگ چىنار شېخىدىن ئوق ۋە يا، قوۋزىدىن كىرىچ ياساپ يىراق - يېقىن جايلارغا بېرىپ ئوۋ ئوۋلايدىكەن. بېكەم ئېرى ئەكەلگەن ئوۋ غەنىمەتلىرىنىڭ گۆشىدە تاماق ئېتىپ، تېرىسىدە كىيىم تىكىپ ئۆيگە قارايدىكەن. كۈنلەر ئۆتۈپ ئۇلار پەرزەنتلىك بوپتۇ. پەرزەنتلەر چوڭ بولۇپ يەنە پەرزەنتلىك بولۇشۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ يۇرتتا يەنە قايتىدىن ئادەم كۆپىيىشكە باشلاپتۇ. ئالىپ بەگ بىلەن ئاي بېكەم نەۋرە - چەۋرىلىرىگە ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ تارىخىنى داۋاملىق سۆزلەپ بېرىپ قاتارغا قوشۇپتۇ. بارا - بارا ئۇلارنىڭمۇ يېشى بىر يەرگە بېرىپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. بىر كۈنى ئالىپ بەگ بارلىق ئوغۇل - قىزلىرىنى، نەۋرە - چەۋرىلىرىنى ئەتراپىغا ئولتۇرغۇزۇپ: «ئەي پەرزەنتلىرىم، بىز ئەمدى قېرىدۇق. ئۆمۈر شامىمىز ئۆچۈش ئالدىدا تۇرۇپتۇ، سىلەرگە مۇستەھكەم ئېتىقاد ۋە ئەقىدىدىن باشقا مىراس قالدۇرغۇدەك دەپنە - دۇنيالىرىمىز يوق. ئېھ-سىڭلاردا بولسۇنكى، بۇ دۇنيا مەڭگۈلۈك ئەمەس. ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ كەچمىشىدىن قارىغاندا، ئېتىقاد ۋە ئەقىدە ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم، ئۇنىڭدىن ئايرىلغان ئىنسان ئەجدادلىرى ئالدىدا ۋە ئەۋلادلىرى ئالدىدا ئەڭ قەبىھ گۇناھكاردۇر. شۇنىڭ تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، قىرىق كۈن داۋاملاشقان كەلكۈندە تەلتۆكۈس ۋەيران بولغان بۇ دىيارda يەنە سىلەردەك ئىزباسارلارنىڭ دۇنياغا كېلىشى پۈتۈنلەي بىزدىكى ئېتىقاد كامالىتىدىن بولغان. ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يەتكۈزۈپ مېڭىڭلاركى، مۇقەددەس يەر ۋە سۇ ھاياتلىقنىڭ كاپالىتى، ئۇنىڭسىز ئىنسانىنىڭ ئىنسانىيلىقى ياشىيالمايدىغانلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ھەممىڭلار بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ ئۇلۇغ تەڭرىدىن يەر ۋە سۇنىڭ ئامانلىقىنى تىلەڭلار، ئۇنىڭ پاكلىقىنى جان تىكىپ قوغداڭلار...!» دەپ نەسىھەت قىلغاچ دۇنيادىن كۆز يۇمۇپتۇ. ئالىپ بەگ دۇنيادىن ئۆتۈپ دەل قىرىقىنچى كۈنى سەھەردە ئاي بېكەممۇ قېشىدا ئولتۇرغان ئوغۇل - قىزلىرىغا: «ئالىپ ئاتاڭلارنىڭ سۆزىگە ئەۋلادقىچە ئەمەل قىلىڭلار، بولمىسا ھالاك بولىسىلەرا!» دەپ ۋەسىيەت قىلىپ جان ئۈزۈپتۇ.

ئالىپ بەگ بىلەن ئاي بېكەمنىڭ ئەۋلادلىرى ئالىپ ئاتىنىڭ ئېيتقانلىرى بويىچە يول تۇتقاچقا يۇرت كۇندىن - كۈنگە ئاۋاتلىشىپتۇ. بىراق، ئەمدى ھېلىقى چىنار تۇۋىدىكى بۇلاقتىن چىققان سۇ تەدرىجى ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجنى قامدىيالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ. يۇرتنىڭ كېلەچىكى ۋە يۇرت ئەھلىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن بېشى قاتقان يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئۆزئارا باش قوشۇپ، ئاخىر «ئاتا - بوۋىلارغا ئەگىشىپ توغرا يولغا ماڭغانلارنى تەڭرى يۆلەيدۇ، سۇيىمىزنى ئاۋۇتۇش ئۈچۈن كۆك تەڭرىدىن مەدەت تىلەيلى...» دېگەن قارارغا كېلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇرت ئاغىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بارلىق كىشىلەر قۇمالتاغ باغرىغا يىغىلىپ، كۆك تەڭرىگە مۇناجات ئوقۇپ سۇ تەلەپ قىپتۇ. كۆك تەڭرىنىڭ ئۇلارغا رەھمى كېلىپ، تەلىپىنى ئىجابەت قىلىشقا چاقماقنى ئەۋەتىپتۇ.

چاقماق يولغا چىققاندا ئالەمنى قارا بۇلۇت قاپلاپ، دەھشەتلىك گۈلدۈرماما ساداسىدىن يەر - زېمىن لەرزىگە كەپتۇ. ئارقىدىن چاقماق چېقىلىپ، قارا بۇلۇتلارنىڭ كۆكسىي يېرىلىپ يامغۇر يېغىشقا باشلاپتۇ. ئەسىرلەر بويى قۇياش تەپتىدە

كۆيۈپ قاغجىرىغان مۇقەددەس زېمىن تەشنالىقىنى قاندۇرۇپتۇ. شادلىقتىن كىشىلەرنىڭ بېشى كۆككە يېتىپتۇ. زېمىن ۋە زېمىندىكىلەرنىڭ شادلىقىدىن سۆيۈنگەن كۆك تەڭرى شاپائەت قولىنى ئايىماي سۇنۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چاقماق تېخىمۇ ھەيۋەتلىك گۈلدۇرماما بىلەن دەھشەتلىك نەرە تارتىپ، زۇلمەت قوينىدا ئالتۇن شەمشىرىنى ئوينىتىپ، قۇمالتاغقا قاراپ شىلتىپتۇ. ھەيۋات، ئاۋۋال نۇر چاقناپتۇ، ئاندىن قۇمالتاغ يېرىلىپ بىر ئېقىن سۇ يۇرت باغرىغا ئېقىشقا باشلاپتۇ. بارا ـ بارا سۇ كۆپىيىپ بىر دەريانى ئايلىنىپتۇ. بۇ مۆجىزىگە ھەيران بولغان ئاۋام كۆك تەڭرىگە بولغان مەڭگۈلۈك تەشەككۈرى سۈپىتىدە چاقماقنى ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئانا يۇرت ئومۇرتقىسى بولغان بۇ دەريانى «چاقماق دەريا» دەپ ئاتاپتۇ.

چاقماق دەريانىڭ خاسىيىتى بىلەن بۇ دىيار يەنمۇ ئاۋاتلىشىپتۇ. كىشىلەر يەر ـ سۇنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قەدىرلەپ ئانا يۇرتنى گۈللەندۇرۇپتۇ. چاقماق دەريا ۋادىسىدا بېھىشتەك گۈزەل باغلارنى، ئۇرۇق دۇكەنلىرى ـ خانىۋەي كەبى مەشھۇر شەھەرلەرنى، مۇرا، كەپتەرخانا ۋە ھەيۋەتلىك بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى بىنا قىلىپ، توققۇز ھۇجرا كەبى مىڭئۆيلەرنى قېزىپ تارىخ بېتىگە چېكىپتۇ. بۇگۈنكى كۈندە چاقماق دەريا ۋادىسىدا ياشاۋاتقانلار دەل ئالىپ بەگ بىلەن ئاي بېكەمنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: بەشكېرەم يېزا قۇمباغ كەنتىدىن قۇربان ئىبراھىم، قەمبەرخان نەجمىدىن.

توققۇز ھۇجرا

ناھايىتى قەدىمكى زامانلار ئىلگىرى بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتا ئەجدادى قەدىمكى تۈرك خاقانى ئەرجەسىپ ئارقىلىق ئەڭ قەدىمكى تۈرك خاقانى ئاپراسىياپقا تۇتىشىدىكەن. ئۇنىڭ ناھايىتى بىلىملىك ئەمىر ـ ئۇمرالىرى، خەزىنە ـ خەزىنىدە دەپنە ـ دۇنيالىرى، ساداقەتمەن، ئاق كۆڭۈل پۇقرالىرى بولغاچقا دۆلىتى تولىمۇ زىيادە ئىكەن. بىراق، ئۇ پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەچكە كېچە ـ كۈندۈز تەڭرىدىن پەرزەنت تىلەپ ياش تۆكىدىكەن. ئۇ قىرىق ياشقا كىرگەن يىلى تەڭرى ئۇنىڭ تىلىكىنى ئىجابەت قىلىپ، ئايالى بىر قىز تۇغۇپتۇ. بۇ قىز شۇنداق چىرايلىق ئىكەنكى، مەن ـ مەن دېگەن ساھىبجامالالار ئۇنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرەلمەيدىكەن. پادىشاھ ئارزۇلۇق قىزى ئون ئالتە ياشقا كىرگەندە يامان كۆزلەردىن نېرى تۇتۇش ئۈچۈن، ئوردا شەھىرى خانئۆيىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان چاقماق دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تاغ قاپتىلىغا بىر قاتار ھۇجرىلارنى سالدۇرۇپ، ماھىر رەسسام، ئۇستا نەققاشلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاجايىپ سېھىرلىك رەسىملەرنى سىزدۇرۇپتۇ، كۆركەم نەقىشلەرنى ئويدۇرۇپتۇ.

پادىشاھ قىزىنى ئۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ئوردىسىنىڭ ئالدىدىكى چاقماق دەريا ساھىلىدىكى ئارامگاھىدا خانىشى بەلەن قىزىنىڭ كەلگۈسى توغرۇلۇق پارىڭلاشقاچ تاتلىق ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. بىر كەمدە خانىشىنىڭ ئېچىنىشلىق يىغا ئاۋازى پادىشاھنى ئۇيقۇدىن ئويغىتىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، خانىش: «ۋاي قىزىم، قانداق قىلارمىز؟ ۋاي قىزىم، ئەمدى بىز قانداق قىلارمىز!...» دېگىنىچە ئۆزىنى كاچاتلاپ يىغلاۋاتقۇدەك. شاھ ئەندىكىپ: «نېمە بولدۇڭ؟ قىزىمىزغا بىر ئىش بوپتىمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. خانىش يىغىدىن ئۆزىنى ئاران توختىتىپ: «بايا بىر چۇش كۆرۈپتىمەن. چۈشۈمدە ئىككىمىز قىزىمىزنى ئېلىپ چوڭ بىر شەھەردە سەيلە قىلىپ يۈرگۈدەكمىز، كوچىدا مىغىلداپ يۈرگەن ئادەملەر بىزگە ئېسىلىپ كىرەپ قاراۋاتقۇدەك. بىر يەرگە كەلگەندە ئۆزلىرى تامغا يۆلىنىپ ئولتۇرغان پالچى بوۋايغا قىزىمىز نىڭ كېلىچىكى ھەققىدە پال سالدۇرۇپلا، پالچى بوۋاي ئالدىدىكى تاشلارنى ئۇيان ـ بۇيان يۆتكەپ پال ئاچقاندىن كېيىن بىردىنلا قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ، قىزىمىزغا قاراپ ھەسرەتلىك ئۇھ تارتىۋاتقۇدەك. يۈرىكىم تۇيۇقسىز بىر شۇملۇقنى سەزگەندەك قاتتىق ئېغىپ كېتىۋاتقۇدەكمىش. بىز پالچى بوۋاينىڭ ئاغزىغا تەلمۇرۈپ قاراپ تۇرغىنىمىزدا

مىزدا ئۇ بەشىنى چايقاپ تۇرۇپ: «بۇ قىز ئەجەب چىرايلىق چوڭ بوپتىكەن، مىڭلارچە ئەپسۇسكى، قىرىق كۈن ئىچىدە بۇ قىزغا بىر بالا ـ قازا كەل-گۈدەك، دەۋاتقۇدەكمىش. قىزىمىز ئۇنىڭ سۆزلە-رىنى ئاڭلاپ، بىر چىرقىراپلا هوشىدىن كېتىپ يىقىلغۇدەكمىش» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئېسىدەپ تۇرۇپ.

خانىشىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، پادىشاهنىڭ مې-ڭىسىدىن تۇتۇن چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇ: «بۇ دېگەن چۈش، ئۇنىڭغا ئىشەنگىلى بولاتتىمۇ؟» دەپ خانى-شىنىڭ كۆڭلىنى ياسىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىمۇ خا-تىرجەم بولالماي تۇنىنى تاڭغا ئولاپتۇ. تاڭ ئېتىشى بىلەنلا نۆكەرلىرىگە تەۋەلىكىدىكى پالچىلارنىڭ هەممىسىنى ئوردىغا يىغىشقا ئەمر قىپتۇ. پالچىلار يىغىلغاندىن كېيىن، پادىشاهنىڭ ئەمرى بويىچە ئۇ-نىڭ قىزىغا پال ئېچىپتۇ. ئويلىمىغان يەردىن ئولار-نىڭ باشلىرى چۈشۈپ ئۇهسىنىش ئىچىدە يەرگە قا-رىشىپتۇ. پادىشاه بىر كۆڭۈلسىزلىكنى تۇيغاندەك، هەممىسىگە بىر ـ بىرلەپ سوغۇق نەزەر تاشلىغان-دىن كېيىن، پالچىلار بىردەك: «ئەيبىكە بۇيرۇمى-سىلا، پادىشاهى ئالەم، قىرىق كۈن ئىچىدە مەلىكە بىر چوڭ بالا ـ قازاغا يولۇققۇدەك» دەپ خانىشىنىڭ چۈشىدىكى پالچىغا ئوخشاش جاۋاب بېرىپتۇ.

پادىشاه ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، بۇ كۆ-ڭۈلسىز خەۋەرنى قىزىغا ئۇقتۇرماستىن، ئۇ ئىلىم ـ هېكمەت ئۆگىنىۋاتقان هۈجرىلارنى قوغداشقا ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. ئۆزى بولسا كۆڭلى سۇنۇق هـا-لەتته چاقماق دەريا ساهىلىدىكى بەشكېرەم باغلى-رىدىن هەر كۈنى بىر تۇرلۇك مېۋىدىن بىر سېۋەت قاچىلىتىپ قىزىنى يوقلاپ تۇرۇپتۇ. بىرىنچى كۈ-نى ئانار، ئىككىنچى كۈنى ئەنجۈر، ئۈچىنچى كۈنى شاپتۇل... پادىشاهنىڭ پائالىيىتى مۇشۇ تەرىقىده داۋاملىشىۋېرىپتۇ. ئوتتۇز توقۇز كۈنگىچە هېچ ئىش بولماپتۇ، ئوتتۇز توققۇزىنچى كۈنى كېچە ئەندىشە ئىچىده ئۇزاپ تاڭ ئېتىپتۇ. پادىشاه «مۇ-شۇ ئاخىرقى بىر كۈن ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كەتسىلا بالا ـ قازا كېتىدۇ» دەپ ئويلاپ، سەهەردە ئۇمىد بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ بىر سېۋەت ئۇزۇمنى ئۆز قولى بىلەن قاچىلاپ قىزىنى يوقلاپ بېرىپتۇ. قىز بۇگۈن دادىسى بىلەن ئادەتتىن تاشقىرى قىز-غىنلىق بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئاندىن چەكسىز مىننەتدارلىق بىلەن دادىسى ئېلىپ چىق-قان ئۇزۇمدىن بىر ساپاق ئېلىپ يېيىشكە باشلاپ-تۇ. هەيهات! قىز ئەمدىلا ئىككى دانە ئۇزۇمنى يەپ بولۇپ، ئۇچىنچى دانىسىنى يېيىشكە ئېغىز ئېچە-شىغا ئۇزۇم ئىچىدىن بىر تال هەره چىقىپ ئۇنىڭ قىزىلگۈل غۇنچىسىدەك لېۋىنى چېقىۋېلىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. قىز دادىسىنىڭ قۇچىقىغا يىقىلىپ جان ئۇزۇپتۇ. پادىشاه قىزىنىڭ دەردىده تولا يىغلاپ كۆزى كۆرمەس، قۇلىقى ئاڭلىماس بولۇپ هەسرەت بىلەن دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ. قىزىنىڭ نام ـ شەرىپى ئۇچۇن بۇ جاي «توققۇز هۇجرا» ئاتىلىپ، مۇقەد-دەس مىڭئۆيلەر قاتاردىن ئورۇن ئاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: بەشكېرەم يېزا قۇمباغ كەنتىدىن قۇربان ئىبراهىم، قەمبەرخان نەجمە-دىن، ئەمەت تاهىر.

بەشكېرەم سەيلىسى

بىر كۈنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تاڭ سە-هەرده ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ چۈشىده نۆكەرلىرى بىلەن شىكارغا چىقىۋەكمىش، قاتمۇ قات تاغلار ئىچىده ئوۋلىغۇدەك بىر نەرسە ئۇچرە-ماي كۆڭلى مەيۈس يۇرگىنىده، ئالدىدا بىر ئالە-چىپار كېيىك پەيدا بوپتۇدەك. ئۇلار كېيىكنى قوغلىغانىكەن، ئاجايىپ بىر گۈزەل باغقا كىرىپ غايىب بوپتۇدەك، بۇ باغ شۇنداق گۈزەل ئىكەنكى، ئېرىقلاردا سۈپسۈزۈك سۇلار ئېقىپ تۇرغۇدەك، مەي باغلاپ پىشقان مېۋىلەرنىڭ شېخىدا تۇرلۇك قۇشلار خۇشال سايراپ قانات قېقىپ تۇرغۇدەك. دەل شۇ يەرگە كەلگەنده ئۇ ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ كېتىپتۇ. كۆرگەن چۈشىنىڭ تەسىرىده، كۆڭلىده بىردىنلا شىكار هەۋىسى قوزغىلىپتۇ.

ئەتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخان بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ بىللە ئويناپ، بىللە

كۆلۈپ چوڭ بولۇشقان؛ ئوتقا باشلىسا ئوتقا، سۇغا باشلىسا سۇغا كىرىدىغان قىرىق نەپەر خاس چەۋەندازلىرى بىلەن قۇمالتاغقا شىكارغا ئاتلىنىپتۇ. سوقا چۇش بولغۇچە تاغ ئارلىرىنى كېزىپ يۈرۈپ بىر نەچچە توشقان ئوۋلىغاندىن باشقا ئېغىزغا ئالغۇدەك ئوۋ ئوچرىماپتۇ. ئۇلار خېلى بىر كەمگىچە ئوۋ ئىزدەپ يۈرگەندىن كېيىن تەرلەپ ـ پىشىپ، ھېرىپ ـ ئېچىپ، چۇشلۇك غىزالىنىش ئۈچۈن ئولتۇرۇشىغا، خاقان مىنگەن ئارغىماقتا توقۇلغان ئېگەرنىڭ بېشىغا قوندۇرۇلغان شۇڭقار شوخشۇپ قانات قېقىپتۇ. بىر نۆكەر ئۇنى قويۇپ بېرىپتۇ. شۇڭقار بىردىنلا كۆك قەرگە چىقىپ، دەستەك ئۇرۇپ، ئوۋ دىن بېشارەت بېرىپ، ئولتۇرغانلارنىڭ باش ئۈستىنى بىر ئايلىنىۋەتكەندىن كېيىن، نېرىقى تاغ چوقىسىنىڭ ئارقىسىغا شۇڭغۇپتۇ.

سۈتۈق بۇغراخان چەۋەندازلىرى بىلەن شۇڭقارنىڭ كەينىدىن دەرھال ئات سالدى. چوققىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ قارىسا، بىر توپ بۆرە بىر ئالىچىپار كىيىكنى قوغلاپ كېلىۋاتقۇدەك، ئۇ كىيىك خاقان چۈشىدە كۆرگەن كىيىككە قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايدىكەن. شۇڭا، چەۋەندازلارغا كىيىككە چېقىلماي بۆرىلەرنى يوقىتىش ھەققىدە ئەمر قىلىپتۇ. چەۋەندازلار دەرھال ئەتراپنى قورشاپ، ئوقيالىرىنى بەتلىگىنىچە بۆرىلەر توپىغا يېقىنلىشىپتۇ. بۆرىلەر ئات تۇياقلىرىنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپ چېچىلىپ توختاپ، قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ، دەقىقە ئىچىدە ئۆزلىرىنى ئوڭشاپ، خۇددى بىر ـ بىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا قورشاۋدىن يوچۇق ئىزدەپ، دەھشەتلىك ھۇۋلىغىنىچە يۈگۈرۈشۈپتۇ، ئاتلىقلار دائىرىنى تەدرىجىي كىچىكلەتكەچ ئۇلارغا ئوق ئۇزۇپتۇ. مەرگەنلەرنىڭ ئوقىدىن بىرمۇ بۆرە قېچىپ قۇتۇلالماپتۇ. ھېلىقى ئالا ـ چىپار كىيىك بولسا رەقىبلىرىنىڭ ئۆلۈمىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمەكچى بولغاندەك نېرىقى دۆڭدە بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن ئاتلىقلارغا رەھمەت ئېيتقاندەك بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپتۇ. ئاندىن تاغنىڭ جەنۇبىي تەرەپ يان باغرىغا تۇتىشىدىغان جىلغا ئىچىدە كۆز دىن غايىب بوپتۇ. دەل شۇ پەيتتە سۈتۈق بۇغراخان مىنگەن ئارغىماق ھېلىقى كىيىك كەتكەن جىلغىغا قاراپ چاپچىپ تىزگىن سىيرىپتۇ، كۆكتىكى شۇڭقارمۇ باش ئۈستىدە دەستەك ئۇرۇپ، بىر ئايلانغاندىن كېيىن تاغنىڭ جەنۇبىغا شۇڭغۇپتۇ.

سۈتۈق بۇغراخان بىلەن چەۋەندازلار ئاتنى بۆرە مېڭىشىغا قويۇپ بېرىپ، كىيىك ماڭغان جىلغىنى بويلاپ مېڭىپ، تاغدىن چىقىپ، بىر چىراي-لىق باغقا كىرىپ قاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بۇ يەر-نىڭ قاپۇتتۇرىسىدا بىر ئېقىن سۇ تاشتىن-تاشقا ئۇرۇلۇپ، چاقماق تېزلىكىدە ئېقىپ تۇرغان، ئېقىنىنىڭ ئىككى تەرىپى تۇتاش كەتكەن ئانارلىق، ئۈزۈملۈك، ئەنجۈرلۈك، ئۆرۈكلۈك، ئالمىلىق، شاپتۇللۇق باغلار بىلەن قاپلانغانكەن. باغلارنىڭ چۆرىلىرىگە قويۇلغان، ئەمدىلا سارغىيىشقا باشلىغان بېھىلەردىن گويا خۇشبۇي بېھىش ھىدى كېلىدىكەن. باراڭلاردا ساڭگىلاپ تۇرغان ھەر خىل ئۈزۈملەر قۇياش نۇرىدا ياقۇتتەك يالتىرايدىكەن، سۈزۈلۈپ پىشقان شاپتۇل ئالمىلىق شاخلاردىن بالقىغان نۇرلار ئىچىدە كۆز قاماشتۇرۇپ پارقىرايدىكەن. قىزىرىپ پىشقان ئانارلار خۇددى ھۆر قىزلارنىڭ مەڭزىگە ئوخشايدىكەن، كۆڭۈلنى مەھلىيا قىلغۇچى ئەنجۈرلەرنىڭ بۇرنىدىن ئاققان شىرنىسى تىرناقتا توختايدىكەن. قىسقىسى، بۇ خۇددى سۈتۈق بۇغراخان چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى ئىلاھىي باغنىڭ ئۆزىلا ئىكەن.

سۈتۈق بۇغراخان بۇ كارامەتلەرنى كۆرۈپ ئاللانىڭ ھىممىتىگە ھەمدۇ سانا ئېيتىپتۇ ھەم: «بۇ جاي جەننەتكە ئوخشايدىكەن. بۇ بېھىشتەك ماكان ئاللانىڭ قۇدرەت ـ كەرەملىرى ئارقىلىق بىزگە بەخشەندە قىلىپ بەرگەن يورۇق دۇنيانىڭ جەننىتى ئىكەن. ئاللانىڭ مۆمىنلەر ئۈچۈن ياراتقان ئەڭ ئۇلۇغ نېمەتلىرىدىن بىرسى ـــ جەننەت. بېھىش بىلەن ئەڭ ئۇلۇغ خىسلەت كىبرەمدىن پۈتكەن بۇ گۈزەل يۇرتنىڭ نامىنى «بېھىشكىبرەم» دەپ ئاتىسا بولغۇدەك» دەپتۇ ھەم چەۋەندازلىرى بىلەن قانغۇدەك سەيلە قىلىپ، ئۇلۇغ ئاللاغا شۈكۈر ـ

سانا ئوقۇپ، شاخلاردىن مېۋە ئىرغىتىپ يەپ، هاردۇقىنى چىقىرىپ، كەچ بولغاندا چاقماق دەريا-سىنى بويلاپ، پايتەخت خانئۆيگە قايتىپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان شۇنىڭدىن كېيىن هەر يىلى ساخاۋەتلىك كۈز ئايلىرىدا ئوردىسىدىكى بارلىق ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن بەشكېرەم باغلىرىدا كەڭ كۆلەملىك «باغ سەيلىسى» پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىغان بولۇپتۇ. كېيىنچە پايتەخت چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى خانئۆيدىن تۇمەن دەريا ۋادىسىغا كۆچۈرۈلگەندىمۇ، قاراخانىيلار خاقانلىرى بىلەن هەرقايسى دەۋرلەردىكى قەشقەر هۆكۈمرانلىرى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۇدۇمى بىلەن «بەشكېرەم سەيلىسى»گە كېلىدىغان بولۇپتۇ. بۇگۈنكى كۈندىكى يىراق - يېقىن يېزا - قىشلاق، شەهەر - ناهىيە-لەردىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ مېۋىلەر پىشقان مەزگىللەردە بەشكېرەمگە كېلىپ ئۇرۇق - تۇغقاد-لىرى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بېرىۋاتقان «ئۆرۈك سەيلىسى»، «شاپتۇل سەيلىسى»، «ئەنجۈر سەيلە-سى»، «ئانار سەيلىسى» ۋە «ئۈزۈم سەيلىسى» قا-تارلىق مېهماندارچىلىق پائالىيىتى سۇتۇق بۇغراخان زامانىدىن باشلانغان يەرلىك ئەنئە-نىۋى پائالىيەت ــ «بەشكېرەم سەيلىسى»نىڭ داۋامى ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: بەشكېرەم يېزا يېڭىئاۋات كەنتىدىكى دىنىي ئۆلىما ئابدۇللا هېكىم.

سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوردۇكەنتنى چاقماق دەريا ۋادىسىدىن كۆچۈرگەنلىكى

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ خاقانلىرىدىن بازىر قاراخان ئۆلۈپ كەتكەن ۋاقىتتا تەخت ۋارىسى سۇتۇق تېگىن تېخى كىچىك ئىكەن. شۇڭا، ئۇنىڭ ئاتا-تا بىر، ئانا باشقا ئاكىسى ئوغۇلچاق بۇغراخان ئىنىسى بازىر قاراخاننىڭ ئوغلى چوڭ بولغۇچە دۆ-لەتنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان، چوڭ بولغاندا دۆلەت هوقۇقىنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان ئەهدە بە-لەن مەرهۇم خاقاننىڭ ئورنىغا خان بوپتۇ.

ئوغۇلچاق بۇغراخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئەڭ چوڭ هۆكۈمدار ــ «قاراخان» بولۇش غەرىزى-دە شۇملۇق بىلەن ئۆزىگە مۇرىت توپلاپ، ئوردا كېڭىشى نامىدىن ئۆزىنى «قاراخان» دەپ جاكارلى-غان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆتمۈشىدىن خەۋەردار بولغان ئەل - يۇرت ئۇنى ئېتىراپ قىلماپتۇ.

ئاي - يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇتۇق تې-گىنمۇ ئەقىل - پاراسەتتە، غەيرەت - جاسارەتتە ۋە هەربىي ماهارەتتە كامالىغا يېتىپ چوڭ بوپتۇ. ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن ئەبۇ ناسىر سامانىي بە-لەن ئۇچرىشىپ، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - ئەھ-كاملىرىنى ئۆگىنىپ ئىمانى كامىل مۇسۇلمان بوپتۇ، ئۇنىڭ ئەهدە بويىچە تەختكە چىقىش مە-زگىلى يېقىنلاشقانسېرى تاغىسى ئوغۇلچاق بۇغرا-خانىنىڭ نىيىتى تېخىمۇ يامانلىشىپ، ئۇنى ئۆلتۈ-رۈپ تەختكە يالغۇز ئىگە بولۇش مەقسىتىدە هىيله - مىكىر بىلەن تۇزاق قۇرۇپتۇ. بىراق، مەقسىتە-گە يېتەلمەپتۇ. ئەكسىچە، سۇتۇق تاغىسى ئوغۇل-چاقنىڭ سۇيىقەستىنى بىتچىت قىلىپ، ئاتىسى-نىڭ ۋەسىيىتى ۋە ئەل - يۇرتنىڭ ئارزۇسى بويى-چە تەختكە ئولتۇرۇپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان تەختكە چىققان يىللاردا هۆل - يېغىن ئاز بولۇپ، چاقماق دەريا سۇيى سو-غۇلۇپ، چاقماق دەريا ۋادىسى قۇرغاقچىلىقنىڭ تەهدىتىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئوردۇكەنت ــ خانئۆ-يمۇ چۆلدەرەشكە باشلىغانىكەن. شۇڭا، ئۇ بىر كۈنى ئوردا ئەهلىگە: «ئوردۇكەنتىمىز خانئۆيى ئەڭ بۇرۇنقى بوۋىمىز ئاپراسىياپتىن بوۋام كۆل بىلگە قادىرخانغىچە بولغان ئۇزاق تارىختا ئۆتكەن تالاي خاقانلىرىمىزنىڭ ئوردۇكەنتى بولۇپ كەلگەن. ئاتا-بوۋىلىرىمىز خانئۆيدە ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرگەن، هالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئۇلارنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئوردۇكەنت ــ خاندا-ئۆيدە ئولتۇرۇش ئاللانىڭ هىممىتى بىلەن ماڭا نېسىپ بوپتۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن تەشەككۈر! ئۇنتۇ-ماسلىق كېرەككى، تۇپراق سۇ بىلەن ياشىرىدۇ، شۇڭا ئىنسان سۇدىن ئايرىلالمايدۇ. كۆرۈپ تۇرۇپ-سىلەركى، چاقماق دەريا سۇ دولقۇنلاپ ئېقىپ

تۇرغان مەزگىللەردە ئوردۇكەنت ــ خانئۆيى گۈل-لەپ ياشىنىغان. مانا ھازىر دەريا سۈيى كۈنسېرى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر خان-ئۆيىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا پايدىسىز. شۇڭا، بىز ئۇلۇغ خاقانلىقىمىز سەلتەنىتىنىڭ سىمۋولى بولغان ئوردۇكەنتنى سۈيى ئەلۋەكرەك بىر جايغا يۆتكىسەكمىكىن» دەپتۇ.

سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ سۆزىگە ئوردا ئەھلى بىردەك قوشۇلۇپتۇ، خاقان خاس ھاجىپ بىلەن ئوردا بېشىنى مۇڭاپىق ئورۇن تاللاشقا بۇيرۇپتۇ. بۇ ئىككىيلەن بىرقانچە نەپەر خاس نۆكىرى بىلەن خاقانىيەنى ئايلىنىپ ئاخىر بىر ئورۇندىن باشلىنىپ، بۆلۈنۈپ ئېقىپ يەنە بىرلىشىدىغان ئىككى دەريا ئارىسىدىكى ئېكىنزارلىقنى مۇڭاپىق تېپىپ-تۇ. بۇ ئىككى دەريانىڭ بىرسى قىزىل دەريا-سى، يەنە بىرسى تۇمەن دەريا-سى ئىكەن. ئۇلار تاللىغان ئورۇننى سۈتۈق بۇغراخانغا مەلۇم قىپتۇ ھەم چاق-ماق دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئېگىز دۆڭ-گە باشلاپ چىقىپ ئوردا كەنت ئۇچۇن تاللىغان ئورۇننى كۆرسىتىپتۇ. خاقان قارىغۇدەك بولسا غەربتىكى ئېگىز تاغلار ئارىسىدىن ئېقىپ چىققان ئۇلۇغ سۇ ئىككى تارماقتا بۆلۈنۈپ بىر ئاز ئاققاندىن كېيىن يەنە بىرلىشىپ ئېقىۋاتقۇدەك. شۇڭا، ئۇ مەمنۇن بولغان ھالدا: «ياخشى جاي! ئىككى دەريا قولتۇقىدىكى ئاشۇ بوستانلىقتا يېڭى قەشقەر بىنا بولغاي» دەپتۇ.

خاقانىنىڭ ئەمرى بىلەن يېڭى ئوردا كەنت قۇ-رۇلۇشىغا تۇتۇش قىلىنىپتۇ. خاقان ئۆزى باش بو-لۇپ ئوردىغا يانداش مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنىمۇ سالدۇرۇپتۇ. تەۋەسىدىكى تامچى، ياغاچچى ۋە سىرچى ئۇستىلارمۇ بارلىق ھۈنەرلىرىنى كۆرسە-تىپ، يىراق ــ يېقىندىكى كىشىلەرنى ھەيران قال-دۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىسقىغىنا ئىككى يىل ئىچىدە تۇمەن دەريا-سى بىلەن قىزىل دەريا-سىغا يە-قىنراق تۆپىلىكتە ناھايىتى ھەيۋەتلىك خان ئور-دىسى قەد كۆتۈرۈپتۇ. سۈتۈق بۇغراخان خاسىيەت-لىك بىر كۈننى تاللاپ چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپتۇ. ھەيۋەتلىك نافىرا ساداسى ئىچىدە ئوردۇكەنتنى چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى قەدىم ئاستانە خانئۆيىدىن قىزىل دەريا-سى بىلەن تۇمەن دەريا-سى ئارىسىدىكى قەشقەر شەھىرىگە داغدۇغىلىق ھالدا كۆچۈرۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: بەشكېرەم يېزا سايباغ باشلانغۇچ مەكتەپتىن تۇراق قاۋۇل، بەشكېرەم يې-زىلىق خەلق ھۆكۈمىتىدىن سىدىق كېرىم.

قۇتلۇق ھەكىم
(1)

قەدىمكى زاماندا چاقماق دەريا ۋادىسىدا بىر خىل غەلىتە كېسەل پەيدا بولۇپ كىشىلەرنىڭ ھا-ياتىغا تەھدىت سالىتۇ. بۇنداق كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنىڭ پۈتۈن بەدىنى ئاۋۇال ناھايىتى تاتلىق قىچىشىدىكەن. قاشىلىغانسېرى شۇنچىلىك خۇش يا-قىدىكەنكى، ئاخىر ئۆزىنى ئۇنتۇغان بىمار جېنىنى سىغدۇرغۇدەك جاي تاپالماي تامدىن ــ تامغا ئۆزىنى ئۇرۇپ قىپقىزىل قانغا بويىلىدىكەن.

خان ئوردىسى ــ خانئۆيىدىكى ئوردا تېۋې-لىرى بۇنىڭغا چارە تاپالماي يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىسىدە، چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى خانلىق باغنىڭ ئون سەككىز ياشلىق باغۋېنى قۇتلۇق مۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ... ئۇ چۈشىدە يۈرتداشلىرىنىڭ كېسىلىگە شىپالىق دورا ئىزدەپ دەريا بويلاپ سەپەرگە چىق-قۇدەكمىش. قىرىق كۈن ماڭغاندىن كېيىن دەريا سۈيى تۈگەپ پايانسىز بىر چۆلگە كىرىپ قاپتۇدە-كىمىش. ئۇ نېمە قىلارىنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ تۇرغىنىدا ئالدىغا بۇغداي ئۆڭلۈك، ئاپپاق ساقال-لىق، قەددى ــ قامەتلىك خۇددى پەرىشتىدەك بىر بوۋاي ئۇچراپ، ئۇنىڭ مەقسەت ــ مۇددىئاسىنى بىلگەندىن كېيىن چەكسىز سۆيۈنۈپ، ئۇنى باياۋان-لىقنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى ئىلاھى باغقا تەكلىپ قىپتۇدەكمىش، بوۋاي ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ باغنى ئايلاندۇرۇپ، تۇرلۇك مېۋىلەردىن بىر تالدىن يېگۈزۈپ مېھمان قىلغاندىن كېيىن، ئالتۇن سۈيى بىلەن يېزىلغان بىر كىتابنى ھەدىيە قىپتۇدەكە-مىش، ئۇ كىتابنى ھۆرمەت بىلەن ئېلىپ، پېشاند-

سىگە تەگكۈزۈپ، لېۋىنى يېقىپ رەھمەت ئېيتىپ-تۇدەك... پېشىن نامىزىغا ئېيتىلغان مۇكۈلۈق ئەزان ئاۋازىدىن ئويغىنىپ كېتىپ، شېرىن چۈشى ئۈزۈ-لۈپ قالغان قۇتلۇق ئۆزىچە يەڭگىللەپ قالغانىدەك، بىر سەكرىسىلا ئۆچۈپ كېتىدىغانىدەك، دۇنيانىڭ ئىلاھىي ھېكمەتلىرىنى بىر يولىلا بىلىۋالغانىدەك بولۇپ قاپتۇ. ئۇ تاتلىق خىياللار ئىلكىدە تاھارەت ئېلىپ، پېشىن نامىزىنى ئوقۇۋالغاندىن كېيىن، بوۋىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ بايا كۆرگەن چۈشىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. ئۇنىڭ بوۋىسى ئوردا مەدرىسە-سىنىڭ مۇدەررىسى بولۇپ، تۇرلۇك ئىلىملەرنىڭ ھەممىسىدە كامالەتكە يەتكەن، نۇرغۇن ئىلىم تەشـ-نالىرىنى تەربىيەلىگەن كاتتا زات ئىكەن. شۇڭا، ئۇ خان ئوردىسى ــ خانئۆيدە ئولتۇرغان بۇغراخا-نىڭ ھۇزۇرىدىمۇ ئالاھىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىكەن ھەم زور ئىمتىيازغا ئىگە ئىكەن. ئۇ نەۋرىسى قۇتـ-لۇقنىڭ كۆرگەن چۈشىنىڭ جەريانىدىن خەۋەر تاپـ-قاندىن كېيىن چەكسىز شادلىق ئىچىدە چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇنى قۇچاقلاپ، مەكىزىگە سۆيۈپ:

ــ ئوغلۇم، مۇبارەك بولسۇن! ساڭا ھەزرىتى لوقمان ھەكىمنىڭ تۇتقان يولىنى جارى قىلىش نېـ-سىپ بولغان ئوخشايدۇ. ئىنشائاللا، بىزنىڭ جەمـ-تىمىزدىنمۇ بىر ھەكىم چىققۇدەك. سەن چۈشۈڭدە كۆرگەن مۇبارەك زات دەل ھەزرىتى لوقمان ھەكىـ-مدۇر. ئۇ ساڭا بىر تالدىن يېگۈزگەن ھېلىقى تاتلىق مېۋىلەر بولسا ئۇلۇغ ئاللانىڭ ھېكمىتى بىلەن ھەزرىتى لوقمانىنىڭ ئەجرىدىن پۈتكەن مەرىپەت بېـ-غىنىڭ مېۋىلىرىدۇر! ــ دېگىنىچە ئۆيگە يۈگۈرۈپـ-تۇ. ھايال ئۆتمەي قۇتلۇق چۈشىدە كۆرگەندەكىگە ئوخشاش بىر كىتابنى كۆتۈرۈپ چىقىپتۇ ۋە:

ــ ئوغلۇم! مانا بۇ جەمەتىمىز يەتتە ئەۋلادتىن بېرى ساقلاپ كېلىۋاتقان، ئەمما پايدىلىنىش ھېچـ-قايسىمىزغا نېسىپ بولمىغان قەدىمىي كىتاب. دادامنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ دەل ھەزرىتى لوقمان ھەكىمنىڭ كىتابلىرىنىڭ جۈملىسىدىن ئىكەن. قەدىمكى بوۋىلىرىمىز بۇ كىتابنى ناھايىتى قەدىرـ-لەپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساقلاشنى، يوقىتىپ قويماسـ-لىقنى ۋەسىيەت قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن. بوۋام، دادامىلار ئۇنى ئوقۇپ چۈشىنىشكە قادىر بولالمايلا مېنى ئوقۇپ پايدىلانسۇن، دېگەن ئۈمىدتە تەربىيەلەپ بىلىم ئەھلى قىلدى. ئەپسۇسكى، ھەزـ-رىتى لوقمان ھەكىمنىڭ يولى ماڭىمۇ نېسىپ بولـ-مىدى. نېمىشقا دېسە، ئىنسان قانچىلىك تىرىشـ-سىمۇ، ئاللا بىلمىشكە نېسىپ قىلغاندىن باشقىنى بىلمىشكە قادىر بولالمايدىكەن. ئاللا نېسىپ قىلمـ-ىغان ئىشقا قەدەم بېسىش بىھۇدە ئاۋارىچىلىك ئەـ-كەن. مەن ئوقۇغان مەدرىسەلەردە گەرچە لوقمان ياراتقان ئىلىملەر دەرسلىك قىلىنغان بولسىمۇ، خۇددى «ئۆردەككە سۇ يۇقمىغانىدەك» ماڭا ھېچـ-قانداق تەسىر قىلمىدى. يەنى، باشقا ئىلىملەرنى ئاللا نېسىپ قىلغان دەرىجىدە ئۆگىنەلمىدىم ـ يۇ، ھەزرىتى لوقمان ھەكىمنىڭ يولىغا دائىر ئىلىمـ-لەرنى ئۆگىنىش نېسىپ بولمىدى. سەن كۆرگەن چۈشىنىڭ تەبىرىگە قارىغاندا، لوقمان ھەكىمنىڭ ئۇدۇمى ئاللانىڭ ھىممىتى بىلەن ساڭا نېسىپ بوپتۇ. سەن يېگەن ھېلىقى مېۋىلەر ئەسلىدە لوقـ-مان ھەكىم بەرپا قىلغان ئىلىملەرنىڭ نەق ئۆزىدـ-ۇر. شۇڭا، بۇ قەدىمىي كىتابنى ساڭا تاپشۇراي، بېرىلىپ ئۆگەنگىن. بىزنىڭ چىشىمىز پاتمىغان بۇ كىتابقا سېنىڭ چىشىڭ پېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس... ــ دەپتۇ ھەم ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى تىلەپ دۇئا قىپتۇ.

قۇتلۇق لوقماننىڭ ئۇشبۇ كىتابىنى ساقلاپ ئۆزىگىچە يەتكۈزگەن يەتتە ئەجدادىغا رەھمەت ئېيـ-تىپ، ئۇلارنىڭ نامىنى بىرمۇبىر زىكرى قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاخىرەتلىك سائادىتىنى تىلەپ دۇئا قىلـ-غاندىن كېيىن ھېلىقى كىتابنى ئوقۇشقا باشلاپتۇ. نېمىشقىدۇر ئۇنىڭدىكى ھەر بىر خەت، ھەر بىر جۈملە سۆزمۇ خۇددى ئۇنىڭغا ئەزەلدىن تونۇشتەك بىلىنىپتۇ. ئۇ ئوقۇغانسېرى كۆڭلى يورۇپ ئىنسان ھاياتىغا دائىر كۆپلىگەن مەسىلىلەرگە جاۋاب تېـ-پىپتۇ. جۈملىدىن قېرىنداشلىرىغا تەھدىت سېـ-لىۋاتقان ھېلىقى نەجىس كېسەلنىڭ قۇشلارنىڭ قېنى، زىغىر ۋە قىچا يېغى بىلەن ئۆرۈك، شاپـ-

تۇل، بادام مېغىزلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان مەلھەمنى چاپسا ساقىيىدىغانلىقىنى بىلىۋاپتۇ ـ ده، خانلىق باغقا يۈگۈرۈپتۇ. ئۇ دەرھال باشقا باغ ـ ۋەنلەرنى ھەربىرىكەتلەندۈرۈپ مېغىز راسلاپتۇ. ئاندىن ئوردا ئاشخانىسىدىن زىغىر، قىچا يېغى ئەكەلدۈ ـ رۈپتۇ. چارباغدىكى قۇش بېگىگە ئەھۋال ئېيتىپ، بىر بۆلەك قۇشلارنى ئەكەلدۈرۈپ قېنىنى ئاپتۇ ـ ده، لوقمان ھەكىم كىتابىدا كۆرسەتكەن ئۈسۈل بويىچە مەلھەم تەييارلاپ قېرىنداشلىرىنىڭ بەدىنىگە چېپىپتۇ. دورا چېپىلغان بىمارلار بىرنەچچە كۈن ئىچىدە ساقىيىشقا باشلاپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان بۇغراخان يەلكىسىدىكى تاغ ئاغدۇرۇلغاندەك خۇشال بولۇپ ئۇنى تارتۇقلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ياسىغان مەلھەملىرىنى خانلىق دائىرىسىگە كېڭەيتىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كېسەللىكنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ تاشلاپتۇ. كېسەل ئازابىدىن قۇتۇلغان ئاۋام ـ خەلق تەنتەنە قىپتۇ. ئوردا ئەھلى قۇتلۇق باشچىلىقىدا خانلىق شىپاخانا تەسىس قىپتۇ. قۇتلۇق بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن كېسەل داۋالاپ، يەنە بىر تەرەپتىن شاگىرت تەربىيەلەپتۇ. ئۇنىڭ «قۇتلۇق ھەكىم» دېگەن نامى يىراق ـ يېقىنغا تارىلىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىران، ئىراق، ھىندىستان، جۇڭگو قاتارلىق ئەل ـ لەردىن كەلگەن ئىلىم مۇخلىسلىرى قۇتلۇق ھەكىم باشچىلىقىدىكى خانلىق شىپاخانىدا تەربىيە ـ لىنىپ چىقىپ جاھانغا ئىلىم تارقاتقانىكەن.

(2)

ياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە قۇتلۇق جامائەتلەر بىلەن قوشنا مەھەللىدىكى بىر كىشىنىڭ ئۆلۈمىگە بېرىپتۇ. ئۇ بىر مەھەللىدە كېتىۋاتقاندا بىر ئۆيدىن بىر ئايال كىشىنىڭ يىغىسىنى ئاڭلاپتۇ ـ ده، يېنىدىكى ھەمراھلىرىغا «ھازىر مۇشۇ ئۆيدە بىر ئاجىزە يەڭگۈپتىپتۇ. ئۇ ئىككى ئوغۇل، بىر قىز تۇغدۇ. قىز ئۆلۈك تۇغۇلدۇ. ئوغۇللار ساق تۇغۇلۇپ بىرسى ئۆلۈپ كېتىپ، بىرسى ھايات قالدۇ» دەپتۇ. جامائەت بۇنى ئاڭلاپ ھېچ ئىشەنمەي تۇ. ئەمما، ھېچ كىشى چىش يېرىپ بىر نېمە دەمەپتۇ. ئۇلار ھېلىقى ئۆلۈم نامىزىنى تۈگىتىپ قايتقاندا دەل ھېلىقى ئۆيدە ھازا ئېچىلىۋاتقان، قولۇم ـ قوشنىلار ئىككى نارەسىدىنىڭ مېيىتىنى زەمبىلگە سېلىپ دەرۋازىدىن چىقىۋاتقانىكەن. جامائەت ئەھۋالنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسە دەل قۇتلۇق ئېيتقاندەك ئەھۋال يۈز بەرگەنىكەن. بۇنى ئاڭلىغان جامائەت «توۋا» دېيىشىپ ياقىسىنى چىشلەپتۇ. قۇتلۇق شۇندىن كېيىن ئەل ئىچىدە «ھۆكۈما» لىقتا شۆھرەت قازانغانىكەن.

(3)

قۇتلۇق ھەكىمنىڭ «ھۆكۈما»لىقىدىن گۇمانلانغان قوشنا شەھەردىكى بىر كىشى ئۇنى سىناپ بېقىش مەقسىتىدە ئۆيىگە ئىزدەپ كەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا: «ئايالىم بىتاپ بولۇپ قالغاندى، تومۇرىنى تۇتۇپ قويسىلا بوپتىكەن!» دەپتۇ. قۇتلۇق ھەكىم: «بولىدۇ، قېنى چاقىرسىلا!» دېگەندە، ھېلىقى كىشى: «ئايالىمنىڭ تومۇرىنى بىۋاستە تۇتسىلا ناھەرەم بولىدۇ. شۇڭا، ئايالىم قوشنىلىرىنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرۇپ تۇرسا، پېقىر بىر تال يىپ بىلەن ئۇنىڭ بىلىكىنى چىگىپ، تامنى تېشىپ ئۆتكۈزۈپ ئۆزلىرىگە تۇتقۇزسام...» دەپتۇ. قۇتلۇق ھەكىم ماقۇل بوپتۇ. ھېلىقى كىشى قۇتلۇق ھەكىمنىڭ قوشنىسىنىڭ ئېغىلىدىكى موزاينى ھويلىغا ئاچقىپ، پېشايۋانىنىڭ تۆۋرۈكىگە باغلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پۇتىغا چىگىلگەن يىپنى تامنىڭ تۆشۈكىدىن ئۆتكۈزۈپ قۇتلۇق ھەكىمگە تۇتقۇزۇپتۇ. قۇتلۇق ھەكىم يىپنى تۇتۇپ بىردەم تۇرغاندىن كېيىن، ھېلىقى كىشىگە: «تەخسىر، مەزلۇملىرىدا جىق كېسەل يوق ئىكەن. پەقەت كېپەكلىك قىلىپ ئوبدان بىر ئوقۇر ھەلەپ ئېتىپ بەرسىلە تېزلا ساقىيىپ كەتكۈدەك!» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ ھېلىقى كىشى شۇنداق خىجالەت بوپتۇكى، «ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق» كەپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەھلى ـ يۇرت قۇتلۇق ھەكىمنىڭ تومۇر تۇتۇشتىكى ماھارىتىگە يەنە بىر قېتىم بارىكاللا ئېيتىپتۇ. يۇرتىمىزدىكى

بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ چوڭلارنىڭ كەيپىياتىغا قاراپ ئىش تۇتىدىغان بىر قىسىم «زېرەك» بالىلار - نى «ئەجەب تومۇرچى ئىكەنسەن» دېيىشى دەل قۇد- لۇق ھەكىمگە ئىشارە ئىكەن.

(4)

قۇتلۇق ھەكىم ھەزرىتى لوقمان ھەكىم يولـ- غا كىرگەندىن كېيىن بېرىلىپ ئۆگىنىپ، ئىلىم - مەرىپەتكە ئۆزىنى بېغىشلاپ، ئەلنىڭ كېسىلىنى كۆرۈپ، داۋالاش جەريانىدا ئۆزىنى ئۇنتۇپ، جان پىدالىق بىلەن ئىشلىگەچكە ئۆيلۈك - ئوچاقلىقمۇ بولمىغانىكەن. بالىچاقلىرى بولمىغاچقا، ئەھلى - يۇرت ئۇنىڭ ئاغرىپ قېلىشىدىن بەكمۇ ئەنسىرەي- دىكەن. ئەكسىچە، ئۇ شۇنچە خاتىرجەم ھالدا كې- سەل كۆرۈش، داۋالاش بىلەن مەشغۇل بولىدىكەن.

بىر كۈنى ئۇ پېشىن نامىزىدىن يانغان جامـا- ئەتنى ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، بىساتىدىكى بارى - يوق ھەممىنى قويۇپ مېھمان قىلغاندىن كېيىن، خاتىرجەم ھالدا: «جامائەت، جان تەنده ئامانەتتۇر، ئامانەتنى بېرىدىغان ۋاقتىم يېقىنلاپ قالدى. ئىنـ- شائاللا، ئەتە تاڭ نامىزىدىن كېيىن ھەرقايسىلىرى بىلەن مەڭگۈلۈك خوشلىشىمەن. شۇڭا، مالال كەل- مىسە ئاخىرەتلىكلىرىمنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بول- غاندىن كېيىن يۇرت ئەھلىگە خەۋەر قىلىشقايلا، مەندىن ئۇ دۇنيا - بۇ دۇنيا رازى بولۇشقايلا» دەپ- تۇ. جامائەت تەشۋىش ئىچىدە ئۇ ئۆزىگە تەييارلىغان ئاخىرەتلىكلەرنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. ئۇنىڭ ئالدىدا «ماقۇل، يۇرت ئەھلىگە خەۋەر قىلايلى!» دېسىمۇ، «خۇدا بۇيرۇسا، ئۆز ۋاقتىدا بىر گەپ بولار» دېيىشىپتۇ ھەم تەڭتۇشلىرىدىن بىرنەچچەي- لەن ئۇنى ساقلاپ يېتىپتۇ. كىم بىلسۇن، قۇتلۇق ھەكىم ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن سەھەرگە يېقىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىپتۇ. قولۇم - قوشنا، جامائەت ئەھ- لى يۇرتقا كېچىچە خەۋەر قىلىپ، يۇيۇپ - تاراپ، ئۇ ئۆزى ئېيتقاندەك تاڭ نامىزدىن كېيىن يەرلىكىدە قويۇپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئاخىرەتنى ياد ئەتكەن چاغ- لىرىدا: «ماڭمۇ ئاسان ئاغرىق، ئاسان ئۆلۈم بەر- گەيسەن!» دەپ تىلىشى شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: بەشكېرىم يېزا يېڭىئاۋات كەنت جامەسىنىڭ خاتىپى ياقۇپ دامۇللاھاجىم، سىدىر كەنت جامەسىنىڭ خاتىپى ئابدۇلھەق مەخ- سۇمھاجى، قۇمباغ كەنت جامەسىنىڭ خاتىپى ئاب- دۇجىلىل قارىيھاجىم.

ئالپاغۇت

ئاپراسىياپ خانئۆيىنى بىنا قىلغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنىڭ ئەجرىدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ، قۇتلۇق تىلەكلىرىگە يەتكۈزۈپ، تۇران مەلىكىسى ئاي خاتۇندىن توققۇز ئوغۇل ۋە توققۇز قىز ئاتا قىپتۇ. ئاپراسىياپنىڭ يەنە بىر ئىسمى ئالىپ ئەر- تۇڭا ئىكەن. شۇڭا، ئۇ ئوغۇللىرىغا ئۆزىنىڭ ئې- تىغا ماس كېلىدىغان، ئالىپ ئارسلان، ئالىپ بۇغرا، ئالىپ بەگ، ئالىپ ئەر، ئالىپ تېگىن، ئا- لىپ قۇتلۇق... دېگەندەك ئاتلارنى؛ قىزلىرىغا ئا- نىسى ئاي خاتۇننىڭ ئىسمىغا خوپ كېلىدىغان ئاي- بېيكەم، ئايچېچەك، ئايسىلىگ، ئايقۇت... دېگەندەك گۈزەل ھەم مەنىلىك ئاتلارنى قويۇپتۇ. ئۇلۇغ تەڭ- رىنىڭ ھىممىتى بىلەن ئۇلارنى كۆڭۈل قويۇپ تەربىيەلەپ قاتارغا قوشۇپتۇ. توققۇز ئوغلى ئۇچۇر بىردىن توققۇز شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇلارنى ئايرىم ئايرىم خان قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. شۇ قاتاردا ئا- لىپ ئارسلان قۇمالتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى بەشكېرەمگە، ئالىپ بۇغرا قۇمالتاغنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى ئاتۇشقا خان بوپتۇ. بۇ دەۋردە ئۇلارنىڭ خانلىقى ئاجايىپ گۈللەپ ياشنىغان بولسىمۇ، ئاپراسىياپ ئۆلگەندىن كېيىن، بۇ توققۇز ئوغۇل خانئۆيدىكى خان تەختىنى تالىشىپ نىزالىشىپ، پۇتۇشەلمەي ئۆز خانلىقىغا قايتىپتۇ.

بەشكېرەم خانى ئالىپ ئارسلاننىڭ ئايتېگىن ئاتلىق بىردىنبىر يالغۇز قىزى بولۇپ، تولىمۇ سۇمباتلىق، چېچەن ھەم ئەقىللىك ئىكەن. شۇڭا، ئالىپ ئارسلان ئۇنىڭغا تولىمۇ ئامراق ئىكەن. ئاي- تېگىن بىر تەرەپتىن، ئوردا ئوقۇلىنىڭ باش بىلـ- گىسى ھەم ئوردا ئۇستازى كۆكتۇركتىن زامانـ-

سىدىكى مەۋجۇت ئىلىملەرنى ئۆگىنىپ ئۆزلەشتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، دادىسىدىن ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، قىلىچ ئويناش، نەيزىۋازلىق قاتارلىق جەڭ ماھارەتلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ، ئەلەم ھەم قەلەمدە تەڭ يېتىلىپتۇ. شۇڭا، ئۇ دادىسىنىڭ ئوغلى يوقلۇقىنى بىلىندۈرمەي، قىزلارغا خاس نازۇك تەبىئەتلىك، ئەمما خۇددى ئوغۇللارغا خاس چەبدەس ۋە جۈرئەتلىك چوڭ بوپتۇ. ئايتېگىن گاھىدا پەرىشتىدەك تارتىنىپ، قىرىق كېنىزەكنى بىلەن بەشكېرەم باغلىرىدا ئوينىتىپ ـ كۈلدۈرۈپ، خۇشال ـ خۇرام ناخشا توۋلايدىكەن، گاھىدا قۇمالتاغدا ئوغۇل بالىدەك ئوقيا ئېتىپ، قىلىچ ئويناپ قىلىپ، ئوۋ ئوۋلايدىكەن. دادىسى ئالىپ ئارسلان ئايتېگىندىن قاتتىق پەخىرلىنىپ، ئۇنىڭغا تولىمۇ كۆيۈنىدىكەن، ئۆزىنىڭ بۇ تەخت ۋارىسىنىڭ كەلگۈسىگە ئىشىنىپ، چىن كۆڭلىدىن سۆيۈنىدىكەن. ئەمما، ئۇنىڭ قۇمالتاغنىڭ تەسكەي تەرىپىگە ئۆتۈپ مەسلىكىنى پات ـ پات ئەسكەرتىپ قويىدىكەن.

ئايتېگىن ئون ئالتە ياشقا كىرگەن يىلى بىر كۈنى سەھەردە ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ئۇ چاقماق دەريا بويىدىكى بىر ئەنجۈرلۈك باغدا ياتقۇدەكمىش، تۈيۈقسىز شامال چىقىپ، قارا بۇلۇتلار ھەممە يەرنى قاپلاپ قاراڭغۇلۇق ئىچىدە قالغۇدەكمىش، ئارقىدىنلا جاھان يورۇپ، قۇمالتاغنىڭ تەسكەي تەرىپىدە ئاجايىپ نۇرلۇق بىر قۇياش پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغۇدەكەمىش، ئۇ كۆزىنى ئاچالماي، قوللىرى بىلەن يۈزىنى توسۇۋالغۇدەكمىش، قۇياش بىردىنلا ئالدىغا چۈشۈپ، قۇچىقىغا سىڭىپ كەتكۇدەكمىش! ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئاجايىپ بىر ئىللىق سېزىم تاراپ، ئوتتەك يېنىۋاتقۇدەكمىش! بۇ كارامەتتىن ھەيرانلىق ئىچىدە ئويغانغان ئايتېگىن نېمىدۇر بىر نەرسىگە تەلپۈنۈش ئىچىدە ئويغىنىپ كېتىپتۇ. شۇندىن بېرى قۇمالتاغدىن مېھرىنى ئۈزەلمەي باشقىچە ئىشتىياق بىلەن قاراپ، چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى قۇياشنى ئويلايدىغان، كېنىزەكلىرىنى بەشكېرەم باغلىرىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى يالغۇز قۇمالتاغ ئارد-سىدا ئايلىنىپ ئوۋ ئوۋلايدىغان بولۇپ قاپتۇ.

ئاتۇش خانى ئالىپ بۇغرانىڭمۇ ئالپاغۇت ئەسىملىك يالغۇز بىر ئوغلى بولۇپ، تۇغۇلۇشىدىن تولىمۇ زېرەك ۋە ئەقىللىك ئىكەن. ئۇ ئايىغى چىققاندىن باشلاپ، بىر تەرەپتىن، ئەجداد ئەنئەنىسى بويىچە ئوردا چەۋەندازىدىن ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، قىلىچ ئويناش، گۈرز ئويناش قاتارلىق جەڭ ماھارەتلىرىنى ئۆگەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوردا ئۇستازى بەگتۇركتىن تۇرلۇك ئىلىملەرنى ئۆگىنىپتۇ. ئالپاغۇت ناھايىتى ئىرادىلىك ۋە چىداملىق بولغاچقا، ھەرقانداق ئىشقا ئاجايىپ ئىشتىياق بىلەن كىرىشىدىكەنكى، مەيلى ئەلەم ياكى قەلەمدە بولسۇن، ئۆگەنمەكچى بولغان نەرسىنى ئۆز دەستىگە ئالمىغۇچە پەقەت كۆڭلى ئۇنىمايدىكەن. مەشىق ۋە ئۆگىنىش جەريانىدا غەلىتە سوئاللارنى سوراپ، كۆڭۈلدىكىدەك جاۋاب ئالمىغۇچە بولدى قىلمايدىكەن. ئۇنىڭ بۇ خىل ئۆزگىچە خاراكتېرى ئوردا چەۋەندازى بىلەن ئوردا ئۇستازىنى ھەيران قالدۇرىدىكەن. دېمەك، ئۇ مەرپەت سۆيىنى قانچىلىك ئىچسىمۇ باغرى قانمايدىكەن، چەۋەندازلىق قىلسا كۆڭلى يايرايدىكەن. چېپىۋاتقان ئات ئۇستىدە ئالدىغا ئوقنى قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەنكى، قولىدىن ھېچقانداق ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدىكەن. شۇڭا، ئۇ قىرىق يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ، ئارتۇچ دەرىخى بىلەن قاپلانغان تاغلاردا شىر، يولۋاسلارنى تىرىك تۇتۇش ئۈچۈن قوغلايدىكەن، تاسادىپىي يېتىلمەي قالغاندىلا، ئاندىن ئوق ئۇزۇپ ئوۋلايدىكەن. ئالپاغۇت ئالىپ بۇغرانىڭ كۆزىگە گويا ئاتىسى ئاپراسىياپتەك جەسۇر كۆرۈنىدىكەن، شۇڭا ئۇ ئالپاغۇتنىڭ جەڭگىۋار ھالىتىدىن تولىمۇ سۆيۈنىدىكەن. ئۇ ھەر قېتىم ئوۋغا ماڭغاندا ئۇتۇق تىلەپ ئۆزى ئۇزىتىپ قويىدىكەن، ئەمما قۇمالتاغنىڭ جەنۇبىغا ئۆتمەسلىك ھەققىدە قايتا ـ قايتا جېكىلەيدىكەن.

ئالپاغۇت ئون سەككىز ياشقا كىرگەن يىلى بىر كۈنى سەھەردە ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ ئارتۇچزاردا يالغۇز ئىستىقامەت قىلىۋاتسا، قۇ-

مالتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىن بىر ئاي كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، ئۇنىڭغا جىلمىيىپ قاراپ تۇرغۇدەك-مىش، ئۇ زوقلىنىپ قارىغانسېرى بىر ئوت ئىچە-گە كىرىپ كەتكەندەك بولۇپ بېھوش هالدا ئاھ ئۇرغۇدەكمىش، شۇ ئان هېلىقى ئاي ئېقىپ چۈ-شۈپ ئۇنىڭ مەڭزىگە سۆيۈۋاتقۇدەكمىش، ئالپاغۇت ئۇنى قۇچاقلىسا، پۇتۇن ۋۇجۇدى ياغدەك ئېرىپ كۆيۈۋاتقۇدەكمىش! شۇ ئەسنادا ئۇ خانئۆي تەرەپ-تىكى بىر خورازنىڭ چىللىشى بىلەن ئويغىنىپتۇ، بايىقى شېرىن چۈش كەيپىدە يىلاندەك تولغىنىپ-تۇ. شۇندىن كېيىن ئۇمۇ قۇمالتاغدىن مېهرىنى ئۈزەلمەي باشقىچە ئىشتىياق بىلەن قارايدىغان، قۇمالتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىن كۆتۈرۈلگەن ئايىنى كۆپرەك ئويلايدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئەمما، ئۇ دادىسى ئالىپ بۇغرانىڭ قۇمالتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ئۆتمەسلىكىنى جېكىلىگەنلىكىنىڭ تېگىگە هېچ يېتەلمەپتۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇ هەر كۈنى دېگۈدەك قىرىق يىگىتنى ئارتۇچ دەرەخلىرى ئارىسىدا باشقا ئىشلارغا بەنت قىلىپ قويۇپ، ئۆزى يالغۇز ئېتىنى مىنىپ، ئوقياسىنى ئېلىپ، قىلىچىنى ئېسىپ، قۇمالتاغ ئارىسىدا پىيادە ئايلىنىپ يۈرىدىغان، پە-قەت شۇنداق قىلسىلا كۆڭلى بىرئاز ئارام تاپقاندەك هېس قىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

بىر كۈنى ئالپاغۇت ئادىتى بويىچە قۇمالتاغ ئارىسىغا كىرىپ ئايلىنىپ يۈرسە ئالدىغا بىر ئە-چار كېيىك ئۇچراپتۇ. ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئالتۇن قوڭغۇراق ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى چۈشىدە كۆرگەن هېلىقى نۇرلۇق ئايدەك كۆرۈنۈپ كېتىپ-تۇ. شۇڭا، ئۇ كېيىكنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈش ئىستىكىدە قوغلاشقا باشلاپتۇ. كېيىك ئۇنىڭ ئال-دىدىن تاقلاپ ئۆتكىنىچە قۇمالتاغنىڭ كۈنگەي تە-رىپىگە قاراپ قېچىپتۇ. ئالپاغۇت ئىز بېسىپ قوغلاپ مېڭىپتۇ. ئۇ هېرىپ توختىسا، كېيىكمۇ توختايدىكەن، قوغلىسا، قاچىدىكەن. ئالپاغۇت بۇ ئىپار كېيىكنىڭ ئۆزىنى مەسخىرە قىلغاندەك قىلىقلىرىدىن بەكمۇ تېرىككەن هەم كېيىكنىڭ چىرايلىقلىقىدىن مېهرىنى ئۈزەلمىگەن هالدا ئۇ-نىڭغا ئەگىشىپتۇ. ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىشنى ئۆزىگە نومۇس بىلگەن ئالپاغۇت كېيىكنى تىرىك تۇتما-غۇچە ئۆيگە قايتمايمەن دەپ قەسەم ئىچىپتۇ. كې-يىكنى قوغلاپ تاغ ئارىسىدا يۈرۈپ كەچ بولۇپ كېتىپ، كېيىك كۆزدىن غايىب بوپتۇ. ئالپاغۇت كېچىچە كېيىكنى ئىزدەپ تاپالمای ئاۋاره بولۇپ يۈرگەچكە، كۆزىگە ئۇيقۇمۇ ئىلىنماپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەتىسى كۈن قىيام بولغاندا ئالپاغۇت قۇ-مالتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ئۆتۈپ قاپتۇ. ئېگىز بىر ئېدىرلىققا كەلگەندە ئىپار كېيىك كۆزدىن غا-يىب بولۇپ، ئالپاغۇتنىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىپتۇ. شۇڭا، ئۇ بىرئاز ئارام ئېلىپ، كېيىك ئىزىنى ئىزلاش ئويى بىلەن ئولتۇرسا، كۆكتە بىر ياۋا غاز پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭ كۆڭلىده ئوۋ هەۋىسى ئويغى-نىپتۇ. ئۇ دەرهال ئوقياسىنى ئېلىپ غازغا قارى-تىپ ئاتقانىكەن، غاز ئېدىرلىقنىڭ كەينىگە موللاق ئېتىپ چۈشۈپتۇ. ئۇ هارغانلىقىنى ئۇنتۇپ، ئې-دىرلىقتىن ئۆتۈپ، ئۆلگەن غازنى قولىغا ئېلىپ قارىسا، ئۆزى ئاتقان ئوق غازنىڭ ئوڭ كۆزىگە ، باشقا بىر كىشىنىڭ ئاتقان ئوقى سول كۆزىگە تەگكەنىكەن. ئالپاغۇت كۆڭلىده يەنە بىر ئوقنى ئاتقان كىشىنىڭ مەرگەنلىكىگە قايىل بولۇپ، ئۇ ئوققا قارىسا، «ئايتېگىن» دېگەن ئالتۇن خەت ئو-يۇلغانىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەتراپقا نەزەر تاش-لىغانىكەن، ئون قەدەم نېرىسىدىكى چىلان دەرەخ-نىڭ يېنىدا پەرىشتىدەك بىر قىز قولىدا يا تۇتقان هالدا ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغۇدەك، هېلىقى ئىپار كې-يىك بولسا ئۇنىڭ يېنىدا ئوتلاپ يۈرگۈدەك. قىز ئالپاغۇتقا خۇددى چۈشىده كۆرگەن هېلىقى ئايدەك كۆرۈنۈپ كېتىپتۇ. دەرۋەقە، ئۇ قىز شۇنداق گۈ-زەل ئىكەنكى، چېچى دەريادەك، كۆزلىرى بۇلاق-تەك، كىرپىكلىرى قىياقتەك، بۇرنى ئىلىپتەك، ئاغزى ئويماقتەك، لەۋلىرى غۇنچىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك، «ئاي دېسە ئاغزى بار، كۈن دېسە كۆزى بار» تەڭداشسىز چىرايلىق قىز ئىكەن. قولىدىكى ئوقيا ئۇنىڭغا تولمۇ ياراشقان بولۇپ، ئۇنىڭ يېگا-نە جاسارىتىدىن بېشارەت بېرىدىكەن. بۇنى كۆرگەن

يىگىت ئەس ـ هوشىنى يوقىتىپ قويغىلى تاس ـ تاس قاپتۇ ۋە «بۇ قىزنىڭ ئىسمى ‹ئايتېگىن›، ئىكەن ـ ده، نېمە دېگەن چىرايلىق هەم مەرگەن قىز بۇ، ئۇ كىمنىڭ قىزىدۇ؟» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئەسلىده ئايتېگىن بۇگۈن ئادىتى بويىچە قۇمالتاغقا ئۆزى يالغۇز ئوۋغا چىقىپ، هېچقانداق ئوۋ ئۇچرىتالماي ياكى قۇرۇق قول قايتىشقا رايى بارماي، چىلان تۇۋىده ئارام ئېلىپ تۇرغاندا ئېدىر ئۇستىدىن ئۇچۇپ ئۆتكەن يالۋا غازغا كۆزى چۈشۈپ، مۇنداقلا ئوق ئېتىپ قويغان، بىر يىگىتنىڭ ئېدىردىن چۈشۈپ، ئۆلگەن غازغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئىختىيارسىز يۇرىكى ئېغىپ، تەئەججۇپ ئىچىده چىلان دەرىخىنىڭ يېنىدا قاراپ تۇرغانىكەن. قولىغا غازنى ئېلىپ ئەتراپقا قارىغان يىگىت ئۇنىڭغا خۇددى چۈشىده كۆرگەن قۇياشتەك كۆرۈنۈپ، ۋۇجۇدى ئوت بولۇپ يېنىپتۇ. شۇڭا، ئۇ هودۇقۇش ئىچىده يىگىتنىڭ قولىدىكى غازغا قاراپ هەيران بولۇپ قاپتۇ. چۈنكى، غازنىڭ ئىككى كۆ ـ زىگە ئىككى ئوق سانجىلغانىكەن.

ئالپاغۇت قىزنىڭ ئالدىغا بېرىپ سالام بې ـ رىپ، ئۆلۈك غازنى قىزغا تەڭلەپتۇ. قىز ئالپاغۇ ـ نىڭ سالىمىغا ئوتلۇق تەبەسسۇم بىلەن جاۋاب قايـ ـ تۇرۇپ، غازنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ، ئۇنىڭ ئوڭ كۆزىگە سانجىلغان ئوقنىڭ دەستىسىگە «ئالپا ـ غۇت» دېگەن ئالتۇن خەت ئويۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇ يىگىتنىڭ ئېتىنىڭ ئالپاغۇت ئىكەنلىكىگە هۆكۈم قىپتۇ. شۇنىڭده ئۆزىگە ئوخشاش مەرگەز ـ لىكىگە چىن دىلىدىن قايىل بولۇپ، ئىچ ـ ئىچـ ـ دىن سۆيۈنۈپتۇ. ئالپاغۇت ئاردىكى سۆكۈتنى بۇ ـ زۇپ، ئۇنىڭدىن تەشەببۇسكارلىق بىلەن سوراپتۇ:

ــ ئايتېگىنمۇ سىز؟

ــ ئالپاغۇتمۇ سىز؟ ــ سوئال بىلەن جاۋاب بېرىپتۇ ئايتېگىن.

سۆھبەت داۋامىدا ئۇلار تونۇشۇپ سىردىشىپ ـ تۇ. ئالپاغۇت ئۆزىنىڭ يېقىندا كۆرگەن چۈشىنى سۆزلەپ كېلىپ: «مەن چۈشۈمده كۆرگەن هېلىقى ئاي دەل سىز ئىكەنسىز ـ ده؟» دەپ سۆزىنى ئا ـ خىرلاشتۇرۇپتۇ. ئايتېگىنمۇ چەكسىز هەيرانلىق ئىچىده ئۆزىنىڭمۇ يېقىندا شۇنداق بىر چۈش كۆر ـ گەنلىكىنى ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن: «مەن چۈ ـ شۈمده كۆرگەن هېلىقى ‹قۇياش›،مۇ دەل سىز ئىكەن ـ سىز» دەپتۇ. ئالپاغۇت تەكرىنىڭ بۇ قىسمىتىدىن تولىمۇ هەيران قاپتۇ. ئايتېگىن بىلەن ئالپاغۇت بۇگۈنكى ئۇچرىشىشنى «چۈش»لەرنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى دەپ قاراپ، مەڭگۈ بىللە ئۆتۈشكە قەسەم قىلىشىپ، ئۆزئارا ئوق ئالماشتۇرۇشۇپتۇ. ئاندىن ئايتېگىن بىلەن ئالپاغۇت سىرداشقاچ قۇمالتاغ باغـ ـرىدىكى ئۆرۈكلۈك باغدا چېچەك سەيلىسى قىپتۇ. سەيلە جەريانىدا ئايتېگىن ئالپاغۇتقا بىر جۈپ ئۆ ـ رۈك چېچىكى تەڭلەپ تۇرۇپ: «بۇ ئۆرۈك چېچىكىنى پاك قەلبىمنىڭ يادنامىسى سۈپىتىده سىزگە تۇتاي، ئەقىده ـ ئىخلاسىڭىز بىلەن پەرۋىش قىلىدىغانلى ـ قىڭىزغا ئىشىنىمەن» دەپ تەقدىم قىپتۇ. ئالپاغۇت چېچەكنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ پۇرىغانىكەن، شۇ هامان هوشىدىن كېتىپتۇ. ئۇ هوشىغا كېلىپ قا ـ رىسا، ئايتېگىن ئۇنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ يىغلاپ ئولتۇرغۇدەك ۋە ئەتراپنى نۇرغۇن لەشكەرلەر قورشاپ تۇرغۇدەك. ئالپاغۇت: «بۇ نېمە ئىش؟» دې ـ گەندەك ئايتېگىنگە قاراپتۇ. ئايتېگىن: «ئۇلار مېنىڭ ئاتامنىڭ لەشكەرلىرى، مېنى ئىزدەپ چىقىپ تاغنى ئارىلاپ كېلىۋاتقانىكەن، بۇ يەردە بىزنى كۆرۈپ قالـ ـدى» دەپتۇ. يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇلار بىلەن ئېـ ـلىشماقچى بولغانىكەن، قىز ئۇنىماي: «سەۋر قـ ـلىڭ، بىز تەكرىنىڭ هىممىتى بىلەن مەقسىتـ ـىزگە يېتىمىز» دەپتۇ...

ئالپاغۇت ئوردىغا قايتىمغاچقا، ئۇنىڭ هېلىقى قىرىق يىگىتى پۇتۇن ئارتۇچزارلىقنى ئىزدەپ تا ـ پالماي، ئەهۋالنى ئالىپ بۇغراخانغا مەلۇم قىپتۇ. ئۇلار ئوردا كېڭىشى ئۆتكۈزۈپ باش قاتۇرۇپتۇ. ئوردا كېڭىشى بولۇۋاتقاندا، ئالپاغۇتنىڭ زەنجىر ـ لەكلىك ئوۋ ئىتى قاۋاپ ئوردا ئەهلىنىڭ دىققىتـ ـىنى تارتىپتۇ. شۇ چاغدا ئوردا ئۇستازى بەگتۇرك: «ئالپاغۇتنىڭ دېرىكىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوۋ ئىتىنى بوشىتىپ، قويۇپ بېرەيلى، ئۇ يول باشلاپ

ماڭسا ئەجەب ئەمەس» دېگەن مەسەلىھەتنى بېرىپتۇ. ئالىپ بۇغرانىڭ پەرمانى بىلەن ئالپاغۇتنىڭ ئوۋۇغا ئېلىپ چىقماي باغلاپ قويغان ئىتى قويۇپ بېرىلىپ، كەينىدىن ئاتلىق لەشكەرلەر يۈرۈپتۇ. ئىت ئالپاغۇتنىڭ ئىزىدىن يول باشلاپتۇ. لەشكەرلەر كېچىلەپ مېڭىپ، داۋانلاردىن ئېشىپ، قۇمالتاغ-دىن هالقىپ، ئالپاغۇت بىلەن ئايتېگىننى بەشكېرەم لەشكەرلىرى قورشاپ تۇرغان ئۆرۈكلۈك باغقا كەپتۇ. ئەسلىدە بەشكېرەم لەشكەرلىرى بەشكېرەم خانى ئالىپ ئارسلاننىڭ «يىگىت بىلەن قىزنى ئەكېلىڭلار» دېگەن پەرمانى كەلگۈچە ئۇلارغا تەگمەي كۈتۈپ تۇرغانكەن. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى جەڭ خەۋپىگە دۇچ كەلگەن جەددىي پەيتتە بەشكېرەم خانى ئالىپ ئارسلاندىن: «يىگىتنى تاشلاپ، قىزنى ئېلىپ كېلىڭلار» دېگەن پەرمان كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ، ئۆز تەۋەسىگە قايتىپتۇ. شاھزادە ئالپاغۇت قىزنىڭ دەردىدە كۆيۈپ پۈچىلىنىپ، بىر قانچە قېتىم هېلىقى يەرگە بارسىمۇ قىزنى ئۇچرىتالماپتۇ. ئۇنىڭ چىرايى زەپران بولۇپ ئۇھ تارتىپ يۈرۈپتۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇ قۇمالتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە پات ـ پات كېلىپ، ئايتېگىن بىلەن ئۇچراشقان جاينى كۆرۈپ كېتىدىكەن. ئالىپ بۇغرا ئۇنىڭغا باشقا ئەللەرنىڭ مەلىكىلىرىنى ئېلىپ بەرمەكچى بولغاندا، ئالپاغۇت ئاتىسىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپ، ئايتېگىندىن بۆلەك هېچ-قانداق قىز بىلەن توي قىلمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ تۇرۇۋاپتۇ. ئاتۇش خانى ئالىپ بۇغرا ئىلگىرىكى ئاداۋەتلىرى تۈپەيلى ئاكىسى ئالىپ ئارسلاننىڭ ئالدىغا قىز سوراپ بېرىشقا ئۇنماپتۇ. شۇڭا، ئالپاغۇت قىزنىڭ دەردىدە كۆيۈپ پۈچىلىنىپ، بىر قانچە قېتىم هېلىقى يەرگە بارسىمۇ قىزنى ئۇچراتالماپتۇ. ئەسلىدە بەشكېرەم لەشكەرلىرى قورشاپ تۇرغان ئۆرۈكلۈك باغقا كەپتۇ. ئەسلىدە بەشكېرەم لەشكەرلىرى بەشكېرەم خانى ئالىپ ئارسلاننىڭ «يىگىت بىلەن قىزنى ئەكېلىڭلار» دېگەن پەرمانى كەلگۈچە ئۇلارغا تەگمەي كۈتۈپ تۇرغانكەن. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى جەڭ خەۋپىگە دۇچ كەلگەن جەددىي پەيتتە بەشكېرەم خانى ئالىپ ئارسلاندىن: «يىگىتنى تاشلاپ، قىزنى ئېلىپ كېلىڭلار» دېگەن پەرمان كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ، بىراق، كۈن بىلەن ئاي قوشۇلۇشىنىڭ ئالامىتى، بىراق، كۈن بىلەن ئاي قوشۇلۇشقا بولغان ئىرادىسى هەسسىلەپ ئېشىپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ كۆرگەن چۈشى بىلەن ئايتېگىننىڭ كۆرگەن چۈشىنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئوردا ئۇستازى بەگتۇرك ئۇنىڭ چۈشىنى ئاڭلاپ بىرئاز ئويلانغاندىن كېيىن، بۇ چۈشكە: «ئاي بىلەن كۈننىڭ قوشۇلۇشى ئىككىلارنىڭ قوشۇلۇشىنىڭ ئالامىتى، بىراق، كۈن بىلەن ئاي قوشۇلۇشتىن ئاۋۋالقى قارانغۇلۇق بولسا، بۇ قۇتلۇق كۈن كېلىشتىن ئىلگىرىكى مۇشكۈلچىلىكنىڭ بېشارىتىدۇر» دەپ تەبىر بېرىپتۇ. ئالپاغۇت بۇ ئىشقا ئوردا ئۇستازى بەگتۇرکنىڭ ياردەم قىلىشىنى ئۆتۈنۈپتۇ، ئوردا ئۇستازى بەگتۇرك باش لەشكەر-لىشىپتۇ. ئۇ ئالىپ بۇغرانىڭ هۇزۇرىغا كىرگەندىن كېيىن: «ئەي ئالىپ بۇغراخان، بەشكېرەم خانلىقى ۋە ئاتۇش خانلىقى قاتارلىق توققۇز خانلىقنىڭ هەممىسى ئەمەلىيەتتە بىر خانلىق، يەنى خانئۆيمدىكى خان تەختىدە ئولتۇرغان بۇۋىمىز ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ تۇرۇان زېمىنلىرىدىكى توققۇز ئوغلىنىڭ خانلىقى. توققۇز خانلىقنىڭ خانلىرى ئۆز ۋاقتىدا بىرئاز ئېزىقىپ، ئارازلىشىپ قالغان بولساڭلارمۇ، ئەمەلىيەتتە، بىر ـ بىرىڭلارغا چىدىمايسىلەر. يىگىرمە يىلدىن بېرى ئالاقە قىلىشمىغان بىلەن ئۆزئارا هۇجۇم قىلىشماي تىنچ ئۆتكىنىڭلارنىڭ ئۆزىلا بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بەرسە كېرەك. شۇڭا، ئۇلۇغ خاقان بۇۋىمىز ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ روهىنى شادلانسۇن دەيسەك، دەرهال بەشكېرەمگە ئەلچى ئەۋەتەيلى، ئالپاغۇت بىلەن ئايتېگىننىڭ بېشىنى قوشۇپ، قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي قىلىپ، قان قېرىنداش تۇران خانلىرىنى تويغا چىللاپ، ئاردىكى ئاداۋەتنى تۈگىتەيلى!» دەپ كەسكىن خىتاب قىپتۇ. ئالىپ بۇغراخان ئوردا ئۇستازى بەگتۇرکنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، كۆڭلىدە قايىل بولغان بولسىمۇ، يەنىلا سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ.

بەشكېرەم لەشكەرلىرى ئايتېگىننى ئوردىغا ئېلىپ بارغان چېغىدا ئالىپ بۇغرا ئۇنىڭغا قاتتىق غەزەپلىنىپتۇ. بۇنىڭدىن كېيىن قىزنى ئوردىدىن سىرتقا چىقارماسلىق توغرىسىدا پەرمان چۈشۈ-

روپ، ئوردا ئەھلىدىن ئۇنىڭغا كۆز - قۇلاق قويۇپ-
تۇ. ئۇ نەگە بارسا كېنىزەكلەر ئۇنىڭ بىلەن بىللە
چىقىدىكەن، ئۇخلىسا بېشىدا قاراپ تۇرىدىكەن،
يېنىدىن پەقەت ئايرىلمايدىكەن. شۇڭا، قىز ھېچ
ئىش قىلالماي، ئىشق - پىراق ئوتىدا ئۆرتىنىپ
ئايدەك چىرايى كۇندىن - كۈنگە سارغىيىپتۇ. مە-
لىكنىڭ ئەھۋالى شاھنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ.
تەكرىنىڭ ئەمدىلىكتە ئۆزىنىڭ بىر قورساق قې-
رىندىشى بولغانلىقىغا قارىماي، ئاتىسى ئاپراسىياپ
ئۆلگەندىن كېيىنكى تەخت ماجىراسى سەۋەبىدىن
تاكى ھازىرغىچە بىر - بىرىگە قاپاق تۇرۇپ كې-
لىۋاتقان ئاتۇش خانى ئالىپ بۇغرانىڭ ئوغلى بىلەن
ئۆزىنىڭ يالغۇز قىزى ئايتېگىننى بىر يېپقا باغلاپ
قويغانلىقىدىن ئەجەبلىنىپتۇ.

ئاردىن بىر يىل ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ بىرسىدە
كېنىزەكلەر ھېرىپ كۆزى ئۇيقۇغا كەتكەن چاغدا،
پىراق ئوتىدا پۈچىلانغان ئايتېگىن سىرتقا چې-
قىپ، تۇلپارىنى مىنىپ، قۇمالتاغ باغرىغا، يەنى
ئالپاغۇت بىلەن كۆرۈشكەن يەرگە كەپتۇ. بۇ كۈنى
سامانداڭ سارغايغان ئالپاغۇتمۇ ئايتېگىننى سېغى-
نىپ ئۇ يەرگە كەلگەنكەن. ئۇلار قۇچاقلىشىپ
كۆرۈشۈپ، ئۇزاق سىردىشىپتۇ. بىر - بىرىنىڭ
ھالىغا ئېچىنىپ يىغلىشىپتۇ. ئايتېگىن: «بىز
چوقۇم مۇراد - مەقسىتىمىزگە يېتىمىز، بولمىسا
بىللە ئۆلىمىز» دەپتۇ. ئالپاغۇت: «قوشۇلسىڭىز،
ئىككىيلەن خان ئاتىلىرىمىزنىڭ قېرىنداشلىرى-
نىڭ خانلىقلىرىدىن بىرسىگە پاناھ تىلەپ كەتسەك
مۇراد - مەقسىتىمىز ھاسىل بولاتتى» دەپتۇ. ئاي-
تېگىن: «مېنىڭ سىزدىن پەقەت ئايرىلغۇم يوق،
لېكىن ئۇنداق قىلساق، خان ئاتىلىرىمىز بىر-
بىرىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، بىھۇدە قان تۆكۈلى-
دۇ. نۇرغۇن ئادەم جېنىدىن ئايرىلىپ، خانۇ ۋەيران
بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە بىر مەزگىل تاقەت قىلاي-
لى، ‹سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن› دېگەن ھېكمەتنى
ئۇنتۇمايلى» دەپ، خوشلىشىپتۇ.

ئايتېگىن كەتكەندە ئالپاغۇت يەنە پەرياد چې-
كىپ قاپتۇ. ئاتۇش خانى ئالىپ بۇغرا ئوغلىنىڭ
بۇ كۈنكى ھالىنى كۆرۈپ تاقەت قىلالماپتۇ. ۋەزىر -
ۋۇزرالىرىنى يىغىپ، ئوردا كېڭىشى ئۆتكۈزۈپتۇ.
كېڭەشتە ئوردا ئۇستازى بەگتۇرك يەنە ئۇلۇغ
ئەجدادلار تارىخىنى ۋە ئىككى خانلىقنىڭ قان قې-
رىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى پۈتۈن ئوردا ئەھلىگە
شەپسى كەلتۈرۈپ مېغىزلىق چۈشەندۈرگەندىن كې-
يىن، خانغا يۈزلىنىپ: «ئەي قۇدرەتلىك ئالىپ
بۇغراخان، شاھزادىنى ھايات قالسۇن دېسەك، ئۇنىڭ
رايىغا بېقىپ، بەشكېرەم مەلىكىسىگە ئەلچى قوي-
غىنىمىز تۈزۈك» دەپتۇ. ئالىپ بۇغراخان ئوردا
ئۇستازى بەگتۇركنىڭ بىر - بىرىدىن ئورۇنلۇق
سۆزلىرىنى ۋە تەخت ۋارىسى ئالپاغۇتنىڭ ئەھۋا-
لىنى ئويلاپ، قوشۇلۇشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئوردا كې-
ڭىشى ئوردا ئۇستازىنىڭ بەشكېرەم خانلىقىغا ئەل-
چى بولۇپ بېرىشىنى قارار قىپتۇ، ئوردىدا بەشكې-
رەمگە يولغا چىقىش ئۇچۇن يول تەييارلىقى باشلا-
نىپ، كاتتا سوۋغا - سالاملار تەييارلىنىپتۇ.

بەشكېرەم خان ئوردىسىدىكى كېنىزەكلەر ئاي-
تېگىننىڭ غايىب بولغانلىقىنى ئالىپ ئارسلانخانغا
خەۋەر قىپتۇ. ئالىپ ئارسلانخان نېمە قىلارىنى
بىلمەي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ تۇر-
غاندا، ئايتېگىننىڭ ئوردىدا پەيدا بولغانلىق خەۋىرى
يېتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلى ئىزىغا
چۈشۈپ، ئۇنىڭغا تېخىمۇ ياخشىراق كۆز - قۇلاق
بولۇشنى ئۇقتۇرۇپتۇ. ئاردىن توققۇز كۈن ئۆت-
كەندە ئاتۇش خانلىقىنىڭ ئوردا ئۇستازى بىرنەچچە
بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا سوۋغا - سالاملىرىنى ئې-
لىپ ئەلچىلىككە كەپتۇ. ئالىپ ئارسلانخان بەش-
كېرەم خانلىقىنىڭ ئوردا ئۇستازى كۆكتۇرك باش-
چىلىقىدىكى بىر بۆلەك ئوردا ئەھلىنى ئەلچىلەرنى
قىزغىن قارشى ئېلىپ، بەشكېرەم باغلىرىدا قىز-
غىن كۈتۈۋېلىشكە ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. ئەمما، ئېنىق
جاۋاب بەرمەپتۇ. بۇ جەريانداا ئىككى خانلىقنىڭ
دانىشمەنلىرى بولغان بەگتۇرك بىلەن كۆكتۇرك
ئىككىيلەن ناھايىتى قىزغىن پىكىر ئالماشتۇرۇپ-
تۇ. ھەر ئىككى دانىشمەننىڭ ئويلىغىنى بىر يەر-
دىن چىقىپتۇ، چۈنكى كۆكتۇركمۇ خۇددى بەگ-

ئۇرككە ئوخشاش قەرىنداش تۇران خانلىقلىرىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىنى ئويلايدىغان يىراقنى كۆرەر دانىشمەنلەردىن ئىكەن. شۇڭا، ئۇ بۇ مەسىلە توغرۇلۇق ئوردا كېڭىشى بولغاندا ئۆزىنىڭ ئالىپ ئارسلانخانىنى قايىل قىلىشقا تىرىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئالىپ ئارسلانخان ئوردا كېڭىشى ئۆتكۈزۈپ، ئاتۇش خانلىقىنىڭ ئەلچىسىگە قانداق جاۋاب بېرىش ھەققىدە ئوردا ئەھلىنىڭ پىكرىنى ئاپتۇ. ئوردا كېڭىشىدە-كىلەرنىڭ بىر قىسمى ئايتېگىننى ئاتۇش خانلىقىغا ياتلىق قىلىش تەكلىپىنى بەرسە، يەنە بىر قىسمى ياتلىق قىلماسلىق تەكلىپىنى بېرىپتۇ. بولۇپمۇ بۇ پىكىرده ئوك قول ۋەزىر ئالىپ بۇغرا-خان بىلەن ئالىپ ئارسلانخاننىڭ ئىلگىرىكى ئارازچىلىقىنى شېپى كەلتۈرۈپ، بەشكېرەم مەلىكىسىنى ئاتۇش شاھزادىسىگە ياتلىق قىلماسلىق پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋاپتۇ. ئالىپ ئارسلانخانمۇ ئىلگىرىكى ئارازچىلىقنى كۆزده تۇتۇپ، كېيىنكىلەر-نىڭ پىكرىنى توغرا تېپىپتۇ. شۇ ئارىدا ئوردا ئۇستازى كۆكتۈرك ئورنىدىن تۇرۇپ، ئالىپ ئارسلانخانغا سالام بەرگەندىن كېيىن: «ئەي قۇدرەتلىك ئالىپ ئارسلانخان، بەشكېرەم خەلقى كىمنىڭ ئۇرۇقى، ‹ئاتۇش خەلقى كىمنىڭ ئۇرۇقى، سۇرۇش-تۇرسەك، ھەممەيلەن بىر ئۇرۇق، يەنى خانئۆيىنى تەختىگاھ قىلغان ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ئۇرۇقى. تۇران زېمىنلىرىغا ئىز سالغان تۇرنىڭ ئەۋلادلىرى! شۇنداق ئىكەن، نېمىدەپ بەشكېرەم مەلىكىسىنى ئاتۇش شاھزادىسىگە ياتلىق قىلساق بولمايدىكەن؟ ئالىپ ئەرتۇڭا دەۋرىدىكى توققۇز خانلىقتىن تەشكىل تاپقان تۇران خانلىقلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنكى تۇران خانلىقلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قارىساق، ئەھۋالىمىز ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ. ئىلگىرى مۇقەددەس يەر - سۇنىڭ ھىممىتى ۋە ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ غەيرىتى بىلەن ھەرقايسى خانلىقلار ئۇيۇلتاشتەك ئىتتىپاقلىشىپ ياشىغان-دۇق. بىزنى ھېچكىم ئانىي تاپالمىغان ياكى بوزەك قىلالمىغان. كېيىن قۇمدەك چېچىلىپ كەتتۇق، بىر - بىرىمىزنىڭ ئۆلۈك ياكى تىرىكى بىلەن كارىمىز بولمىدى. نەتىجىدە مەغرىپتىكى بەزى تۇران خانلىقلىرى باشقىلارنىڭ ئىياغ ئاستىدا قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە. مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ بىز يەنە بىرلىشەلمىسەك، ئەجدادلار ئالدىغا قايسى يۈزىمىز بىلەن بارىمىز؟ ئەۋلادلارغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىمىز؟... ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بىز بەلەن قان قېرىنداش بولغان ئاتۇش خانلىقىدىن قىز سوراپ كەلگەن ئەلچىنى قۇرۇق ياندۇرماسلىقىمىز كېرەك! ئۇنداق بولمايدىكەن، ئىككى خانلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت قايتىدىن چېچەكلەپ، خەلقنى ئۇرۇش قوينىغا تارتىشى، ئەل - يۇرت قان ئىچىده قېلىشى مۇمكىن. ئۇرۇشماق ئاسان، ياراشماق تەس. مەلىكىنى ئاتۇش شاھزادىسىگە ياتلىق قىلماسلىق تەقدىردىمۇ، ئەقىل بىلەن ئىش قىلغىنىمىز تۇزۇك» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. كۆكتۈرك-نىڭ سۆزىدىن ئوردا زىلزىلىگە كەپتۇ. بىراق، ئالىپ ئارسلاننىڭ غۇرۇرى ماقۇل دېيىشكە يەنىلا يول قويماپتۇ. شۇ چاغدا ئوك قول ۋەزىر: «مەلىكىنى ئاتۇش شاھزادىسىگە ياتلىق قىلىشتا، ئۇنىڭ تويلۇقىغا قۇمالتاغنى يېرىپ، بەشكېرەم بىلەن ئاتۇشنى بىۋاستە تۇتاشتۇرىدىغان يول ئېچىشتىن ئىبارەت بىر ئېغىر شەرت قويايلى، شەرتنى ئادا قىلالمىسا، مەلىكىنىڭ تويىنى چىرايلىق قىلىپ ئۇنىڭغا ياتلىق قىلايلى، بولمىسا، بۇ تويغا قوشۇلمايلى. شۇنداق بولغاندا، ئۇلار سەۋەبنى ئۆزىدىن ئىزدەپ، چىدىماسلىق بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا پېتىنالمايدۇ» دەپتۇ. بۇ مەسلىھەت ئالىپ ئارسلانخانغا ياغدەك يېقىپ، كېڭىشى ئاخىرلىشىپتۇ.

ئاتۇش خانلىقىنىڭ ئەلچىسى بەگتۇرك بۇ شەرتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال يولغا چىقىپتۇ. ئۇ توققۇز كۈندە بەشكېرەمگە كېلىپ، توققۇز كۈن تۇرۇپ، يەنە توققۇز كۈندە ئاتۇشقا يانغۇچە بولغان ئارىلىقتا، ئاتۇش خانى ئالىپ بۇغرانىڭ تاقىتى تاق بولۇپ، بەشكېرەم خانلىقىغا جەڭ ئېچىش ئارقىلىق مەلىكە ئايتېگىننى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن لەشكەر يەغىشقا باشلىغاچقا، ئالپاغۇت قاتتىق ئازابلانغانكەن.

ئوردا ئۇستازى بەگتۇرك ئەكەلگەن خەۋەردىن ئالىپ بۇغرانىڭ قوقاقلىرى ئۆرلەپ قاتتىق غەزەپلىنىپ بېشى قېتىپتۇ. چۈنكى، شەرتنى ئورۇنلاي دېسە، تو-لىمۇ قىيىن ئىكەن. پىلان بويىچە لەشكەر تارتاي دې-سە، «قىز تەرەپنىڭ شەرتىنى ئورۇنلىيالماي، چىدە-ماسلىق قىلىپ ئۇرۇشۇپتۇ» دەپ يەتتە ئىقلىمغا سۆز ـ چۆچەك تارقىلىشىدىن ئەنسىرەيدىكەن.

ئەلچىنىڭ سۆزلىرىدىن خەۋەر تاپقان ئالپاغۇت ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئۆزىنىڭ بۇ شەرتنى ئادا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالپا-غۇت ئېتىنى مىنىپ ئىتىنى ئەگەشتۈرۈپ قومۇل-تاغ باغرىغا يول ياسىغىلى كەپتۇ. ئوردا ئۇستازى بەگتۇرکنىڭ مەسلىھەتى بويىچە قومالتاغنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن بەشكېرەمگە قاراپ يول ئېچىشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭ ئىتى بىلەن ئېتى ناھايىتى ئەس-قېتىپتۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ ئوۋ ئىتى بۆرە نەسلىدىن بولۇپ، تولىمۇ خىسلەتلىك ئىكەن. شۇڭا، ئۇ يول ئېچىشقا باشلىغاندا ئىتى ئالدىدا مېڭىپ، تاغنىڭ قۇم ـ شېغىلىنى تاتىلاپ بوشتىپ بېرىپتۇ. ئال-پاغۇت ئۇنى قاپقا ئۇسۇپ، ئېتىغا ئارتىپ سىرتىغا توشۇپتۇ. قورام تاشقا دۇچ كەلگەندە بولسا، ئالپا-غۇت ئۆزى مىتىن بىلەن ئۇرۇپ قومۇرۇپ چىقە-رىپ، سالغا بىلەن تاغنىڭ ئۈستىگە ئېتىپتۇ. ئال-پاغۇتنىڭ قەيسەر ئىرادىسىدىن، قىلىۋاتقان ئىشى-دىن تەسىرلەنگەن ئاتۇش خەلقى ئۇنى ئوغلاق ھېم پاقلان گۆشى ۋە قىمىز ـ قايماق بىلەن يوقلاپ تۇ-رۇپتۇ. بەشكېرەم مەلىكىسى ئايتېگىن كېنىزەك-لىرى بىلەن كېلىپ، بەشكېرەم باغلىرىدا پىشقان ئۆرۈك، شاپتۇل، ئەنجۇر، ئۇزۇم، ئانار ۋە پىستە ـ بادام، گۈلە ـ قاق، جىگدە ـ ياڭاق ھەم چىلان قا-تارلىق مېۋىلەر بىلەن يوقلاپ، ھال سوراپ تۇرۇپ-تۇ. ئايتېگىننى كۆرگەن ئالپاغۇتنىڭ غەيرىتى ھەسسىلەپ ئېشىپ، ئۇنىڭغا بولغان ئىشقىنىڭ كۈچى بىلەن ئىرادىسى تاشتەك چىڭىپتۇ. ئالپا-غۇتنىڭ ۋاپادار ئىتى ئۇنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىدە-كەن، شۇڭا ئالپاغۇت ھېرىپ ـ چارچاپ ئۇخلاپ قالسا، بۇ جانۋار ئۇنىڭ پېشىنى چىشلەپ ئويغا-تىپتۇ، ئۇ كۆزىنى ئاچسا يەڭگىل قاۋاپ ئىلھام بېرىپ، ئۇنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئۇرغۇتۇپتۇ. شۇڭا، كېچە ـ كۈندۈز ئىشلەپ، ساق توققۇز ئاي، سەككىز كۈن بولغاندا يول ئېچىلىشقا ئون نەچچە گەزلا قاپتۇ. توققۇزىنچى كۈنى سەھەردە ئالپاغۇت-نىڭ ۋاپادار ئىتى يۇقىرىدىن چۈشكەن تاشنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قېلىپ ئۆلۈپتۇ. ئالپاغۇت ئې-تىغا قايغۇرۇپ، ئۇنى چىرايلىق كۆمگەندىن كې-يىن، كەچ كىرگۈچە قالغان يولنى ئۆزى ئېچىپ پۈتكۈزۈپتۇ. يولنىڭ ئېچىلىشىنى تەقەززالىق بە-لەن كۈتۈپ تۇرغان ئايتېگىن ئالپاغۇتنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئەنجۇر، ئۇزۇم ۋە ئانار بىلەن مېھ-مان قىپتۇ، بەشكېرەم باغلىرىغا باشلاپ ھاردۇقنى چىقىرىپتۇ. ئۇلار ئالپاغۇتنىڭ ۋاپادار ئىتىنى مەڭگۈ ياد ئېتىش ئۈچۈن قومالتاغنىڭ قاپئوتتۇ-رىسىدىن ئېچىلغان بۇ يولغا «ئىت يولى» دەپ نام بېرىپتۇ. ئىككى خانلىقتىكى ئاشىق ـ مەشۇقلار ئالپاغۇتنىڭ ئايتېگىنگە بولغان مەڭگۈلۈك ئىشقە-نىڭ نەمۇنىسى بولغان بۇ «ئىت يولى»نى «ئىشق يو-لى» دەپمۇ ئاتاپتۇ. قىسقىسى، ھەممەيلەن بۇ جەسۇر ھەم ئىرادىلىك يىگىت ئالپاغۇتنى تەبرىكلەپتۇ.

بەشكېرەم خانى ئالىپ ئارسلان ئالپاغۇتنىڭ توي شەرتىنى تولۇق ئادا قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ۋەدىسى بويىچە ئالپاغۇت بىلەن ئايتېگىننىڭ تويى-غا رازىلىق بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالىپ بۇغراخان بارلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى بىلەن بەشكېرەمگە قە-دەم تەشرىپ قىپتۇ. ئالىپ ئارسلانخان پۈتۈن ئوردا ئەھلى بىلەن ئالدىغا چىقىپ، قىزغىن قارشى ئې-لىپ، ئىنىسى ئالىپ بۇغراخان بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئۇزۇن يىللىق ئاداۋەتنىڭ ئورنىنى قايتىدىن سەمىمىيەت ۋە قېرىنداشلىق مۇھەببىتى ئىگىلەپ، ئىككى خانلىقتىكى چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن چەكسىز شادلىنىپتۇ. ئالىپ ئارسلانخان مېھمانلار ئۈچۈن توققۇز تۆگە، توققۇز كالا، توق-قۇز قوتاز، توققۇز قوي، توققۇز ئوغلاق، توققۇز

(ئاخىرى 112 ـ بەتتە)

توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇقادىر سادىر

ئۇيۇق سۇلتان

(چۆچەك)

بار ئىكەن، يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەن، توق ئىكەن. قەدىمكى زاماندا بىر پادىشاھ بار ئىكەن. بۇ پادىشاھنىڭ ھاماقەت بىر ئوغلى بار ئىكەن. كۈنكۈنلەرگە، ئاي ـ ئايلارغا ئۇلىشىپ، بالا يېگىرمە بەش ياشقا كىرىپتۇ، لېكىن ئەقلى يېشىغا لايىق ئاشماپتۇ. پادىشاھ بولسا بارغانسېرى قېرىپ، بېلىدىن قۇۋۇتتى، كۆزىدىن نۇرى كېتىپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى پادىشاھ ئالتۇن تەختىدە ئولتۇرۇپ: «مەن قېرىپ قالدىم، ئىككى پۇتۇم گۆرگە ساڭگىلىدى، ئەمدى ئۇزاق ياشىيالماسلىقىم مۇمكىن. كىمنى تەخت ۋارىسى قىلسام بولار؟ ئوغلۇمنى قىلاي دېسەم، ئۇ ھاماقەت شۇنچە يىللاردىن بېرى توپىلىغان مال ـ مۈلكۈمنى بىر ـ ئىككى ئايغىمۇ يەتكۈزمەي كۆككە سورۇۋېتىشى مۇمكىن» دەپ ئۇزاق ئويلىنىپتۇ. بىر كۈنى ئۇ بىردىنلا بىر نەرسە ئېسىگە كەلگەندەك ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كېتىپتۇ. «ھە، تاپتىم، ــ دەپتۇ ئۇ ئۆزى ـ ئۆزىگە، ــ ئوغلۇمغا ئەقىللىك قىزدىن بىرنى ئېلىپ بېرەي. ئۇ قىز ئۇنىڭغا ئەقىل كۆرسىتىدۇ». پادىشاھ شۇنداق دەپتۇ ـ دە، دەرھال ئوغلىنى چاقىرتىپ:

ــ ئوغلۇم، مېنىڭ ساناقلىقلا كۈنلىرىم قالدى، سېنى ئۆيلەپ ئورنۇمغا پادىشاھ قىلسام قانداق دەيسەن؟ ــ دەپتۇ.

ــ سىز نېمە دېسىڭىز مەيلى، ــ دەپتۇ ئوغلى.

ــ كىمنى ئېلىپ بېرەي، ئوغلۇم ؟ ــ دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.

ــ كىمنى خالىسىڭىز شۇنى ئېلىپ بېرىڭ، ــ دەپتۇ ئوغلى. پادىشاھ ئوغلىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن ئەقىللىك كېلىنىنى ئىزدەشكە باشلاپتۇ. ئاخىر بىر پادىشاھنىڭ قىزىنى ئۇچ كۈن توي ـ تاماشا قىلىپ ئوغلىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ئاندىن ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز ئۆتۈپتۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە، پادىشاھ ئوغلىنى يېنىغا چاقىرىپ:

ــ قانداق، خوتۇنۇڭدىن رازىمۇسەن، ئوغلۇم؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ماڭا ياقمىدى، يامان ئايال ئىكەن، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئوغلى .

ــ ئەمدى قانداق قىلماقچىسەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.

ــ كەلگەن يېرىگە ئاپىرىپ قويىمەن، ــ دەپتۇ ئوغلى. پادىشاھ نېمىلا دېسۇن، ئۇ پەقەتلا ئۇنماپتۇ. پادىشاھ ئامالسىز ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوغلى خوتۇنىنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇپتۇ. ئاندىن ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ ئاتىسىغا:

ــ ئاتا، مېنى يەنە ئۆيلەپ قويىسىڭىز، ــ دەپتۇ.

پادىشاھ ئوغلىغا يەنە بىر پادىشاھنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپتۇ. ئاندىن ئۇچ كېچە، ئۇچ كۈندۈز ئۆتكەندە، پادىشاھ ئەتىگەنلىك ناشتىدا ئولتۇرۇپ ئوغلىدىن سوراپتۇ:

ــ قانداق ئوغلۇم، خوتۇنۇڭدىن رازىمۇسەن؟

ــ ياق، ــ دەپتۇ ئوغلى، ــ بۇمۇ ماڭا ياقمىدى، يامان خوتۇن ئىكەن.

پادىشاھ نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ئولتۇرۇپ قاپتۇ. كېيىن ئوغلىدىن:

ــ ئەمدى قانداق قىلماقچىسەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېرىگە كەتكۈزۈۋېتىمەن، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئوغلى. پادىشاھ ئوغلىنى كۆندۈرۈشكە كۆپ تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن كۆندۈرەلمەپتۇ. ئوغلى ئاخىر قىزنى ئۆز ئۆيىگە ئەۋەتىۋېتىپتۇ.

كۈنلەر كەينىدىن كۈنلەر، تۈنلەر كەينىدىن تۈنلەر ئۆتىۋېرىپتۇ. بىر كۈنى ئوغۇل ئاتىسىغا:

ــ ئاتا، مېنى ئۆيلەپ قويسىڭىز، ــ دەپتۇ.

پادىشاھ يەنە بىر پادىشاھنىڭ قىزىنى لايىق كۆرۈپ، ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز توي قىلىپ ئوغلىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. شاھزادە بۇ خوتۇنى بىلەنمۇ ئۇچ كۈن بىللە ئۆتۈپ، يەنە «ياقمىدى» دەپ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇپتۇ. كېيىن شاھزادە ئاتىسىغا يەنە «مېنى ئۆيلەپ قويۇڭ» دېگەنىكەن، ئاتىسى شۇنداق دەپتۇ:

ــ ئوغلۇم، ئۇچ خوتۇن ئېلىپ بەرسەم، بىر-سىنى «پۇتاق» ئىكەن، بىرسىنى «چوماق» ئىكەن دەپ ھەيدىۋەتتىڭ. ئەمدى ئاتقا مىنگىن ـ دە، ئۆزۈڭگە يارايدىغان قىزنى ئۆزۈڭ ئىزدەپ تاپقىن.

شاھزادە بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئېتىغا مىنىپتۇ ـ دە، قىز ئىزدەپ چىقىپ كېتىپتۇ. شەھەرنىڭ ئاۋات بىر يېرىگە كەلگەندە، بىر قىزغا كۆزى چۈشۈپتۇ. قىز تولىمۇ چىرايلىق بولۇپ، ئاي دېسە ئاغزى، كۈن دېسە كۆزى بار ئىمىش. شاھزادە قىزنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ ۋە ئۇ قىز كىرىپ كەتكەن ئىشىككە بەلگە قىلىپ، دەررۇ ئارقىسىغا قايتىپتۇ. ئۇ ئوردىغا كېلىپ، ئاتىسىغا بىر قىزنى ياقتۇرۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئاتىسى ئۇ قىزنى تېپىپ، ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز توي ـ تاماشا قىلىپ، ئوغلىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ئاردىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ-تۇ، بىر كۈنى پادىشاھ ئوغلىدىن:

ــ قانداق؟ ئۆزۈڭ تاپقان بۇ خوتۇنۇڭدىن رازىدۇرسەن ئوغلۇم؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

شاھزادە «ياق، بۇمۇ ياماں خوتۇن ئىكەن...» دېيىشكە تەمشىلىپ، ئېغىزىنى ئۆمەللەپتۇ ـ يۇ، ئەما قىزنىڭ ھۆسن ـ جامالىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئۆيىگە كەتكۈزۈۋېتىشكە كۆزى قىيماي، «ھەئە» دەپ قويۇپتۇ. پادىشاھ خۇشلۇقىدا قايتىدىن ئۇچ كۈنلۈك توي زىياپىتى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. كۈنلەر كەينىدىن كۈنلەر، تۈنلەر كەينىدىن تۈنلەر ئۆتىۋېرىپتۇ، پادىشاھ بارغانسېرى قېرىپ، ھەتتا گەپ قىلىشقىمۇ ھالى يەتمەس بولۇپ قاپتۇ. ۋاقتىنىڭ بەكمۇ ئاز قالغانلىقىنى بىلىپ، ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىنى ھەر قايسى جايلارغا ئەۋەتىپ، يەتتە يىللىق باجنى يىغىپ ئەكەلدۈرۈپ، ھېچكىمگە بىلىندۈرمەي يەر ئاستىدىكى گەمگە كۆمدۈرۈپتۇ. ئاندىن كېيىن كېلىنىنى چاقىرىپ گەمگە كىرىپتۇ:

ــ بالام، ــ دەپتۇ پادىشاھ ئالتۇنلىرىنى كۆرسىتىپ، ــ ھاياتىم ئاخىرلىشىش ئالدىدا تۇ-رۇپتۇ. تېنىمدە قۇۋۋىتىم، ئايىغىمدا دەرمانىم، كۆزۈمدە نۇر قالمىدى. ئېرىڭنىڭ ئەقلى كەمرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ مەندىن كېيىن بۇ يۇرتقا پادىشاھ بولۇشىغا كۆزۈم يەتمەيدۇ. مانا بۇ كۆزىلاردىكى ئالتۇنلارنى تېجەپ ئىشلەتسەڭلار، بىر ئۆمۈر خەجلىشىڭلارغا يېتىپ ئاشىدۇ. قالغىنىنى سىزگە تاپشۇردۇم، ــ دەپتۇ. كۆپ ئۆتمەي پادىشاھ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە بىر نەچچە يىل بولمايلا شاھزادە پادىشاھلىقنى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ، ئۆيدىكى مال ـ دۇنيانى خەجلەپ تۈگىتىپ، ئاددىي پۇقرالاردەك كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. خوتۇنى ئۇنىڭ بۇرۇتىغا چالما تىزىپ، ئالدىدا ۋاي دەپ قويۇپ كەينىدە باشقىلار بىلەن كۆڭۈل خۇشى قىلىپ ئۆتىۋېرىپتۇ. بىر كۈنى خوتۇنى شاھزادىگە:

ــ بازارغا بېرىپ لازىمەتلىك سېتىۋېلىپ كەلسىڭىز، ــ دەپتۇ.

شاھزادە «خوپ» دەپ خالتىنى كۆتۈرۈپ بازارغا كېتىپتۇ. بازارغا مېڭىۋېتىپ، پۇل ئېلىۋالمىغىنى ئېسىگە كېلىپ، ئۆيگە قايتىپ كەپتۇ. ئۆيگە كەلسە، ئۆيدە خوتۇنى ناھايىتىمۇ بەتبەشىرە، ساقاللىق بىر زەڭگى بىلەن ئولتۇرغان:

— بۇ كىم؟ — دەپ سوراپتۇ شاھزادە.

— تاغامنىڭ ئوغلى، بازارغا كەلگەنكەن، مېنى كۆرۈپ كېتەي دەپ كەپتۇ، — دەپتۇ خوتۇنى.

يىگىت خوتۇننىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، بازارغا بېرىپ لازىمەتلىكلەرنى سېتىۋېلىپ كەپتۇ. كاتتا زىياپەت باشلىنىپتۇ، هاراق ـ شاراپ ئىچىش ئەۋجىگە چىقىپتۇ. شاھزادە ئۇلار تۇتقان هاراقنى ئىچىۋېرىپ مەست بولۇپ قاپتۇ. خوتۇنى ئۇنى ئۇخلىتىپ قويۇپ، ئۆزى هېلىقى زەڭگى بىلەن قاتمۇ ـ قات كۆرپىلەردە تاڭ ئاتقۇچە ئەيش ـ ئىشرەت قىپتۇ. چاشگاھ بولغاندا شاھزادە ئورنىدىن تۇرسا، يېنىدا خوتۇنى ئولتۇرغان.

— بەك ئۇخلاپ كەتتىڭىز، — دەپتۇ خوتۇنى، — تۇرۇڭ، چاي ئىچەيلى. شاھزادە ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ـ يۇ، لېكىن هېچ نەرسىنى بايقىماپتۇ. كۈنلەر كەيـ نىدىن كۈنلەر ئۆتىۋېرىپتۇ. بىر كۈنى شاھزادە نىڭ خوتۇنى يەنە:

— بازارغا بېرىپ، كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلسىڭىز، — دەپتۇ. شاھزادە «خوپ» دەپ بازارغا كېتىپتۇ. مېڭىۋېتىپ يەنە پۇل ئېلىۋالمـ غىنى ئېسىگە كېلىپ: «پۇل ئېلىپ كېلەي» دەپ ئۆيىگە كەلسە، خوتۇنى كېلىشكەن، بۇرۇتلۇق بىر يىگىت بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ گەپلىشىپ ئولتۇرغان. شاھزادىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ:

— بۇ كىم؟ — دەپ سوراپتۇ.

— هاممامنىڭ ئوغلى، مېنى كۆرگىلى كەپتىكەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ خوتۇنى. شاھزادە خوتۇننىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، ئۇلارنى قالدۇرۇپ بازارغا كېتىپ، كەچكە يېقىن قايتىپ كەپتۇ. ئۇلار ئاخشىمى زىياپەت بېرىپتۇ. يېرىم كېچە بولغاندا شاھزادە قاتتىق مەست بولۇپ قاپتۇ، خوتۇنى ئۇنى ئۇخلىتىپ قويۇپ، هېلىقى «هاممىسىنىڭ ئوغلى» بىلەن تاڭ ئاتقۇچە كەيىپ ـ ساپا قىپتۇ. بىر چاغدا شاھزادە بېشى ئاغرىپ، كۆزىنى ئاران ئېچىپ ئورنىدىن تۇرسا، يېنىدا خوتۇنى ئولتۇرغان. شاھزادە بۇ ئىشلارغا هەيران بولۇپ كىمگە ئېيـ تىشنى بىلەلمەي قاپتۇ. ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ بىر دوستى بار ئىكەن، شاھزادە تۇيۇقسىز شۇ كىشىنى ئېسىگە ئاپتۇ. شاھزادە «بۇ ئىشلارنى ئەڭ ياخشىسى ئاتامنىڭ دوستىغا ئېيتاي» دەپ ئويلاپ ئۇ كىشىنى ئىزدەپ بېرىپتۇ:

— تاغا، سىزگە مەسلىھەت سالىدىغان زۆرۈر بىر ئىش بار ئىدى، — دەپ بولغان ۋەقەلەرنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ بېرىپتۇ.

— بۇ گەپنى بالدۇرراق ئېيتىشىڭىز كېرەك ئىدى شاھزادە، — دەپتۇ ئاتىسىنىڭ دوستى، — ئۆيىڭىزگە بىرىنچى قېتىم خوتۇنىڭىزنىڭ تاغىسىنىڭ ئوغلى كەلگەنىكەن، ئىككىنچى قېتىم هاممىسىنىڭ ئوغلى كەپتۇ. ئەمما، شۇنى بىلىپ قويۇڭكى، خوتۇنىڭىزنىڭ هاممىسىنىڭ ئوغلى ئا ۋۇ بازارنىڭ ئۇدۇلىدىكى كاتتا دۇكانىنىڭ ئىگىسى بولىدۇ. ئۇ بىر كۈنلۈك سودىسىنىڭ پۇلىنى يېنىغا تۇگۇپ كېلىدۇ. ئەمدى سىز مۇنداق قىلىڭ: بۇ قېتىم خوتۇنىڭىز سىزنى بازارغا ئەۋەتكەندە، ياخشى بىر زىياپەت تەييار قىلىڭ، بازاردىن بىر ئۆچكە سېتىۋېلىپ، تېرىسىنى تۇلۇمچە سويۇپ، ئىچىگزگە ئېسىۋېلىڭ. كەچلىك زىياپەتتە، هاراقنى ئىچكەن بولۇۋېلىپ، تۇلۇمغا قۇيىۋېرىڭ. مۇبادا تولۇپ كەتسە، بىرەر باهانە تېپىڭ ـ دە، سىرتقا چىقىپ تۆكۈپ كىرىڭ، يېرىم كېچە بولغاندا ئۆزىڭىزنى مەستلىككە سېلىڭ. كېيىن نېمە ئىشلارنىڭ يۈز بېرىدىغىنىنى كۆرىسىز.

شاھزادە خوتۇننىڭ «بازارغا بېرىپ كېلىڭ» دېيىشىنى كۈتۈپ يۈرۈپتۇ. بىر كۈنى خوتۇنى شاھزادىگە:

— بازارغا بېرىپ كەلسىڭىز بوپتىكەن، ئۆيدە ياغ قالماپتۇ، — دەپتۇ.

شاھزادە ئاۋۋالقىدەك خىرامان هالدا «ماقۇل» دەپ بازارغا كېتىپتۇ. بېرىپ، چوڭ بىر ئۆچكىنىڭ تېرىسىنى تۇلۇم قىلدۇرۇپ، ئۇنى ئىچىگە ئېسۋاپتۇ. ئۆيگە كېلىپ قارىسا، خوتۇنى تولغىما بۇرۇتى قۇلىقىدىن ئاشقان، كۆزلىرى ئالىيىپ چاـ نىقىدىن چىققان بىر كىشى بىلەن بىمالال گەپلىشىپ ئولتۇرغان. شاھزادە خوتۇننىڭ بىر ياققا چاـ قىرىپ، قۇلىقىغا ئاستاغىنە:

— بۇ كىم ئەمدى ؟ — دەپ شۇنرلاپتۇ.

— بۇ مېنىك نەۋرە ئاكام، بازارغا كەپتىكەن، مېنى كۆرۈپ كېتەي دەپ كىرىپتۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ خوتۇنى. شاھزادە:

— ياخشى بوپتۇ، — دەپ زىياپەتنى باشلىۋېتىپتۇ. داستىخان ئۈستىگە ھاراق ـ شاراپ، مېۋە ـ چۈملەر تولۇپ كېتىپتۇ. شاھزادە ھاراقنى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇيۇپتۇ. ئۆزىمۇ ئىچىپتۇ، خوتۇنىنىك «نەۋرە ئاكىسى»مۇ توختىماي ئىچىپتۇ. بىر چاغدا شاھزادىنىك ئىچىگە ئېسىۋالغان تۇلۇم توشۇپ قاپتۇ، ئۇ ھېچكىمگە سەزدۈرمەي تاشقىرىغا چىقىپ تۆكۈپ كىرىپ، مەست قىياپەتكە كىرىۋاپتۇ. خوتۇنى يەنە ئۇنى ياتقۇزۇپ قويۇپتۇ. شاھزادە كۆرپىنىك يىرتىقىدىن قاراپ تۇرسا، خوتۇنى كىمخاب ـ ئەتلەس كۆرپىلەرنى تىز بويى سېلىپ، ھېلىقى ئادەمگە ئەركىلەشكە باشلاپتۇ. ئۇ كىشى خوتۇنىنىك بېلىدىن قۇچاقلاپ دەسسەپ كۆتۈرۈپ كۆرپە ئۈستىگە تاشلاپتۇ. كۆرپىدە ئىككىسى سۆھبەتكە كېتىپتۇ. بۇنى شاھزادە ئاڭلاپ يېتىپتۇ.

— بۇ تەنتەككە خوتۇن بولغۇچە، ماڭا خوتۇن بولسىڭىز بولماسمىدى؟ — دەپتۇ ئۇ كىشى.

— بۇ گالۋاڭغا خوتۇن بولۇشۇم ئاتىسىدىن قالغان ئالتۇننى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، — دەپتۇ خوتۇنى، — ئالتۇنلارنى قولغا ئالغان كۈنۈم بۇ يەردىن كېتىپ سىزگە تېگىمەن.

— ئۇ جىق ئىچىۋېلىپ قاتتىق مەست بولۇپ قاپتۇ. مەقسىتىگىزنى بۇگۈنىنىك ئۆزىدە ئەملىگە ئاشۇرايلى. ئالتۇنلارنى ئالايلى ـ دە، بىزنىڭكىگە كېتەيلى، — دەپتۇ ئۇ كىشى.

— بۇگۈن ئالتۇنلارنىك قەيەردىلىكىنى بىلىۋېلىك، باشقا كۈنى ئالىمىز، — دەپتۇ شاھزادىنىك خوتۇنى.

ئىككىسى ئورنىدىن تۇرۇپ يېتىلىشىپ يەر ئاستىغا چۈشۈپتۇ. شاھزادە ئۇلارنىك ئارقىسىدىن چۈشۈپتۇ. خوتۇن ئاشىنىسىغا ئالتۇن كۆمۈلگەن جاينى كۆرسىتىپتۇ. شاھزادە جايىغا قايتىپ ئۇيقۇغا كەتكەن بولۇپ خورەك تارتىپ يېتىۋېرىپتۇ. خوتۇنى تاڭغىچە ھېلىقى كىشى بىلەن ئەيش ـ ئىشرەت قىپتۇ. شاھزادە ئۇيقۇدىن ئويغانغان بولۇپ كۆزىنى ئاچسا، يېنىدا خوتۇنى «ئوبدان ئۇخلاپسىز ـ مۇ؟» دەپ تۇرغان.

شاھزادە ھېچنەرسىنى سەزمىگەندەك خوتۇنىغا ياخشى سۆزلەرنى ئېيتىپتۇ. ئاندىن «تۆنۈگۈنكى ئىشلارنى ئېيتاي، ئاتامنىك دوستى قانداق مەسلەھەت بېرەركىن» دەپ ئويلاپ، ئۇ كىشىنى تېپىپ، كېچىسى يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىك بىرسىنىمۇ قالدۇرماي ئېيتىپ بېرىپتۇ.

— ئەمدى مۇنداق قىلىك، — دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ ئاتىسىنىك دوستى، — بازارغا بېرىپ كۈچتۇكگۈر يىگىتتىن تۆتنى يالىلاپ، ئۇلارنى ئۆيگە ئېلىپ كېلىپ، «ھەققىڭلارغا مۇنچە تىللادىن بېرىمەن، مەن ئېيتقان ئىشلارنى سۆزسىز بەجىرىسىلەر» دەك. ئاندىن خوتۇنىڭىزنى تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىپ، راسا دۇمبالاك، خوتۇنىڭىز تاياقتا چىدىماي ئاتالمىش «نەۋرە ئاكىسى» بولغان بايىنىڭكىگە بېرىپ داد ئېيتىدۇ، ئاندىن باي بىلەن سىزنى ئېلىپ شەھەر قازىسىنىك ئالدىغا بېرىپ، ئاجرىشىمەن، دەيدۇ. شۇ چاغدا سىز ئۆينى سېتىشنى ئېيتىك، باھاسىنى يىگىرمە مىڭ تىللا دەك، كېيىن قانداق بولىدىغىنىنى كۆرۈپ قالىسىز.

شاھزادە ئاتىسىنىك دوستىدىن بۇ مەسلىھەتنى ئاڭلاپ، ئۆيگە كىرىپ:

— خوتۇن، مەن بازارغا بېرىپ كېلەي، — دەپتۇ. بازارغا بېرىپ تاغنى تەپسە تالقان قىلغۇدەك يىگىتتىن تۆتنى يالىلاپ كەپتۇ، ئۇلارنى خوتۇنىغا بىلىندۇرمەي مېھمانخانىغا جايلاشتۇرۇپتۇ. شاھزادە چاي ئۈستىدە خوتۇنى بىلەن گەپ تالىشىپ قېلىپ، ئۇنى تاشقىرىغا سۆرەپ چىقىپ راسا ئۇرۇپتۇ. خوتۇنى «ۋاي داد» دېگىنىچە كوچىغا يۈگۈرۈپ چىقىپ، توپتوغرا دۇكاندار بايىنىڭكىگە بېرىپتۇ. ئۇنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، شاھزادىنى ئالدىغا سېلىپ شەھەر قازىسىنىك ئالدىغا بېرىپتۇ:

— قازى غوجام، — دەپتۇ خوتۇن، — مېنى بۇ زالىمدىن ئاجراشتۇرۇپ قويسىلا. بولمىسا بىر كۈن

ئەمەس بىر كۈنى مېنى ئۆرۈپ ئۆلتۈرۈپ قويىدۇ.

شۇ چاغدا يىگىتمۇ:

— مەنمۇ ئاجرىشىمەن! — دەپتۇ.

ئىككىلا تەرەپ پىكرىدە چىڭ تۇرغاچقا قازى ئۇلارنى ئاجراشتۇرۇپتۇ. شاھزادە قازىغا:

— قازى ئاخۇنۇم، خوتۇندىن ئاجراشتىم، ئەمدى شەھەردە تۇرۇش ماڭا نومۇس، هويلامنى سېتىپ باشقا يۇرتقا كېتىمەن. هويلامنى ئالاملا؟

بۇ گەپنى ئاڭلاپ باي بىلەن خوتۇننىڭ كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كېتەي دەپتۇ-دە، ئالدىراپ - تېنەپ: «نەچچە پۇلغا ساتىسەن؟» دەپتۇ.

— يىگىرمە مىڭ تىللاغا، — دەپتۇ شاھزادە.

قازى «ئون مىڭ تىللاغا ساتقىن» دەپتۇ. خوتۇن بىلەن باي يەر ئاستىدىكى هېلىقى ئالتۇنلارنى ئويلاپ، قازى يىگىرمە مىڭغا ئېلىۋالمىسۇن، دەپ، ۋەهىمگە چۈشۈپ، « مەيلى، يىگىرمە مىڭ تىللاغا بىز ئالايلى» دېيىشىپتۇ.

— قازى ئاخۇنۇم رازى بولۇپ هۆكۈم قىلىۋاتسا، مەن نېمىمۇ دېيەلەيمەن، — دەپتۇ شاھزادە. قازى هويلىنى يىگىرمە مىڭغا هۆكۈم قىپتۇ. بايدا ئون مىڭ تىللا بار ئىكەن، قالغان ئون مىڭ تىللانى ئۇنىڭدىن - بۇنىڭدىن قەرز ئېلىپ، شاھزادىگە بېرىپتۇ. شاھزادە:

«ئون كۈندىن كېيىن كۆچۈپ كەلسىلە» دەپتۇ. خوتۇندىن ئالغان بەش مىڭ، ئۆي ساتقان يىگىرمە مىڭ تىللانى يېنىغا سېلىپ ئۇدۇللا ئاتسىنىڭ دوستىنىڭكىگە كەپتۇ هەمدە بولغان ۋەقەلەرنى يېپىدىن يېڭىسىگىچە قالدۇرماي تەپسىلىي ئېيتىپ بېرىپتۇ.

— هەر بىر دەقىقە بىز ئۈچۈن غەنىيمەت، ئەمدى مەن تۆت كىشىلىك پولۇ تەييارلاپ تۇرۇڭ، مەن، سىز دەررۇ بېرىپ هېلىقى تۆت مەدىكارنى ئېلىپ كېلىڭ، — دەپتۇ ئاتىسىنىڭ دوستى.

شاھزادە بېرىپ، ئىش كۈتۈپ تۇرغان تۆت مەدىكارنى باشلاپ كەپتۇ، ئاشنى يەپ بولغاندىن كېيىن ئۆيگە بېرىپ يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن تىللالارنى ئېلىپ يەنە ئاتىسىنىڭ دوستىنىڭكىگە كەپتۇ ۋە تۆت مەدىكارغا هەقنى ئوبدان بېرىپ يولغا سالىپتۇ.

ئاندىن ئون كۈن ئۆتۈپتۇ، شاھزادە بىر بالىدىن بايغا:

— «ئۆيىنى بىكارلىدىم، بىمالال كۆچۈپ كەلسۇن!» دەپ خەۋەر ئەۋەتىپ، ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇپ يۈرۈپتۇ.

ئەمدى گەپنى باي بىلەن خوتۇندىن ئاڭلايلى: بالىدىن ئۆيىنىڭ بوشىتىلغىنىنى ئاڭلىغان بايىنىڭ خۇشاللىقتىن يۈرىكى يېرىلىپ كېتەيلا دەپتۇ. باي بىلەن خوتۇن ئالدىراپ - تېنەپ ئۆيگە كۆچۈپ كېلىپ: «ئەخمەق شاھزادىنى راسا بابلىدۇق - دە!» دېيىشىپتۇ. ئەتىسى ئىككى مىڭ تىللا قەرز بەرگەن سودىگەر كەپتۇ. ئۇ بايغا:

— باي غوجام، مەندىن قەرز ئالغان ئىككى مىڭ تىللانى بەرسىڭىز بوپتىكەن، مەن مالغا ماڭىدىغان بولۇپ قالدىم، — دەپتۇ. باي:

— بولىدۇ، هازىر ئېلىپ چىقمەن، — دەپ خوتۇننىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. كۆمۈلگەن ئالتۇنلارنى ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن ئىككىسى يەر ئاستىغا چۈشۈپتۇ. قارىسا، بۇ يەر قۇپقۇرۇق تۇرغان.

— بۇ قانداق گەپ؟ — دەپتۇ باي، — سەن مېنى ئۆيۈمدىن، بار - يوق پۇلۇمدىن ئايرىپلا قالماي، يەنە ئون مىڭ تىللاغا قەرزدار قىلىپ قويدۇڭ! — دەپ، جان ئاچچىقىدا خوتۇننى ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. باي: «ئادەم ئۆلتۈرگىنىم ئۈچۈن مېنىمۇ بەربىر ئېلىپ بېرىپ دارغا ئاسىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە هازىرلا ئۆلگىنىم ياخشى» دەپ ئۆزىمۇ ئۆلۈۋاپتۇ.

سودىگەر: «باي ئەجەب چىقمايدىغۇ؟» دەپ تاشقىرىغا قارىسا، هويلىدا بىر خوتۇن بىلەن بىر ئەركىشى قىپقىزىل قانغا مىلىنىپ ياتقۇدەك. ئۇ ئۆلۈك ئەرنىڭ باي ئىكەنلىكىنى تونۇپ، «ئاپلا! مېنى خۇدا ئۇرۇپتۇ، قەرزنى كىمدىن تۆلىتەرمەن؟ مەيلى، بۇ يەردىن تېزرەك كېتىۋالاي، بولمىسا بەرەر كىشى كۆرۈپ قالسا، گۇۋاهلىقتىن ئۆتسەن دەپ، قازىخانىلاردا سۆرەپ يۈرمىسۇن يەنە» دەپ ئويلاپ، يولغا راۋان بوپتۇ.

ئەمدىكى گەپنى شاھزادىدىن ئاڭلايلى:

ئاتىسىنىڭ دوستىنىڭ بويىغا يەتكەن گۆزەل بىر قىزى بار ئىكەن. ئاتىسى قىزنى شاھزادىگە نەكاھلاپ بېرىپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ شاھزادىنىڭ خوتۇنى ئېغىر ئاياق بولۇپ، ئاي ـ كۈنىمۇ يېقىنلاپ قاپتۇ. يەمەن ۋىلايىتىدە ھاجى ئەسەت ئىسىملىك بىر كارۋان بېشى بولۇپ، پادىشاھنىڭ دوستى ئىكەن. ئۇ سودا ئىشى بىلەن ھەر يىلى بىر قېتىم بۇ يەرگە كېلىپ كېتىدىكەن. بىر كۈنى ئۇ كېلىپ، كارۋان سارايىغا چۈشۈپتۇ. سارايۇەندىن پادىشاھنىڭ ئۆلگەنىنى ئاڭلاپ، يېنىدىكى قىرىق كارۋىنى بىلەن فاتىھە ئوقۇغىلى بېرىپتۇ. شاھزادە ۋە ئۇنىڭ قېينىئاتىسى كارۋان بېشىغا كاتتا زىياپەت بېرىپتۇ. ئۇ كېتىدىغان چاغدا شاھزادىنىڭ قېينىئاتىسى:

ـــ ھۆرمەتلىك كارۋان بېشى، كۆيۈ ئوغلۇمنى مەملىكىتىگىزگە بىللە ئېلىپ كەتسىڭىز، ھېچ بولمىسا سودىگەرلىكنى ئۆگىنىۋالسا، ـــ دەپتۇ. كارۋان بېشى:

ـــ بۇ بالا ھېچ يەرگە بارمىغان، ھېچ يەرنى كۆرمىگەن تۇرسا، قانداقمۇ سودا قىلالىسۇن؟ ـــ دەپتۇ.

ـــ سىزنىڭ كەينىڭىزدە يۈرۈپ سودا ـ سېتىقنى ئۆگىنىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، ـــ دەپتۇ قېينىئاتىسى.

ـــ مەيلى، ئېلىپ كەتسەك كېتەيلى، ـــ دەپتۇ كارۋان بېشى.

قېينىئاتىسى كۆيۈ ئوغلىغا سودىگەرچىلىكنى ئۆگىنىڭ دەپ قىرىق تۆگىگە مال يۈكلەپ بېرىپ-تۇ. يەنە ئۈستىلەپ ئىككى خىزمەتكار، ئۈچ ئاتمۇ بېرىپتۇ.

كارۋان بېشى مالالىرىنى پۇل قىلىپ، كەچ بولغاندا كەپتۇ. ئۇ كۈنىمۇ زىياپەت ئۈستىگە زىياپەت بوپتۇ. ئەتىگەن تاڭ ئاتار پەيتىدە شاھزادە كارۋان بېشى بىلەن يولغا چىقىپتۇ. شاھزادە مېھرىگىش ئالدىدا قېينىئاتىسى ئۇنىڭغا:

ـــ بالام، ھەرقانداق چاغدا كارۋان بېشىنىڭ گېپىگە قۇلاق سېلىڭ. نېمە دېسە شۇنى قىلىڭ. يولدا چوڭ بىر دەريادىن ئۆتىسىلەر، دەريادىن ئۆتكەندىن كېيىن «مەنزىلى ئاباد» دېگەن يەرگە كېلىسىلەر. ئۇ يەردە ھەرگىز قونماڭلار، ـــ دەپ جېكىلەپتۇ.

شاھزادە كارۋان بېشىنىڭ باشچىلىقىدا يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار يول يۈرۈپتۇ، يول يۈرسىمۇ مول يۈرۈپتۇ، بىر چاغدا بىر چوڭ دەريانىڭ يېتىپ كەپتۇ. ئۇلار بىر ئىلاج قىلىپ دەريادىن ئۆتۈپ يولنى داۋام قىپتۇ. ئۇلار نەچچە كۈن يول يۈرۈپ بىر مەنزىلگە يېتىپ كەپتۇ. بۇ يەردە تۇرلۇك ـ تۇمەن گۇللەر ئېچىلغان بولۇپ، شاخلىرىدا بۇلبۇللار سەيلە ـ تاماشا قىلىدىكەن. كارۋان بېشى شاھزادىگە: «قېيىنئاتىڭىز دېگەن جاي مۇشۇ بولسا كېرەك» دەپ بۇ مەنزىلدە ئۇزاق تۇرماسلىقنى ئېيتىپتۇ.

ـــ مۇشۇنداق گۈزەل جايدا دەم ئالماي قەيەردە دەم ئالىمىز؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە كەچ كىرىپ قالدى. كېچىسى قاراڭغۇدا تىمىسقىلاپ يۈرگەندىن كۆرە كېچىنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگىنىمىز ياخشى ئەمەسمۇ؟ ـــ دەپتۇ شاھزادە.

كارۋانلار كارۋان بېشىنىڭ سۆزىگە قوشۇلۇپتۇ، ئەمما شاھزادە ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇۋاپتۇ. كارۋانلار «بۇ جايدا قونمايلى» دېسە، «ياق، بۇنىڭدىن ياخشىراق جاي تاپالمايمىز» دەپتۇ شاھزادە. ئاخىر كارۋان بېشى شاھزادىنى يالغۇز قالدۇرۇپ كەتمەكچى بوپتۇ. كېيىن: «ئۇنى قېينىئاتىسى ماڭا ئىشىنىپ قوشۇپ بەرگەندى، يالغۇز تاشلاپ كېتىش ئادەمگەرچىلىك ئەمەس» دەپ ئويلاپ بىللە قونۇشقا مەجبۇر بوپتۇ.

ئۇلار ئەمدى ياتايلى دەپ تۇرۇشىغا، قاياقتىندۇر ئاي دېسە ئاغزى، كۈن دېسە كۆزى بار بىر پەرى پەيدا بوپتۇ. ئۇ پەرىنىڭ جىلۋىسىدىن كېچە كۈندۈزدەك يورۇپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ يېنىدا كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ، قۇيرۇقىنى پۇلاڭلىتىپ تۇرغان بىر ئالا مۇشۇكى بار ئىكەن. قىز شاھزادىگە قاراپ لېۋىنى چىشلەپ، بېلىنى تۇتۇپ، ئاغزىدىكى شارچىسىنى تىرىسلىتىپ چىشلەپ تۇرۇپتۇ. باشقا كارۋانلار دەسلەپتە قىزغا ئېتىبار قىلمىشماپتۇ. كېيىن قىز قولىغا دۇتارىنى ئېلىپ چېلىشقا باشلاپتۇ. بىر دەمدىلا ھەممىسى مەست بولۇپ مۇگدەپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. قىز چېلىشنى توختىتىپتۇ.

شاھزادە بىر پەستىلا ھېلىقى قىزغا خۇشتار بولۇپ قاپتۇ. قىزنىڭ ئىشق پىراقى ئۇنىڭ يۈرىكىنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىپتۇ.

— ئىسمىڭىز نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ شاھزادە قىزدىن.

— ئېتىم بوتاكۆز، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ قىز ناز ـ كەرەشمە بىلەن. ئاندىن:

— بىز ئويۇن ئويناساق قانداق؟ — دەپتۇ سوراپتۇ قىز.

— قانداق ئويۇن ئوينايمىز؟ — دەپ سوراپتۇ شاھزادە.

— بۇ ئالا مۇشۇكنى ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويىمەن، ئون قاداق ياغ پاتىدىغان بىر چىراغ بار، ئۇنىڭغا ئون قاداق ياغ قۇيۇپ، ئاندىن چىراغنى يېقىپ مۇشۇكنىڭ بېشىغا قويىمەن. ئەگەر مۇشۇك تاڭ ئاتقۇچە چىراغنى بېشىدىن چۈشۈرىۋەتمىسە، مەن ئۇتقان بولىمەن، ئەگەر ئۇ قىمىرلاپ چىراغنى چۈشۈرىۋەتسە، سىز ئۇتقان بولىسىز.

— بولىدۇ، — دەپتۇ شاھزادە، — بىر مۇشۇكنىڭ تاڭ ئاتقۇچە چىراغنى بېشىدا قىمىرلىماي تۇتۇپ تۇرالىشى قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟ دەڭە، نېمىدىن تىكشىمىز؟ — دەپتۇ شاھزادە.

— ئىختىيارىڭىز، نېمىدىن تىكشىمىز دېڭىز شۇنىڭدىن تىكشەيلى، — دەپتۇ قىز.

— قىرىق تۆگىدە مېلىم بار، شۇنى تىكتىم، — دەپتۇ شاھزادە.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ كارۋان بېشىنىڭ جان ـ پېنى چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇ ئالدىراپ ـ تېنەپ شاھزادىنىڭ قۇلىقىغا:

— شاھزادە، بولدى تىكشىمەڭ، قىزغا ئۇتتۇرۇپ قويىسىز، — دەپ شۇڭىرلاپتۇ.

— ئۇتتۇرسام ئۇتتۇرامەن، — دەپ سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋاپتۇ شاھزادە. شۇ پەيتتە قىز شاھزادىگە يېقىنراق كېلىپ:

— ئەمىسە باشلىدۇق، — دەپتۇ.

قىز ئون قاداقلىق چىراغقا ياغ قۇيۇپ، ئۇنىڭ پىلىكىگە ئوت يېقىپ، تىزلىنىپ ئولتۇرغان مۇشۇكنىڭ بېشىغا قويۇپتۇ ـ دە، دۇتارىنى چېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. مۇشۇكنىڭ ئوڭ تەرىپىدە شاھزادە، چەپ تەرىپىدە قىز ۋە كارۋان بېشى قاتارلىق سودىگەرلەر تاكى تاڭ ئاتقۇچە كىرپىك قاقماي مۇشۇككە تەلمۇرۇپ ئولتۇرۇپتۇ. مۇشۇك تاڭ ئاتقۇچە قىمىر قىلماپتۇ، كۈن كۆتۈرۈلگەندە قىز دۇتارىنى يەرگە قويۇپ، قوڭغۇراقنى چېلىپ مۇشۇكنىڭ بېشىدىن چىراغنى ئاپتۇ.

شاھزادە ئۇتتۇرغانلىقىنى بىلىپ، ئۆزىنى قويدىغان يەر تاپالماي قاپتۇ. قىز خىزمەتكارلىرىغا تۆگىلەردىكى مالالارنى چۈشۈرۈشنى بۇيرۇپتۇ. كارۋان بېشى: «بىزنىڭ گېپىمىزگە كىرمىدىڭىز، ئەمدى خالىغىنىڭىزنى قىلىڭ، بىز كەتتۇق» دەپ تۆگىلىرىگە مالالىرىنى ئارتىپ، يەمەن ۋىلايىتىگە قاراپ كېتىپتۇ. شاھزادە ئۇچ ئات ۋە ئىككى خىزمەتكار بىلەن نېمە قىلارىنى بىلمەي قاراپلا قاپتۇ. بىر چاغدا شاھزادە ئۆزىگە كېلىپ، ئىككى خىزمەتكارىغا قاراپ:

— ئەمدى سىلەر ئاتقا مىنىپ ئارقاڭلارغا قايتىڭلار. مەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭىمەن، ئۇلار قەيەرگە بارسا، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن، — دەپتۇ.

كارۋانلار خېلىلا ئىلگىرىلەپ كەتكەنكەن، قانچە قىلسىمۇ ئۇلارغا يېتىشەلمەپتۇ. شاھزادە يول يۈرۈپتۇ، يول يۈرسىمۇ مول يۈرۈپتۇ. ئاخىر بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ئۇيان ـ بۇيان يۈرۈپ كىرىدىغانغا تۆشۈك، يەيدىغانغا نان، ئىچىدىغانغا سۇ تاپالماپتۇ، ئامالسىز كوچا ـ كويدا ياشاشقا مەجبۇر بوپتۇ. بۇ ئاردا شاھزادە ئېتىنى سېتىپ، پۇلىنى خەجلەپ بوپتۇ. ئاخىر تىلەمچىلىك قىپتۇ، ھاممالالىق قىپتۇ، يەنە بولماپتۇ. ئاخىر بىر مادىنىڭ ئاشخانىغا ئوت قالىغۇچى بولۇپ ئىشلەپ كۈننىڭ ئاران ئۆتكۈزۈپ يۈرۈپتۇ. شاھزادىنىڭ بۇ ئەھۋالىدا قويۇپ، ئەمدى ئىككى ئېغىز گەپنى ئۇنىڭ خوتۇنىدىن ئاڭلايلى.

شاھزادە مېڭىپ نەچچە ئاي ئۆتكەندە، خوتۇنىڭ ۋاقىت ـ سائىتى توشۇپ كۆزى يورۇپتۇ. ئەمدى

ئانا ئېرىنى، بالا ئاتىسىنى، قېيىنئاتىسى كۈيئوغلىنى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈشكە باشلاپتۇ.

ئەمدىكى گەپنى كارۋان بېشىدىن ئىشىتىڭ، ئۇ يەمەنگە يېتىپ بېرىپ قالغان مالىلىرىنى سېتىپ، يەنە ئارقىسىغا قايتىپ شاھزادىنىڭ قېيىنئاتىسى تۇرىدىغان شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. كارۋان سارايغا چۈشۈپ، مالىلىرىنى ئەمدى چۈشۈرۈپ تۇرۇشىغا، شاھزادىنىڭ قېيىنئاتىسى يېتىپ كېلىپ:

— كۈيئوغلۇم قېنى؟ — دەپ سوراپتۇ.

— كۈيئوغلىڭىز يولدا گېپىمگە كىرمىدى، سىز ،قونماڭلار، دېگەن جايدا قونۇپ، ئاشۇ يەرلىك بىر قىز بىلەن دوغا تىكىشىپ، بار ـ يوق بىساتىدىن ئايرىلىپ، شۇ يەردە قالدى. كېيىن ئۇچرىشالمىدۇق، — دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ كارۋان بېشى.

ئاتا «ھەي» دېگىنىچە ئۆيگە قايتىپتۇ. ئاتىسىنى خاپا ھالدا كۆرگەن قىزى:

— ئاتا، كۈيئوغلىڭىز كەلمەپتىمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ھەئە، ئېرىڭ مالىلىرىنى سېتىپ بولۇپ، يەمەن شەھرىنى ساياھەت قىلاي دەپ شۇ يەردە قاپتۇ، — دەپتۇ ئاتىسى. كۈنلەر كۈنلەرنى، ئايلار ئايلارنى قوغلىشىپ ئۆتىۋېرىپتۇ. شاھزادىدىن خەۋەر كەلمەپتۇ. خوتۇنىنىڭ رەڭگى ساماندەك سارغىيىپ، ھۆسنى سولۇپتۇ، بىر كۈنى ئۇ بالىسىنى ئۇخلىتىپ قويۇپ، قولىغا ئۆتكۈر پىچاقنى ئېلىپ ئاتىسىنىڭ يېنىغا كىرىپ:

— ئاتا، ماڭا راستىنى ئېيتىڭ، بولمىسا بۇ پىچاقنى ئۆزۈمگە سالىمەن، بەختسىز يېگانە قىزىڭىزدىن ئايرىلىپ قالمىسۇن. كۈيئوغلىڭىز راستلا يەمەن شەھرىنى تاماشا قىلىمەن دەپ قالغانمۇ يا- كى باشقا بىرەر سەۋەب بىلەن قالغانمۇ؟ — دەپتۇ.

ئاتىسى قىزىنىڭ تۇرقىنى كۆرۈپ، ئېيتمىسام ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغۇدەك، دەپ قورقۇپ كارۋان بېشىدىن ئاڭلىغان گەپلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ.

— ئەمىسە ماڭمۇ قىرىق تۆگە مال قىلىپ بېرىڭ. سودىگەر كارۋانلار بىلەن بىللە بېرىپ كۆيئوغلىڭىز بىلەن ئۇ ئۈتتۈرغان مالىلارنى ئېلىپ قايتىمەن، — دەپتۇ. ئاتىسى:

— بالام، سەن ئۇزاق سەپەرگە چىقىپ باقمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىچىك بالاڭ بار، ئۇنى قانداق قىلىسەن؟ — دەپتۇ.

— ئاتا، — دەپتۇ قىزى، — ئۇزاق سەپەرگە ئەمدى چىقسام نېمە بوپتۇ؟ بالامغا بىر ئىلاج قىلىپ سىز قاراپ تۇرارسىز. ئەگەر ئۇنىمىسىڭىز، بۇنداق ياشىغىنىمدىن ئۆلگىنىم ياخشى.

ئاتىسى ئويلىنىپ، «بۇ مېنىڭ بىر دىنىر قىزىم تۇرسا، بۇنداق كۈندىن ـ كۈنگە سولغۇنلىشىپ كېتىشىگە قاراپ تۇرسام بولماس. ئەگەر بۇنداق كەتىۋەرسە، بىر دىنىر قىزىمدىن ئايرىلىپ قېلىشىم مۇمكىن» دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، رازى بولۇپ، «مەيلى، بارساڭ بارغىن» دەپتۇ. كېيىن قىزىنىڭ دېگىنى بويىچە كارۋان سارىيىغا بېرىپ، كارۋان بېشىغا:

— ئەي دوستۇم، قىزىم سىلەر بىلەن كېتىشكە مەندىن رازىلىق ئالدى. سىلەر بىلەن ئون بەش كۈن بىللە بولسۇن. ئون بەش كۈنلۈك خىراجىتىڭلارنى مەن كۆتۈرىمەن، — دەپتۇ. كارۋان بېشى رازىلىق بېرىپتۇ.

شاھزادىنىڭ خوتۇنى يېڭى تۇغۇلغان چاشقان بالىسىدىن ئىككىنى تۇتۇۋېلىپ، ئون بەش كۈن كېچىنى كېچە، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەي، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن چاشقانلارنى كۆندۈرۈشكە مەشغۇل بوپتۇ. ئون بەش كۈن بولغاندا چاشقانلار «كىشت» دېسە يۈگۈرۈپ ئوتتۇرىغا چىقىدىغان، «ئىشت» دېسە قايتىپ كېلىدىغان بوپتۇ. خوتۇنى ئەرەنچە كېيىنىپ، چېچىنى بېشىغا تۇرمەكلەپ، تەلىپەك كىيىپ، «كىشت ـ ئىشت» كە ئۆگەتكەن ئىككى چاشقانىنى قوينىغا سېلىپ، «ئاتا، كارۋان بېشىغا بېرىپ ئېيتىڭ، مەن مېڭىشقا تەييارمەن، — دەپتۇ. ئاتىسى شاھزادىدىن قالغان ئالتۇنلارنى سېتىپ قىرىق تۆگە مال قىلىپ، قىزىغا ئۈچ ئات بېرىپ، ئىككى مەدىكار قوشۇپ، «ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كەلگىن» دەپ يولغا سېلىپ قويۇپتۇ.

كارۋان يول يۈرۈپتۇ، يول يۈرسىمۇ مول يۇ-

رۇپتۇ. بىر چاغدا ئالدىنقى قېتىم ئۆتكەن ھېلىقى چوڭ دەريادا يېتىپ كەپتۇ. ئۇنىڭدىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈپ، يولىنى يەنە داۋام قىپتۇ.

ئۇلار ئۇزاق يول يۈرگەندىن كېيىن، ھېلىقى مەنزىلگاھقا كېلىپ قاپتۇ. قارىسا، بۇ مەنزىل تېخمۇ گۈزەل جايغا ئايلىنىپ قالغانىمىش. سانـ ساناقسىز بۇلاقلاردىن سۈپسۈزۈك سۇلار قايناپ چىقىپ تۇرغانمىش، رەڭگا رەڭ گۈللەرنىڭ شاخلىرىدا قۇمرى، شاتۇتى، بۇلبۇللار نەغمە قىلىشاتقانىمىش. «ئاتام قونمىغىلار دەپ جېكىلىگەن، ئېرىم جاھىللىق قىلىپ قونۇپ، مال ـ دۇنياسىدىن ئايرىلغان جاي مۇشۇ بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپتۇ شاھزادىنىڭ خوتۇنى، ئۇ كارۋان بېشىغا قاراپ:

ـــ مۇشۇ يەردە قونايلىچۇ، ـــ دەپتۇ.

ـــ ھە؟ نېمە دەۋاتىسىز، ـــ دەپتۇ كارۋان بېشى، ـــ بۇ يەردە قونۇپ قېلىشنى خىيالىڭىزغىمۇ كەلتۈرمەڭ. بۇ يەردە قونغان ئادەم ئەسلا ئامان كەتكەن ئەمەس. بىلىسىڭىز، ئېرىڭىزمۇ دەل مۇشۇ يەردە شەرمەندە بولغان.

ـــ توغرا دەيسىز، شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ يەردە قونايلى دەۋاتىمەن، ـــ دەپتۇ ئايال، ـــ ئەگەر، بۇ قېتىم تىكىشمەكتە مەنمۇ ئۆتتۈرسام ئېرىم ئۆتتۇرۇۋەتكەن مالىلىرىڭىزنىمۇ قوشۇپ تۆلەپ بېرىمەن.

كارۋانلار ئاخىر ئىلاجسىز تۆگىلەرنىڭ ئۈستىدىكى مالىلارنى چۈشۈرۈپ، ئەمدىلا تاماققا ئولتۇرغانكەن، قولىدا ئالتۇن دۇتار تۇتقان ھېلىقى قىز يەنە پەيدا بوپتۇ.

قىز ناھايىتى گۈزەل ئىكەن، ئاي دېسە ئاغزى، كۈن دېسە كۆزى بار ئىمىش. كىچىككىنە قىلىپ ئۆرۈلگەن قىرىق تال چېچى ئوشۇقىنى سۆيۈپ تۇرىدىكەن. قىز ئالتۇندىن ياسالغان دۇتارىنى چېلىپ، لېۋىنى چىشلەپ، بېلىنى تۇتۇپ، كۈلۈمسىرىگىنىچە:

ـــ قېنى ئاراڭلاردا بىز بىلەن تىكىشمەك ئوينايدىغان مەردلەر بارمۇ؟ ـــ دەپتۇ.

يەردىن سادا چىقسا چىقىپتۇكى، ئولتۇرغانلار ـ نىڭ بىرەرسىدىن «غىڭ» قىلغان ئاۋاز چىقماپتۇ. قىز ئىككىنچى مەرتەم سورىغاندا، شاھزادىنىڭ ئەـ رەنچە كېيىنىۋالغان خوتۇنى ئورنىدىن تۇرۇپ:

ـــ مەن ئوينايمەن. قانداق ئوينايمىز؟ ـــ دەپتۇ.

ـــ يېنىمدىكى ئالا مۇشۇكنى ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇپ، ئون قاداقلىق ياغ كېتىدىغان چىراغنى ياندۇرۇپ، بېشىغا قويىمەن. ئەگەر مۇشۇك تاڭ ئاتقۇچە چىراغنى بېشىدىن چۈشۈرۈۋەتمىسە مەن ئۇتقان بولىمەن، ناۋادا بېشىدىن چۈشۈرۈۋەتسە، سىز ئۇتقان بولىسىز، ـــ دەپتۇ قىز.

ـــ بوپتۇ، ئوينىدۇق. نېمىدىن ئوينايمىز؟ ـــ دەپتۇ شاھزادىنىڭ خوتۇنى.

ـــ ئىختىيارىڭىز، نېمىدىن ئوينايمىز دېسىڭىز شۇنىڭدىن ئوينايلى، ـــ دەپتۇ قىز.

ـــ مېنىڭ قىرىق تۆگىدە مېلىم بار. ئاۋۇ ئولتۇرغان قىرىق بىر سودىگەرنىڭ قىرىق بىر تۆگىدە مېلى بار. شۇنىڭدىن ئوينايمىز، ـــ دەپتۇ شاھزادىنىڭ خوتۇنى.

ـــ مەن رازى، ـــ دەپتۇ قىز.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، كارۋان بېشى ھوشىدىن كەتكىلى تاسلا قاپتۇ، ئۇ شاھزادىنىڭ خوتۇنىغا قاراپ:

ـــ ھەرگىز مالىنى تىكمەك، بۇ جادۇگەرگە ئۇتتۇرۇپ ۋەيران بولىمىز، ـــ دەپتۇ.

ـــ خاتىرجەم بولۇڭ، ـــ دەپتۇ خوتۇن.

شۇ پەيتتە ھېلىقى قىز ئون قاداق ياغ تۆكۈلگەن چىراغنى يېقىپ، مۇشۇكنى يېتىلەپ، ئايالنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ـــ ئەمىسە باشلىدۇق، ـــ دەپتۇ.

قىز مۇشۇكنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ قويۇپ، ئالتۇن دۇتارنى چېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. سودىگەر كارۋانلار بىر بۇلۇڭدا ئۇيقۇسى قېچىپ، «شاھزادىنىڭ خوتۇنى ئەلۋەتتە ئۇتتۇرۇپ قويىدۇ، بىز بۇلىساق مالدىنمۇ، ئالتۇنلاردىنمۇ ئايرىلىپ، پىيادە قېلىپ، چۆل ـ باياۋانلاردا ئۆلۈپ كېتىمىز» دەپ مىڭبىر تەشۋىشكە چۈشۈپ، كىرپىك قاقماي مۇشۇككە قاراپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. ۋاقىت ئۆتىۋېرىپتۇ، مۇشۇك شۇ قاتقىنىچە قېتىپ، قىمىر قىلماي تۇرىۋېرىپتۇ. قىزمۇ دۇتارنى چېلىپ، خاتىرجەم ئولتۇرىۋېرىپتۇ. شاھزادىنىڭ خوتۇنى قىزغا قاراپ،

ياراتمىغان ھالدا:

— شۇمۇ چېلىشمۇ، قېنى دۇتارنى ماڭا بې-
رىڭ، مەن بىر چېلىپ باقاي، — دەپتۇ.

قىز ئالتۇن دۇتارنى ئايالغا بېرىپتۇ. شاھزا-
دىنىڭ خوتۇنى چېلىشقا باشلاپتۇ، ئۇ چالغان كۈي-
نى ئاڭلاپ، سودىگەر كارۋانلار ئۇخلاپ قاپتۇ. ئەم-
ما، قىز تەلمۇرگىنىچە ئولتۇرارىمىش، شاھزادە-
نىڭ خوتۇنى ئىككىنچى كۈينى چېلىشقا باشلاپتۇ،
ئۇنى ئاڭلىغان قىزمۇ مۇڭلىنىپ مۇگدەشكە
باشلاپتۇ. شاھزادىنىڭ خوتۇنى ئۇچىنچى كۈينى
چالغاندا قىز ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

شاھزادىنىڭ خوتۇنى بىر قولىدا دۇتارنى چې-
لىپ تۇرۇپ، ئىككىنچى قولى بىلەن قويىنىدىكى
چاشقانلارنى ئېلىپ، مۇشۇككە قارىتىپ قويۇۋېتى-
تۇ. چاشقانلار يورغىلىغىنىچە مۇشۇكنىڭ ئالدىغا
بېرىپ «چىر - چىرلىشىپ» تۇرۇپتۇ. بۇنى كۆرگەن
مۇشۇكنىڭ قۇلىقى تىكلىنىپ، بۇرۇتى نەيزە -
نەيزە بولۇپ، چاشقانغا تاشلىنىپتىكەن، بېشىدىكى
چىراغ يەرگە چۈشۈپ چۈل - چۈل بوپتۇ. بۇ ئاۋاز-
دىن قىزمۇ، سودىگەر كارۋانلارمۇ ئويغىنىپ قارىسا،
شاھزادىنىڭ خوتۇنى دۇتارنى چېلىپ ئولتۇرغانە-
مىش، مۇشۇك پارە - پارە بولۇپ كەتكەن چىراغنىڭ
ئۈستىدە كۆز يېشىنى ئاققۇزۇپ تۇرغانمىش.

شاھزادىنىڭ خوتۇنى چاشقانلارغا قاراپ ئاستا-
غىنە «ئىشت» دېگەنىكەن، ئۇلار دەررۇ خوتۇننىڭ
قوينىغا قايتىپ كىرىپ كېتىشىپتۇ. ھېلىقى قىز
مۇشۇكنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنى ئۇرۇپ - تېپىپتۇ،
ئاندىن شاھزادىنىڭ خوتۇننىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— مەن ئۇتتۇردۇم، ئەمدى پۇتۇن ئۆمرۇم بويى
تىكىشمەكتە ئۇتقان ماللارنى ھەم ئۆزۈمنىمۇ
سىزگە تاپشۇرىمەن، — دەپتۇ. سودىگەر كارۋانلار-
نىڭ ئىچىگە يورۇق كىرىپ، قاتتىق خۇش بولۇ-
شۇپتۇ. ئۇلار ئۇتۇۋېلىنغان ماللارنى تۆگىلەرگە
يۈكلەپ، «پايدىنى مۇشۇ يەردە تاپتۇق» دەپ، مېڭىش
تەرەددۇتىنى قىلىشقا باشلاپتۇ. شاھزادىنىڭ خوتۇ-
نى ئىككى خىزمەتكارىغا ئۇتۇۋالغان قىرىق تۆگە
مالنى تۆگىلەرگە يۈكلىتىپ، ئاتىسىنىڭ ئالدىغا
ماڭدۇرۇپتۇ. قالغان قىرىق تۆگە مالنى ئېلىپ،
قىزنى ئەگەشتۇرۇپ يەمەنگە يول ئاپتۇ.

ئۇلار نەچچە ئاي يول يۈرۈپ يەمەنگە يېتىپ
كەپتۇ ۋە بىر كارۋان سارايغا چۈشۈپتۇ. شاھزادىنىڭ
خوتۇنى بوتاكۆزنى بىر پادىشاھقا تاپشۇرۇپ قويۇپ،
ئۆزى رەستىمۇ رەستە شاھزادىنى ئىزدەپ يۈرۈپتۇ.
كەچكە يېقىن بىر رەستىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان
شاھزادىگە كۆزى چۈشۈپتۇ. شاھزادىنىڭ چاچلىرى
ئۆسۈپ يەلكىسىگە چۈشكەن، يۈز - كۆزىنى چاپاق
بېسىپ كەتكەنمىش. كىيىم - كېچەكلىرىگە قارا-
غىلى بولماسمىش. ئايال ئاتتىن چۈشۈپ مانتىغا-
نىغا كىرىپ، مانتىپەز بالىنى چاقىرىپ:

— ماڭا بىر تاۋاق سامسا بىلەن بىر تاۋاق
مانتا تەييارلاپ، ئاۋۇ شۇمشىيىپ ئولتۇرغان كە-
شىدىن كىرگۈزۈپ بېرىڭ، — دەپتۇ.

مانتىپەز بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ھەيران قاپتۇ.

— ھەي ئاكا، — دەپتۇ ئۇ مېھمانغا قاراپ، —
ئۇنىڭ قولىدىن تاماق يېگىلى بولامدۇ؟ ئۇنىڭغا قا-
رىسىڭلا ئىشتىھايىڭىز تۇتۇلۇپ قالارمىكىن. ئۇ-
نىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ پۇرىقىغا ئەسلا چىدىيالمايـ-
سىز. ئۇ ئەسلى مۇشۇ يەردە ئوت قالايتتى، ئۇنى
سېسىق پۇرىقىغا چىدىماي قوغلاپ چىقاردىم، ئۇ
ھەر كۈنى كېلىپ قالغان - قاتقان تاماقلارنى يەپ
كېتىدۇ. بولدى، ئەڭ ياخشىسى تاماقنى ئۆزۈم ئە-
كىرىپ بېرەي.

— ياق، — دەپتۇ ئايال، — شۇ كىشىدىن
كىرگۈزۈڭ.

مانتىپەز نائىلاج بىر تاۋاق مانتا بىلەن بىر
تاۋاق سامسىنى شاھزادىدىن كىرگۈزۈپ بېرىپتۇ.
شاھزادە تاماقلارنى كۆتۈرۈپ خوتۇنىنىڭ ئالدىغا
كىرىپتۇ. خوتۇنى ئېرىنى تونۇغان بىلەن، ئەمما
شاھزادە خوتۇنىنى تونۇماپتۇ. تاماقنى قويۇپ يەرگە
قارىغىنىچە چىقىپ كېتىۋاتقانكەن، خوتۇنى ئۇ-
نىڭغا قاراپ شۇنداق دەپتۇ:

— بېرىپ يۈز - قوللىرىڭنى يۇيۇپ كەل، تا-
ماقنى بىللە يەيلى.

شاھزادە ھاپىلا - شاپىلا ئېرىق بويىغا بېرىپ

يۈز ـ قوللىرىنى يۈيۈپ قايتىپ كىرىپتۇ. ئەر ـ خوتۇن بىللە تاماقلىنىپتۇ، ئەمما شاھزادە يېنىدا ئولتۇرغان ئەرەنچە كىيىنگەن خوتۇنىنى تونۇماپتۇ. ئۇلار تاماقنى يەپ بولۇپ، بىر چەينەكتىن كۆك چاي ئىچىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادىگە سەل جان كىرىپ، يۈزىگە قىزىللىق يۈگۈرۈپتۇ.

— تويدۇڭمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ خوتۇنى.

— رەھمەت، ئاكا، تويدۇم، — دەپتۇ شاھزادە.

— تويغان بولساڭ سەندىن بىر سوئال سورىسام بولامدۇ؟ — دەپتۇ ئايال.

— قېنى سوراڭ، — دەپتۇ شاھزادە.

— بۇ شەھەرلىكىكە ئوخشىمايسەن، قايسى شەھەردىن كەلدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ ئايال.

ئايال بۇ سوئالنى نەچچە قېتىم تەكرارلاپتۇ، ئەمما شاھزادىنىڭ ئاغزىدىن «لام ـ مىم» دېگەن ئىدا چىقماپتۇ. ئاخىر ئايال:

— نېمە سەۋەبتىن باشقا يۇرتلاردا خارۇ زار بولۇپ يۇرىسەن؟ «باشقا يۇرتتا سۇلتان بولغۇچە ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتان بول!» دېگەن سۆزنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ؟ — دەپتۇ.

ئايالنىڭ گېپىنىڭ تەسىرىدە، شاھزادە چوڭقۇر «ئاھ» تارتىپتۇ ۋە:

— سىزگە بېشىمدىن ئۆتكەننى سۆزلەپ بېرەي، — دەپتۇ. كېيىن ئالدىرىماي، كۆرگەن ـ كەچكەنلىرىنىڭ بىرسىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بېرىپتۇ. تاڭ ئېتىپ كېتىپتۇ، لېكىن شاھزادىنىڭ ھېكايىسى تېخى تۈگىمەپتۇ. چۈش پەيتى بولغاندا شاھزادە: «كېيىن سىز كۆرۈپ تۇرغان مۇشۇ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدىم» دەپ ھېكايىسىنى تۈگىتىپتۇ.

— قايغۇرما، — دەپتۇ ئايال ئۇنىڭغا تەسەللى بەرگەن بولۇپ، — ئەسلىدە مىسىر شەھىرىنىڭ ئادەمى ئىكەنسەن. بىزمۇ مىسىرلىقمىز، سېنى بۇ يەردىن چىرايلىق بىر ئايالغا ئۆيلەندۈرۈپ قىرىق تۆگە مال بىلەن ئىككى خىزمەتكار قوشۇپ بېرىمىز، بىز بىلەن بىللە مىسىرغا كېتەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

شاھزادە تەسىرلەنگىنىدىن ھۆكۈرەپ يىغلىۋېتىپتۇ.

— مە، بۇ ئالتۇننى مانتىپەزگە بېرىپ، دەرھال قايتىپ كەل، — دەپتۇ ئايال.

شاھزادە ئالتۇننى مانتىپەزگە بېرىپ، دەرھال قايتىپ كەپتۇ.

— ئەمدى ساتىراشخانىغا بېرىپ چاچ ـ ساقالىڭنى ئالدۇرۇپ، بازاردىن ئەڭ ياخشى كىيىملەرنى ئېلىپ، ئاندىن ھاممامغا بېرىپ يۇيۇنۇپ، يۆتكىۋالغىن. كەچقۇرۇن كارۋان سارىيىغا كەلگىن، — دەپتۇ ئايال.

شاھزادە ئايالنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئىشلىرىنى تۈگىتىپ، كەچ كىرگەندە كارۋان سارىيىغا بېرىپتۇ. ئۇلار كاتتا بەزمە قىلىپ، بوتاكۆزنى شاھزادىگە نىكاھ قىلىپ ئېلىپ بېرىپتۇ. ئەتىسى شاھزادىگە قىرىق تۆگە مال يۈكلەپ بېرىپ، ئىككى ھەمراھ قوشۇپ مىسىرغا يولغا سالىپتۇ. كېيىن ئۆز تۆگىلىرىدىكى مالالرىنى سېتىپ، ئۆزلىرىمۇ مېڭىپتۇ ۋە شاھزادىگە يېتىشۋالىپتۇ. مىسىرغا ئۇچ كۈنلۈك يول قالغاندا ئۇ شاھزادىگە مۇنداق دەپتۇ:

— قانداقلا بولمىسۇن، سېنىڭ شاھزادە دېگەن نامىڭ بار، سەپەرگە چىقىپ كەتكىنىڭگىمۇ ئۇزاق بوپتۇ. شۇڭا شەھەرگە بۇنداقلا كىرسەڭ ياخشى بولمايدۇ. مەن ئېتىمنى چاپتۇرۇپ شەھەرگە بالدۇرراق بېرىپ، كېلىۋاتقىنىڭنى ئۆيۈڭدىكىلەرگە بىلدۈرەي، ئۇلار سېنى قارشى ئېلىشسۇن! — دەپتۇ.

شاھزادە رازى بوپتۇ. خوتۇنى ئېتىنى چاپتۇرۇپ يولغا چۈشۈپتۇ ۋە ئۆيگە يېتىپ كېلىپ، ئاتىسى ۋە بالىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، ھال ـ ئەھۋاللىشىپ، ئەرەنچە كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ كىيىملىرىنى كىيىۋاپتۇ. ئاردىدىن ئۇچ كۈن ئۆتۈپتۇ، شاھزادە قىرىق تۆگە يۈكى ۋە بوتاكۆز دېگەن چىرايلىق خوتۇنى بىلەن شەھەرگە كىرىپتۇ. شاھزادە ئۆيگە كېلىپ، خوتۇن ـ بالىسىغا قاراپمۇ قويماي، كېچە ـ كۈندۈز بوتاكۆز بىلەن بولۇپ كېتىپتۇ. شاھزادىنى كەپتۇ دەپ قېرىنداشلار، تونۇش ـ بىلىشلەر يىغىلىشىپ كاتتا بەزمە قۇرۇپتۇ. شاھزادە تۆرده ئولتۇرۇپ، كۆرگەن ـ كەچكەنلىرىنى بىر يالغانغا ئوننى قوشۇپ ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ كېتىپ.

تۇ. خوتۇنى پۇتۇنلەي يالغان گەپ قىلىپ ئۆزىنى ماختاپ ئولتۇرغان شاھزادىنىڭ يېنىغا كەلگەندە، شاھزادە: «نېرى تۇر» دەپ ئۇنى سىلكىپتۇ.

— شۇنىڭ بىلەن ئايال بالىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ بېرىپ: «قىرىق تۆگىگە يۈكنى ئارتىپ سەپەرگە چىقىپ، يولدا ئۇتتۇرۇپ قويغان بالام» دەپ بالىسىنى ئوڭ تىزىغا ئاپتۇ، «شەھەرمۇ شەھەر مېڭىپ دۇنياڭچىلىق قىلىپ، كېيىن مانتىپەزگە ئوت قالاپ، ئۇ يەردىنمۇ ھەيدەلگەن بالام» دەپ بالىسىنى سول تىزىغا ئاپتۇ. «بىر كىشى ئالدىغا چاقىرىپ تائام يېگۈزۈپ، مۇساپىرمۇ سەن دەپ ھال سورىغاندا ھۆكۈمرانغان بالام» دەپ بالىسىنى يەنە ئوڭ تىزىغا ئاپتۇ. «بىر ئايالغا ئۆيلەندۈرۈپ، قىرىق تۆگە قايتىپ كەلگەن مال قىلىپ بەرسەك شەھىرىگە قايتارسەنمۇ؟» دېگەن كىشىنىڭ ئايىقىغا يىقىلىپ، پۇتىنى سۆيگەن بالام» دەپ بالىسىنى يەنە سول تىزىغا ئاپتۇ.

شۇ چاغدا شاھزادە يالت قىلىپ خوتۇنىغا قاراپتۇ، شۇندىلا ئۇنى تونۇپ، يۈگۈرۈپ ئالدىغا كېلىپ، ئايىقىغا يىقىلىپ، پۇتىنى سۆيۈپ:

— مەندەك ئەخمەق، نادان ئىرىكنى كەچۈرا! — دەپتۇ، — مەن ئەمدى ئەقلىمنى تاپتىم. ھاياتىمدا ئۈچ ئەۋلىيا بار ئىكەن، بىرىنچى ئەۋلىيا ئاتام ئىكەن، ئاتام مېھنەت قىل ياكى ھۇنەر ئۆگەن، دېسە، گېپىگە كىرمەي يامان يولغا كىردىم؛ ئىككىنچى ئەۋلىيا قېينىئاتام ئىكەن، سەپەردە ئۇ قونما دېگەن جايدا قونۇپ، ئېيتقىنىنى قىلماي، شەرمەندە بولىدۇم. ئۈچىنچى ئەۋلىيا خوتۇنۇم ئىكەن، قىلغان ياخشىلىقلىرىنى بىلمەي كور بولدۇم.

شاھزادە شۇنداق دەپتۇ ـ دە، قىلىچىنى سۇغۇرۇپ بوتاكۆزگە ئۇرماقچى بولغانىكەن، خوتۇنى «ئۇنىڭدا ئەيىب يوق!» دەپ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ توسۇۋاپتۇ. كېيىن بوتاكۆزنى سودىگەر كارۋانلارنىڭ بىرسىگە نىكاھ قىلىپ بېرىپتۇ. شاھزادە بولسا خوتۇنى بىلەن ھەر يىلى بىر ـ ئىككى قېتىم سودىغا بېرىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە راھەت ـ پاراغەتتە ياشاپ مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى گۈما ناھىيەلىك قوشتاغ يېزا 3 ـ كەنتتىن ئەخمەت ئاخۇن،
توپلاپ رەتلىگۈچى گۈما ناھىيەلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ پىنسىيونېرى)

(بېشى 100 ـ بەتتە)

ئارقار، توققۇز كېيىك، توققۇز توخۇ ۋە توققۇز كەپتەر سويۇپ، توققۇز كۈن مېھمان قىپتۇ. ئاندىن ئۈلار خاسىيەتلىك بىر كۈننى تاللاپ، توي كۈنى قىلىپ بېكىتىپتۇ.

ئالىپ ئارسلانخان ئوردا ئۇستازى كۆكتۇركنىڭ باشچىلىقىدا بېھىشتەك بەشكېرەم باغلىرىدا قىرىق كېچە ـ كۈندۈز شاھانە توي قىلىپ، قىزى ئايتېگىنىنى ئالىپاغۇتقا ياتلىق قىپتۇ. ئالىپ بۇغراخانمۇ ئايتېگىنىنى قىرىق يەڭگە ۋە قىرىق كېنىزەكى بىلەن قوشۇپ، ئاتۇشقا يۆتكىگەندىن كېيىن، يەنە ئارتۇچ زارلىقتىكى ياپېشىل يايلاقلاردا قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي قىلىپ بېرىپتۇ.

ئۇزاق ئۆتمەي، ئالىپ ئارسلانخان بىلەن ئالىپ بۇغراخان ئاكا ـ ئۇكا ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ، ئۇلۇغ خاقان ئاتىسى ئاپراسىياپ، يەنى ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلگەندىن كېيىن چۆلدەرەپ قالغان خانئۆي شەھىرىنى قايتىدىن تۈزەپ، ئوردا ـ قەسىرلەرنى تېخىمۇ كۆركەم زىننەتلەپ، ئالىپاغۇت بىلەن ئاي تېگىنىنى تەختەنە بىلەن كۆچۈرۈپتۇ. ئارقىدىن بەشكېرەم بىلەن ئاتۇشنىڭ خانلىقىنى ئالىپاغۇتقا تاپشۇرۇپ بېرىپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

ئالىپاغۇت خەلقنى ياخشى يېتەكلەپ، يۇرتنى گۈلەندۈرۈپ، تىنچ ۋە ئاسايىشلىق تۈرمۈش كەچۈرۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: بەشكېرەم يېزا بايلا كەنتىدىن ھېيىت كېرىم، مۇسا كېرىم، سىدىق كېرىم.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسىدا)

قولۇي گۈل قىزلار　　رەسسام : ئابدۇغېنى ئىمام

بولاق (维吾尔文)　　总151期　　《قوش قايلىق ژۇرنال》قومۇمىي151-سان

BULAK A BIMOUNTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:艾力·托合提　　副主编: 买买提吐尔地

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى　مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزەخمەت

源泉 (布拉克)

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆滨尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەۋەدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118　邮政编码:830001
邮政代号:58-108　定价:8.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
خەلقئارالىق قوللىنىلغان ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118　پوچتا نومۇرى:830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108　باھاسى: 8.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى : 6500006000043